

Ο

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 96, Δεκέμβριος 1988
τιμή τεύχους 250 δραχμές

ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἡ «ἀλλαγὴ» τελείωσε, ζήτω ἡ ἀλλαγὴ

Ἡ προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς • Σοσιαλιστικὴ μεταβάση καὶ οἰκολογικὴ κρίση • Τηλεόραση καὶ αἰσθητικὴ ἀγωγή • Πουλαντζάς-Φουκώ • Γυναῖκες «οἰκόσιτες» καὶ γυναῖκες ἑξωτικές»

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1988

τεύχος 96, δρχ. 250

Κέκροπος 2, 105 58 ΑΘΗΝΑ
τηλ. 32.28.791 και 32.39.645

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλῆς, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρρᾶς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυστάτας, Σταυρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Ἀριστείδης Μπαλιᾶς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Ἀνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Ἐλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Ἐκδότης, Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Ἐκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Τά βρήκαν· ἀλλά τί βρήκαν;	7
Ἄγγελου Ἐλεφάντη, Ἡ πολιτική πού δέν μᾶς ἀφορᾶ	8
Γιώργου Καρρᾶ, Οἱ 156 καί οἱ ἄλλοι	9
Σταύρου Λιβαδά, Φίλαθλος-ποδόσφαιρο-ΠΑΣΟΚ	10
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Οἱ «διαφωνοῦντες» τῆς ΕΑΡ	11
<hr/>	
Ἄγγελου Ἐλεφάντη, Ἡ «ἀλλαγὴ» τελειώσε, ζήτω ἡ ἀλλαγὴ	13
Ν. Λιούση, Ἡ ἐμπειρία τῆς «οἰκονομικῆς σχολῆς τῆς προσφορᾶς»	18
Πέτρου Μαρτινίδη, Τηλεόραση καί αἰσθητικὴ ἀγωγή	24
<hr/>	
Φρίντερ Βόλφ, Σοσιαλιστικὴ μετάβαση καί οἰκολογικὴ κρίση	28
Βούλας Τσκινόρεμα, Πουλαντζᾶς-Φουκώ	35
Λάκη Δεδουσόπουλου, Ἡ προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς	43
<hr/>	
Γρηγόρη Καραφύλλη, Οἱ φιλοσοφικὲς καί πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ νεοροῦ Γ. Παπανδρέου	48
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Γυναῖκες οἰκόσιτες» καί «γυναῖκες ἐξωτικὲς»	52
Βρασίδα Καραλή, Ὁ «τελευταῖος πειρασμός»	67
Ε. Κατσαμπάνη, Τράνζιτ τῆς Ἄννας Ζέγκερς	73
Βιβλιοκριτικὰ σημειώματα, νέα βιβλία	77

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
ἑξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἑτήσια 3.000 δρχ.
Ἄλλες χώρες, ἑτήσια 3.300, ἑξάμηνη 1.800

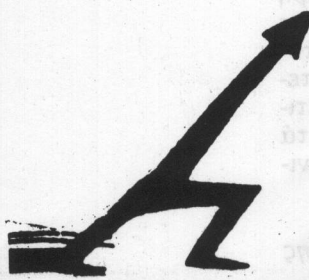
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια 1.500, ἑξάμηνη 800

Ἴδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε. Ἐκδότης Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 Ἀθήνα τηλ. 32.28.791. Ἐκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Τά βρίσκουν τώρα: αλλά τί βρίσκουν;

”Αν υπάρχει κάτι καινούργιο στον συνασπισμό ΕΑΡ-ΚΚΕ, σέ σχέση μέ τήν πενηντάχρονη πρακτική του λαϊκομετωπισμού είναι ότι σήμερα ή συνεργασία αύτή πραγματοποιείται χωρίς νά συντρέχουν οί ιστορικοί λόγοι πού σέ παλιότερες εποχές επέβαλαν τά λαϊκά μέτωπα. Δέν υπάρχουν δηλαδή οί δυνάμεις έκείνες πού άπεργάζονται μιά έκτροπή άπό τό άστικό πολιτικό πλαίσιο, ώστε οί κομμουνιστές νά θεωρήσουν τήν υπεράσπισή του (καί) δική τους υπόθεση. Αυτό πού υπάρχει είναι ή πλήρης σχεδόν επικράτηση τής άστικής ιδεολογίας, τών αντίστοιχων σχέσεων παραγωγής, ή υποχώρηση τών κομμουνιστικών ιδεών, ό έκπασοχισμός τής ιδεολογίας τους. Δέν είναι λοιπόν ή ανάγκη αντιμετώπισης κάποιων καταστάσεων αλλά ή ανάγκη συνύπαρξης μέ τήν άστική κοινωνία πού ώθει στή δημιουργία του εύρύτερου πολιτικού συνασπισμού: τό ΚΚΕ, έστω και καθηλωμένο στό 10% είναι κόμμα μαζών, λαϊκό κόμμα και πρώτιστη ιεράρχησή του είναι νά παραμείνει έτσι. Ή ΕΑΡ δέν είναι, αλλά ή βασική της πολιτική επίδιώξη και πολιτική ιδεολογία ταυτόχρονα, είναι νά γίνει. Σ’ αυτό τό γάμο άλλοι έρχονται μέ προίκα τίς ιδέες τους, αλλά μέ προίκα τίς μάζες. Τό ζεύγος σκοπό έχει νά κατακτήσει τίς μεγάλες μάζες πού άποδεσμεύονται άπό τό κόμμα του ΠΑΣΟΚ, όχι όμως και άπό τήν ιδεολογία του. “Όσο πιά άνώδυνη, άποσπασματική, «σύγχρονη» και άπροβλημάτιστη είναι ή ιδεολογία του νέου μή κομμουνιστικού σχήματος, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες υπάρχουν νά βρει ή άμηχανία τών ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ διεξόδο στό συνασπισμό τής Άριστερας. “Όσον άφορά τήν πολιτική ιδεολογία του συνασπισμού, αύτή έχει μία και μόνη διεξόδο: τήν συμμετοχή στην έξουσία. Άλλιώς θά συνθλιβεί άπό τό βάρος τών έσωτερικών του αντιφάσεων.

Ή ισχύς έν τή ένώσει, λοιπόν, αλλά αυτό δέν άρκει: ή ισχύς του συνασπισμού επιδιώκεται μέ τό συμβιβασμό, τήν έξομάλυνση, τό στρογγύλεμα. Σ’ αύτή τή γαλήνια άρμονία, τό παρελθόν και τό μέλλον, ό Γχορμπατσόφ και ό Λένιν, οί έργοδοτές και οί εργαζόμενοι, ό καπιταλισμός και ό σοσιαλισμός, ή όμαλότητα και ή ταξική πάλη, ή πρόοδος και ό έκσυγχρονισμός, άποτελούν ένα σύνολο γραμμικών σχέσεων, χωρίς αντιφάσεις, χωρίς συγκρούσεις, χωρίς πάλη. Πέρα και πίσω άπό όλα αυτά, πέρα και πίσω άπό τίς ένέσεις άριστερου δημοκρατικού έκσυγχρονισμού, ένα στοιχείο, νομίζουμε, άναδεικνύεται κυρίαρχο στόν υπό ίδρυση συνασπισμό, προσφορά βασικά του ΚΚΕ, αλλά όχι μόνο: ή διάθεση, ή τάση θά λέγαμε, μελών και όπαδών μέσης και νεότερης ήλικίας, νά άποτελέσουν αυτοί τούς φορείς τής εισόδου του κόμματος στό κράτος, τούς θεσμούς του, τήν κοινωνία. Τό προηγούμενο του ΑΚΕΛ δέν μάς είναι ούτε ιδεολογικά, ούτε έθνικά ξένο.

Σήμερα, μέσα στην πανηγυρική φωταφία για τήν «κοινωνικοποίηση» του κομμουνιστικού κινήματος, ή κριτική τής κοινωνίας, ή άνάδειξη τών αντιθέσεων και τών αντιφάσεων, ή πάλη άπό τή σκοπιά τής Άριστερας και τών κοινωνικών δυνάμεων του σοσιαλισμού, άποκτούν ιδιαίτερη σημασία, όσο μικρές άριθμητικά κι άν είναι οί πολιτικές δυνάμεις πού τίς έξασκοϋν. Άσχετα άν οί πολλοί δέν τό βλέπουν σήμερα μέσα στην τόση φωταφία, τό κερí τής κοινωνικής κριτικής και του κοινωνικού σχίσματος πρέπει νά μείνει άναμμένο.

Δια χειμῶν ἀφθάρτου

Ἡ πολιτική πού δέν μᾶς ἀφορᾷ

Ἵσοι βιάζονται νά ἀνταλλάξουν τό πρόσωπο τῆς πολύχρονης χρεωκοπίας τους μέ τό προσωπεῖο τοῦ νέου λαοσωτήρα, τονίζουν ὅτι ἡ ἀριστερά «ἀποτελεῖ ἐγγύηση ὅτι τό δημοκρατικό πλαίσιο θά γίνεῖ ἀπολύτως σεβαστό καί ἡ κίνηση συνολικά θά εἶναι μιά κίνηση πρὸς τά μπρός» (Κύρκος).

Ἵλο κινήσεις πρὸς τά μπρός σκαρφίζονται οἱ μηχανοδηγοί τῶν μεγάλων ἐκτροχιασμῶν, ἐκεῖνοι πού ἐπὶ δεκαπέντε χρόνια βάλθηκαν νά σκορπίσουν στούς πέντε ἀνέμους τό λαό τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς καί τά ὑπολείμματα του ταπεινωμένα τά προσέφεραν βορά στό χνῶτο τοῦ Μεγάλου Ἰδελφοῦ.

Μαζί τώρα μέ τόν κ. Μητσοτάκη, τόν κ. Μπούτο, τόν κ. Στεφανόπουλο, τόν κ. Ἀρσένη, μέ ὄλους ὄσοι ἐπὶ χρόνια χάλκευαν λιτότητες καί «ἀλλαγές», μέ ὄλους ὄσοι ἀπεργάζονται «ἀπαλλαγές» καί νεοφιλελεύθερους παραδείσους, οἱ ἡγέτες τοῦ νέου συνασπισμοῦ, Φλωράκης καί Κύρκος, μέ «πρωτοβουλίες» χωρίς δράση καί διαδικασίες χωρίς τή λαϊκή συνέργεια, ψάχνουν νά ἐξασφαλίσουν τό πλαίσιο πού θά ἐγγυᾶται τήν «ὀμαλή διέξοδο ἀπό τήν κρίση». Αὐτοί, περιβεβλημένοι τή λεοντή τῆς κοσμιότητας καί τῆς σύνεσης, ὡς προσηνεῖς Νέστορες καί ἀριστεροί πλαγιοφύλακες τῆς κρατούσας λογικῆς, αὐτοπροβάλλονται καί αὐτοορίζονται ἐγγυητές τοῦ συστήματος. Καί ποῖο εἶναι τό δημοκρατικό πλαίσιο πού ἀναζητοῦν καί τή χρηστότητα τοῦ ὁποῖου ἐγγυῶνται; Νά φτιάξει ἡ κυβέρνηση ἓνα καλό ἐκλογικό νόμο πού θά ἐγγυᾶται τήν παραμονή τους στό πολιτικό προσκήνιο. Κι ὕστερα νά παραιτηθεῖ!! Διέξοδος μέ τό ἀζημῖωτο, ὥσπου ὁ ἐξευτελισμός μας νά γίνεῖ τέλειος.

Αὐτή εἶναι ἡ μιά πλευρά τῶν πραγμάτων. Ἵλλη ἄλλη λέει ὅτι ἡ κυβέρνηση πράγματι παραπαίει, εἶναι ἠθικά καί πολιτικά νεκρή· ὁ κλινικός τῆς θάνατος πρέπει νά πιστοποιηθεῖ, γιατί ἡ κρίση εἶναι ἀνοιχτή. Πράγματι εἶναι κατεπείγουσα ἀνάγκη ἡ λαϊκή βούληση νά ἐκφραστεῖ, γιατί μόνο σ' αὐτήν ἀνήκει τό δικαίωμα καί τό καθῆκον νά ἐγγυηθεῖ τήν ἐξοδο ἀπό τήν κρίση. Πράγματι, πρέπει νά ὑπάρξει κάθαρση τῆς κόπρου τοῦ Αὐγείου, πρὶν ὁ κόσμος συνηθίσει ἀκόμη καί τή δυσσομία. Ἵλλά κάθαρση σημαίνει, ἐδῶ καί τώρα, νά πέσει τό ΠΑΣΟΚ, ὁ κόσμος νά ἀπαντήσῃ πολιτικά στά σκάνδαλα, στή σήψη, στούς ἐκβιασμούς τοῦ προκαθημένου, στήν παιδεία τῆς Αὐριανῆς. Ἵδῶ καί τώρα νά ἐκφράσει τήν ἀηδία του.

Ἵ κόσμος τῆς Ἵριστερᾶς, ὄπως πάντα, καί τώρα στή γωνιά. Χωρίς τρόπο νά φτύσει τήν ἀηδία του, χωρίς μέσα νά παρέμβῃ δραστικά. Πρέπει νά περιμένῃ «μιά κάλη ν' ἀναπαύσει τήν ψῆφο του» ὄταν ἔρθῃ ἡ ὥρα ἡ καλή». Μιά κάλη πού ἄλλοι ἔχουν στήσει, καί ἄλλοι ὀρίζουν τό νόημά τῆς: ἀπό τήν «ἀλλαγῆ» στήν «ἀπαλλαγῆ» καί γιά τούς ἀνήσυχους ἡ «πραγματική ἀλλαγῆ».

Καλά Χριστούγεννα σύντροφοι. Οἱ ἀριστεροί, ὄλοι οἱ ἀριστεροί ἀξίζουν καλύτερη τύχη ἀπ' αὐτήν πού ὑποδεικνύουν οἱ ἀνευρες πρωτοβουλίες σας καί οἱ πληκτικές σας προτάσεις. Τήν ὥρα πού σχεδιάζονται ἐπὶ χάρτου τά νέα μεγάλα ποτάμια τῆς ἱστορίας, οἱ πραγματικοί δημιουργοί τῆς ἱστορίας, κι ἀνάμεσά τους ὁ κόσμος τῆς ἀριστερᾶς, γνωρίζουν πιά ὅτι ἡ πολιτική τῶν πολιτικῶν, ἀκόμη καί ἡ πολιτική τῶν πολιτικῶν τῆς «Μεγάλῃς Ἵριστερᾶς» δέν τούς ἀφορᾷ. Ἵβέβαια, ἀμήχανα, τρεμουλιαστά προσπαθοῦν νά ἀνιχνεύσουν ἄλλους δρόμους, ἐκείνους πού ἀναδεικνύουν τά κοινωνικά ἀδιέξοδα, ἐκείνους πού ξαναδίνουν τή μεγάλη ὑπόσχεση τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Ἵγγελος Ἵλεφάντης

Δια γυμνού σφάλαμου

Οί 156 και οι άλλοι

Οί 156 επιψήφισαν στη Βουλή των Έλλήνων τον προϋπολογισμό της λάσπης, τον προϋπολογισμό με τό έναμισι τρισεκατομμύριο έλλειμμα. Γι' αυτούς δέν ξμπαινε πρόβλημα νά μή χειροκροτήσουν, ακόμη μιά φορά, έναν προϋπολογισμό πλαστό, έλλειμματικό, άντικοινωνικό. Καί επιπλέον, επειδή ή επιψήφιση αυτή ήταν ψήφος εμπιστοσύνης γιά τήν κυβέρνηση, επιδοκίμασαν, ακόμη μιά φορά όχι μόνο τούς λογαριασμούς του κράτους αλλά τή συνολική δυσσομία πού τό κράτος τους καί ή πολιτική τους δημιούργησε. Έπραξαν στη Βουλή όπως πρόσταζαν οί βουλευές του άρχηγού, όπως ταίριαζε στη βολή τους, όπως τό ήθελε τό βόλεμά τους. Αυτός κι αυτοί, συνένοχοι, συναυτουργοί, άλληλέγγυοι, ένα σώμα μιά ψυχή, τά έχουν καλά μέ τά δούναι του δημοσίου χρήματος κι ακόμη καλύτερα μέ τά λαβείν: δούναι του κόσμου καί λαβείν δικά τους, των χιλιάδων του «κινήματος» καί του έκπασοκισμένου κράτους. Γούστο έχει, τώρα τήν τελευταία στιγμή, νά έγκατέλειπαν τόν έαυτό τους. Έπραξαν όπως ύπαγορεύουν ή πολιτική τους παιδεία, ή ιδεολογία τους καί προπαντός οί άνάγκες τους.

Και καλά αυτοί. Οί άλλοι; Οί άλλοι 144;

Μπορούν νά έχουν ήσυχη τή συνείδησή τους. Καταψήφισαν καί τόν προϋπολογισμό, καί τούς πολιτικούς υπεύθυνους των σκανδάλων καί τήν πολιτική τους. Έτσι νόμισαν καί κυρίως έτσι άφησαν νά έννοηθεί. Πρώτοι καί καλύτεροι άνάμεσά τους οί άριστεροί. Οί 144 έκλιπαρούσαν τούς υπόλογους συναδέλφους τους νά τούς φτιάξουν έναν καλό έκλογικό νόμο. Οί 144 άπαιτούν νά εξασφαλισθούν οί προϋποθέσεις της δημοκρατικής όμαλότητας, καί τότε οί 156 νά παραιτηθούν. Νομιμοποιούνται έτσι οί 156 νά παραμείνουν στην έξουσία καί μάλιστα εξαγνισμένοι άφου αυτοί θά άποφασίσουν γιά τό δημοκρατικό πλαίσιο.

Κανείς δέν ήθελε πραγματικά νά παραιτηθεί εδώ καί τώρα ή κυβέρνηση των σκανδάλων. Παραίτηση εδώ καί τώρα θά σήμαινε έκλογές μέ τόν ισχύοντα έκλογικό νόμο, πράγμα πού μέ τή σειρά του θά σήμαινε έκλογικό θρίαμβο της Ν.Δ., κάτι δηλαδή πού ούτε ή ίδια ή Ν.Δ. τό ήθελε. Γιατί άλλο νά κερδίσει τίς έκλογές ό Μητσοτάκης καί άλλο νά διαθέτει εύρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία πού θά τόν οδηγούσε πέρα καί άπό τό 1990. Όσο γιά τούς άριστερους, έκλογές μέ τόν ισχύοντα έκλογικό νόμο θά σήμαινε τίναγμα στον άέρα όλης της προοπτικής της «συμπαράταξης». Υιοθέτησαν, λοιπόν, τήν κουτοπόνηρη λύση: καί καταδικάζουμε τήν κυβέρνηση καί της ζητάμε νά άποκαταστήσει τό δημοκρατικό πλαίσιο, άρα της ζητάμε νά μήν παραιτηθεί.

Ήταν όμως καί άλλοι παρόντες ένεργητικά σε τούτη τή χριστουγεννιάτικη παράτα. Οί διαφωνούντες του ΠΑΣΟΚ. Έτούτοι καί διαφωνούν καί ανατριχιάζουν γιά τήν κρίση, καί ψηφίζουν υπέρ. Ύπέρ, δηλαδή κατά της διαφωνίας τους. Ή διαφωνία είναι άπλώς ή «σε άνύποπτο χρόνο» καλή μαρτυρία γιά τά μετά, γιατί έτούτος ό τόπος πάντα θά έχει άνάγκη άπό άγνούς λαοσωτήρες.

Κάποιοι μάλιστα άπό τούς διαφωνούντες του ΠΑΣΟΚ, διαφώνησαν τόσο πολύ μαζί του πού άποφάσισαν νά παραιτηθούν ώστε νά μήν βρεθούν στη δυσάρεστη θέση νά ψηφίσουν υπέρ καί άφησαν τή θέση τους σε άντικαταστάση. Δέν διαψεύστηκαν: όπως είχε προβλεφθεί οί αναπληρώσαντες τούς παραιτηθέντες κ. Γιώτα καί Λάζαρη, ψήφισαν υπέρ. Μάλιστα τά είπαν καθαρά οί άνθρωποι. Ό κ. Λάζαρης πού είναι τόσο υπέρ της πιό πλατιάς συνεργασίας όλων των δημοκρατικών καί άριστερών δυνάμεων δήλωνε Σάββατο άπόγευμα:

«Ανεξάρτητα άπό τό πνεύμα της κινδυνολογίας του μηνύματος του πρωθυπουργού θέλω νά πιστεύω πως δέν πρόκειται νά καταψηφισθεί ό προϋπολογισμός στη Βουλή».

Κι ένας παλαιότερος διαφωνών του ΠΑΣΟΚ, ό κ. Δρεττάκης συμπλήρωνε:

«Μετά τήν αύριανή επιψήφιση του προϋπολογισμού άπό όλους τούς βουλευτές του ΠΑΣΟΚ ό πρωθυπουργός δέν έχει παρά νά δεχτεί τήν πρόταση των κομμά-

Δια χειμνόν αφθάλμου

των (...) τῶν 15 βουλευτῶν (...) μέ τήν ὁποία καθιερόνεται ὡς πάγιο σύστημα τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν ἢ ΑΠΛΗ ΑΝΑΛΟΓΙΚΗ».

Καί ἐπειδή κανεῖς δέν εἶναι τόσο ἀφελής ὥστε νά πιστεύει ὅτι ὁ Παπανδρέου θά τοῦς ἔκανε τή χάρη, μάλιστα μετά τό σαββατιάτικο μήνυμά του, τό μόνο συμπέρασμα πού ἰσχύει εἶναι ὅτι κανεῖς δέν θέλει πραγματικά νά παραιτηθεῖ ἡ κυβέρνηση καί ὁ ἑλληνικός λαός νά δώσει ἀπάντηση πολιτική στήν σαπίλα καί στήν κυβέρνησή της.

Ἔτσι καθώς ἔχουν περιπλακεῖ τά πράγματα, ἀνάμεσα σέ μεγαλοστομίες, σκάνδαλα, ἰδιοτελείες καί κουτοπονηριές ἡ χειρότερη λύση φαντάζει σάν ἄριστη: ὅλοι ἐνωμένοι στό πλαίσιο τῆς δημοκρατικῆς παράταξης, μέ ὅλους μέσα: τοῦς ἀριστεροῦς τῆς συμπαράταξης, τοῦς κεντρώους, τοῦς καλοῦς τοῦ ΠΑΣΟΚ, (σάν τοῦς κ.κ. Γιῶτα, Σιμίτη, Λάζαρη, Καρατζᾶ, Κακλαμανάκη, τόν Λαλιώτη κ.λπ., ὅλους αὐτούς τοῦς ἀνανήψαντες τῆς τελευταίας στιγμῆς — ἡ νέα ἐφεύρεση τοῦ «καλοῦ» ΠΑΣΟΚ γιά τήν ὁποία μέλι στάζουν τά χεῖλη τοῦ Κύρκου καί τοῦ Φλωράκη), ὅλους τοῦς ἐντιμότατους δημοκράτες καί προοδευτικούς ἀνθρώπους σέ μιά ἁρμονική συμβίωση πού θά μᾶς ὀδηγήσει σέ μιά νέα περίοδο ἀνεπανάληπτης προόδου. Καί ἐπειδή ἡ μνήμη δέν εἶναι ἀπό τίς καλύτερες ἀρετές τοῦ Νεοέλληνα κι ὅλοι εἶναι διατεθειμένοι νά ξεχάσουν τά πάντα, ἡ λύση αὐτή μοιάζει πιθανότατη. Καί ἡ σαπίλα τοῦ μέλλοντος ἐπίσης.

Γιῶργος Καρρᾶς

Φίλαθλος – Ποδόσφαιρο – ΠΑΣΟΚ

Κάποτε ἐμφανίστηκε καί ἡ «ἀλλαγῆ». Μιά ὄνειρική ὑπαρξη, μιά ὑπόσχεση θολή καί συγκεκριμένη ταυτόχρονα. Ὁ καθένας στό περίγραμμα αὐτῆς τῆς μορφῆς, στό βάθος, μπορούσε νά τῆς ἀποδώσει τά χαρακτηριστικά πού αὐτός ἤθελε. Μιά καινούρια μαγική εἰκόνα, ἕνα φανταστικό μισοτελειωμένο πάζλ, πού μπορεῖ νά συμπληρώνεται κατά τή βούληση τοῦ προσκεκλημένου, τοῦ θεατῆ.

Γέμισε ὅλη ἡ ζωή ἀπό τέτοιες εἰκόνας. Στό κέντρο μιᾶς ἀπ' αὐτές, ὁ φίλαθλος. Μορφή ἐξίσου θολή, ὑπαρξη πού προϋπήρχε, ἦταν ὅμως ὡς σήμερα παραμελημένη, ἀδικημένη, ἐκμεταλλεῶμενη, πεταμένη στήν ἄκρη. Τώρα, ἐμεῖς, θά τόν ξαναβάλουμε στό κέντρο τῆς εἰκόνας, γύρω ἀπ' αὐτόν κεί κυρίως γι' αὐτόν θά ξαναφτιαχτοῦν, θ' ἀλλάξουν, τά ὑπόλοιπα πρόσωπα, τό φόντο, τά χρώματα. Ὁ πίνακας ἔχει νόημα μόνο γι' αὐτόν, ἀνήκει μόνο σ' αὐτόν. Ὅπως ἡ Ἑλλάδα ἀνήκει στοῦς Ἕλληνες, ἔτσι καί ὁ ἀθλητισμός, τό ποδόσφαιρο (πρέπει νά) ἀνήκει στοῦς φίλαθλους του.

Αὐτός ὁ φίλαθλος εἶναι ἀγνός, ἀνιδιοτελής, καλοπροαίρετος. Τό πάθος καί ὁ φανατισμός γιά τήν ομάδα, εἶναι ἐκδήλωση ὑγείας καί ζωντάνιας, εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἀγῶνα του, εἶναι ἡ διάθεσή του νά πάρει τίς τύχες του στά χέρια του. Ὁ κάθε φίλαθλος γιά τή δική του ομάδα, μεγάλες καί μικρές ἀνεξάρτητες συνιστώσες, πού ὅμως μπορεῖ νά ἀθροιστοῦν, μαζί μέ ἄλλες —σέ ἄλλους πίνακες— συνιστώσες, μέσα ἀπό μᾶς καί τό κράτος μας.

Αὐτός ὁ φίλαθλος, ἂν παραφέρεται, ἂν παρεκτρέπεται, ἂν εἶναι τσαμπουκάς, ἂν αὐθαίρετεῖ, εἶναι γιατί τόν πνίγει τό δίκιο. Αὐτός ἔχει πάντα ἄδικο δέν τοῦ πρέπει λοιπόν ψόγος, ἀλλά ὕμνος, ὅπως καί στόν «αὐθαίρετο οἰκιστή», ὅπως σέ κάθε αὐθαίρετο, πού μᾶς βολεύει. Εἶναι ἕνας μικρός Κουτσόγωργας τῶν γηπέδων, πού γυρεύει νά φτιάξει τήν ἱστορία του. Ὅλο τό θέμα εἶναι αὐτοί οἱ μικροί «Μένιοι», πού ὑπάρχουν παντοῦ, νά πληθύνουν, ν' ἀθροιστοῦν μέ τόν Μένιο.

Γι' αὐτόν τόν φίλαθλο ἐμεῖς θ' ἀναμορφώσουμε ἀθλητισμό καί ποδόσφαιρο, ὥστε νά τοῦ ταυριάζουν. Ἀπ' τήν ἀστείρευτη πηγῆ ἐμπνευσης τῆς ἐθνικῆς λαϊκῆς ἐνότητας βγαίνει τό σύνθημα γι' αὐτή τήν ἀλλαγῆ: μαζικός λαϊκός ἀθλητισμός. Πιο πολύς ἀθλητισμός, πιο πολύ μάζες καί πιο πολλοί ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, παντοῦ. Στήν ἀθλητική ἡγεσία, στοῦς προπονητές, στή διαιτησία. Ἀνθρωποὶ ἄπλοϊ, μέσα ἀπό μᾶς. Ἄν στίς ἡγεσίες τῶν ὁμάδων κυριαρχοῦσαν ὡς σήμερα οἱ ἀπλησίαστοι, οἱ μεγαλοπαράγοντες καί οἱ ψευτομαικῆνες, ἐνῶ οἱ λαϊκοὶ ἡγέτες ἀποτελοῦσαν σπάνιες ἐξαιρέσεις —ιστορικός ἔμεινε ὁ Μπέλλας τοῦ Παναιγιαλείου, γιατί ἦταν ἕνας— τό ζήτημα εἶναι νά πληθύνουν καί νά κυριαρχήσουν οἱ σημερινοὶ ὅμοιοι του, Σαββίδηδες, Σκλαπάνηδες, Σταματελάτοι, Λουκόπουλοι, Γιδοῦπουλοι καί τόσοι ἄλλοι. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς καί οἱ Γιῶργηδες, λεφτάδες ἢ καί ἀπατεῶνες, δικοί μας ὅμως, σάν ἐμᾶς. Καί δίπλα, πολύ κοντά καί παντοῦ τό κράτος μας. Διαρκές ἐνδιαφέρον, συνεχῆς φροντίδα καί λεφτά, λεφτά πολλά, λεφτά δικά τους, πού τώρα ὅμως τά διαθέτουμε γι' αὐτούς. Ρυθμίσεις, ἐπιχορηγήσεις, παρεμβάσεις, παραβιάσεις κι ὅλα αὐτά γιά τόν φίλαθλο καί τό ἀθλμά του.

Δια γυμνασίου φιλίας

Ἄν ἡ σημερινή κοινωνία θέλει τόν ἀθλητισμό καί τό ποδόσφαιρο θέαμα, «διέξοδο» καί τζόγο, ἢ «ἀλλαγὴ» ἐκεῖ, σημαίνει νά κάνουμε τόν φίλαθλο πρωταγωνιστὴ σ' αὐτό τό θέαμα, νά μετατρέψουμε τὴ φυγὴ στὰ γήπεδα σέ μέθεξη, νά γενικεύσουμε καί νά μεγιστοποιήσουμε τόν τζόγο: προπονηθεῖτε καί ἔτσι προπορευεῖτε. Γιά μᾶς αὐτὴ ἡ ἰδιαίτερη ἀδυναμία καί ἀγάπη δέν πηγάζει μόνο ἀπ' τὴ γενικὴ μας διάθεση νά ἀλλάξουμε, νά ὀλοκληρώσουμε, τίς μικρὲς ἀποσπασματικὲς εἰκόνες τῆς κοινωνίας. Ὁ φίλαθλος, τό ποδόσφαιρο, ἀποτυπώνουν καί συμπυκνώνουν, ἐπιπλέον, ἐμᾶς τοὺς ἴδιους καί τὴν κοινωνία πού ἔχουμε στὰ κεφάλια μας.

Σταῦρος Λιβαδάς

Οἱ διαφωνοῦντες τῆς ΕΑΡ

«Διαφοροποιοῦνται κινούμενοι στὰ πλαίσια τοῦ κόμματος»

Ἄν ἔχουμε κανένα λόγο νά ἀμφισβητήσουμε τὴν εἰλικρίνεια τῶν διαφωνούντων τῆς ΕΑΡ, εἴτε τῶν «4», πού υπέγραψαν τὴν κοινὴ δήλωση, εἴτε τῶν «18» πού θὰ συγκροτήσουν τάση. Ἀλλά οἱ «4» (Δ. Γιατζόγλου, Μ. Παπαγιαννάκης, Στ. Πιτσιόρλας, Δ. Ψυχογιός) φροντίζουν οἱ ἴδιοι νά αὐτοδιαψεύδονται μέ τίς πράξεις τους. Λένε λοιπόν ὅτι διαφώνησαν ἐξαρχῆς μέ τίς ἀποφάσεις καί τοὺς χειρισμούς πού δρομολόγησαν τό συνασπισμὸ τῆς Ἀριστερᾶς, ὅτι ὁ συνασπισμὸς ἀκυρώνει τόν αὐτόνομο πολιτικὸ ρόλο πού θὰ μπορούσε νά διεκδικήσει ἡ ΕΑΡ, ὅτι βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τίς στρατηγικὲς ἀποφάσεις τοῦ ἰδρυτικοῦ της συνεδρίου, πού ἐπίσης ἀκυρώνεται, τέλος δέ διαβλέπουν τόν κίνδυνο τῆς ὀριστικῆς πρόσδεσης τῆς ΕΑΡ στὴ μόνιμη συνεργασία μέ τό ΚΚΕ.

Διὰ ταῦτα λίγο ἀργότερα δύο ἀπὸ αὐτοὺς (Πιτσιόρλας, Γιατζόγλου) πιστοποιοῦν ὅτι ἡ συνεργασία εἶναι πραγματικότητα μὴ ἀνατρέψιμη, ὅτι ὑπάρχει ἀνάγκη γιὰ «μέγιστη συσπείρωση τοῦ κόμματος» καί γι' αὐτό ψηφίζουν θετικά. Ἄλλοι 18 ἀνακοίνωσαν ὅτι «ἀνοίγουν διαδικασίες» γιὰ τὴ συγκρότηση τάσης μέ βασικοὺς ἄξονες τὴν ἀντιπαράθεση πρὸς τό ΠΑΣΟΚ καί τὴν «ἀντίθεση στὴ στρατηγικὴ τῆς μονιμότερης συμπόρευσης μέ τό ΚΚΕ...» (ἡ ἐκλογικὴ συμπόρευση εἶναι φαίνεται καί γι' αὐτοὺς πραγματικότητα μὴ ἀνατρέψιμη).

Καιροσκοπισμὸς ἢ τυπολατρεία; Γνωρίζοντας τοὺς ἀνθρώπους (ὀρισμένους τουλάχιστον) θὰ ἔλεγα τό δεύτερο. Σέ κάθε περίπτωση οἱ «18» συγκροτοῦν τάση στό πλαίσιο τῶν «ἀκυρωμένων» ἀποφάσεων τοῦ ἰδρυτικοῦ συνεδρίου, ἀποδέχονται τὴν εὐκαιριακὴν συνεργασία μέ τό ΚΚΕ (πού θὰ διευκολύνει τὴν εἴσοδο περισσότερων βουλευτῶν στό κοινοβούλιο, τὴν εἴσοδο στὴ «μεγάλῃ πολιτικῇ»), ὄχι ὅμως καί τὴ μόνιμη συνεργασία. Νά καί μιὰ τάση ἐκλογικίστικη, τὴν ὥρα πού ὅλοι οἱ κομματικοὶ φορεῖς βάλθηκαν νά μᾶς πείσουν ὅτι κινοῦνται στὴ βάση μόνιμων ἰδεωδῶν καί ἀναλλοίωτων ἀρχῶν. Κάτι εἶναι κι αὐτό.

Κάτι σάν τὴν τρίτη ἀποψη τοῦ 4ου Συνεδρίου, ἄς ποῦμε. Ριζικά καί ἀριστερά ἀντίθετη τότε μέ τὴν κυρίαρχη ἀποψη τῆς μετεξέλιξης, τὴν στήριξε ὡστόσο χάριν τῆς μετεξέλιξης, πού ἀντιστοίχως χάριν τῆς τρίτης ἀποψης ἐπικράτησε, συγκρότησε ἀμέσως μετὰ τάση τῆς ὁποίας σήμερα ἀγνοεῖται ἡ τύχη, ἀνοίξε πάντως τό δρόμο στὴ ἡγετικὴ ὁμάδα τῆς ΕΑΡ νά προχωρήσει σήμερα στὴ συνεργασία μέ τό ΚΚΕ μέσω τῆς ἀποκομμουνιστικοποίησης. Κάπως ἔτσι βλέπει ἄλλωστε καί *ΤΟ ΒΗΜΑ* (11.12) τὴ συγκρότηση τῆς τωρινῆς τάσης: «Ἡ δημιουργία πάντως, αὐτῆς τῆς τάσης μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ σωτήρια γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ΕΑΡ. Κάποιες πρώτες ἀπειλὲς περὶ «ἀποχωρήσεων τῶν διαφωνούντων» δέν φαίνεται νά ὑλοποιοῦνται, ἐνῶ ἡ δημιουργία μιᾶς τάσης θὰ τοὺς ἐπιτρέψει νά διαφοροποιηθοῦν, κινούμενοι στὰ πλαίσια τοῦ κόμματος».

Τάσεις πού ἀντιδρῶν στίς ἐπιλογές τῆς κυρίαρχης ὁμάδας. Ἐνα μεγάλο τμῆμα τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς βαδίζει τό δρόμο πού τῆς χάραξε ἡ οὐσιαστικὰ μειωσιφοῦσα καί πάντα συμπαγῆς ἡγετικὴ ὁμάδα, τό δρόμο τῆς αὐτοκαταστροφῆς.

Δαμιανὸς Παπαδημητρώπουλος

Ἡ «ἀλλαγὴ» τελείωσε ζήτησὴ ἢ ἀλλαγὴ

τοῦ Ἀγγέλου Ἐλεφάντη

Ο ἀναγνώστης θὰ πρόσεξε, ἴσως, ὅτι στὸν τίτλο τοῦ ἢ λέξι ἀλλαγὴ τὴν πρώτη φορά εἶναι ἐντὸς εἰσαγωγικῶν ἐνῶ τὴ δεύτερη φορά τὰ ξεφορτώθηκε. Κάπως ἔτσι, τόσο ἀπλὰ στὴ διατύπωση, μόνο μὲ δύο εἰσαγωγικά πού μπαίνουν καὶ βγαίνουν σὲ μιά λέξη, οἱ πολίτες τοῦ τόπου αὐτοῦ ἐξήσαν καὶ φαντάστηκαν τὴ ζωὴ τους τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια. Ἐκεῖ, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ὅταν ὁ τόπος ἔβγαινε ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ δικτατορία ἐρημωμένος καὶ ταλαιπωρημένος, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀναζητοῦσαν ἐναγώνια μιά προοπτικὴ, τοὺς δόθηκε μιά λέξη: ἀλλαγὴ. Μὲ αὐτὴν ἔπρεπε νὰ κατανοήσουν τίς συγκρούσεις μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ ἐρχόταν στὸν κόσμο τὸ καινούργιο, αὐτὴ τοὺς δόθηκε σὰν στόχος μέσα σὲ ἓνα κόσμο πού ἄλλαζε μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα, σὲ αὐτὴν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπενδύσουν τίς ψυχικὲς τους ἐνέργειες, μὲ αὐτὴν θὰ ἔπρεπε νὰ συμβολίσουν πολιτικὲς καὶ σχέδια. Ἦταν μιά μεγάλη ἰδέα δηλαδὴ ἢ ἀλλαγὴ, τόσο μεγάλη πού γρήγορα οἱ ἄνθρωποι βιάστηκαν νὰ τὴ βάλουν σὲ εἰσαγωγικά, νὰ στολίσουν τοὺς ἱερεῖς καὶ τὸν ἀρχιερέα τῆς μὲ ἐπίθετα πού στὴν καλύτερη περίπτωση εἶναι ἀτιμωτικά.

Ὅταν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1981 οἱ πρωτεργάτες τῆς ἀλλαγῆς μὲ ἀσυγκράτητη εὐφορία καὶ περίσσειο μελοδραματισμὸ ἀνέβαιναν τὰ σκαλοπάτια τῆς ἐξουσίας, ὅταν ἐκεῖνο τὸ ἀσυναγώνιστο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ «ἐπιτέλους πιά σ' αὐτὸν τὸν τόπο» συνόδευε μέτρα ἀσήμαντα ἢ ἐπικίνδυνα, πού οἱ ἐμπνευστὲς τους τὰ ἤθελαν «πρωτόγνωρα», τότε, λοιπόν, πού ἢ ἀλλαγὴ ἔκανε τὰ πρῶτα βήματά της κανεῖς δὲν μπορούσε νὰ φανταστεῖ ὅτι, μέσα σὲ ἑπτὰ χρόνια, αὐτὲς οἱ ἰδέες καὶ αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι θὰ μᾶς ὀδηγοῦσαν στὸ χάλι πού ζοῦμε τοὺς τελευταίους μῆνες. Οὐτὲ καὶ οἱ ἴδιοι φαντάζομαι ὅτι τὸ φανταζόταν. Οἱ ἄνθρωποι ἀπλῶς ἤθελαν τὴν ἀλλαγὴ, αὐτὴν ὑπεροῦσαν.

Ὡστόσο, ἀλλαγὲς ὑπῆρξαν πολλές αὐτὰ τὰ ἑπτὰ χρόνια τῆς πασοκικῆς ἐξουσίας καὶ ὄλες μαζί συνθέτουν τὸ πανόραμα μιᾶς διακυβέρνησης τῆς ὁποίας ἢ μοιραία ἀπόληξη εἶναι ἢ κατάρρευση τοῦ σωτηριολογικοῦ μύθου μέσα στὴν ἀσυναρτησία, τὸν νεποτισμὸ, τὴν κοινωνικὴ ὀπισθοδρόμηση, τὴν ἠθικὴ σήψη καὶ τὴ θεσμικὴ ἀποσύνθεση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦρθε φυσιολογικά, ἦταν συνάρτηση δηλαδὴ τῶν κοινωνικῶν, ἰδεολογικῶν καὶ ὀργανωτικῶν ἀφειτηριῶν τοῦ κόμματος τῆς ἀλλαγῆς καὶ μόνο ἀναστάτωση πού πυροδότησε ἢ ἀποκάλυψη τοῦ σκανδάλου Κοσκωτᾶ δίνει τὴν ἐπιφανειακὴ ἐντύπωση ὅτι ὅσα συμβαίνουν αὐτὸ τὸ τελευταῖο τρίμηνο εἶναι ἢ αἰτία τῆς χρεωκοπίας. Ἀλλὰ μιά τέτοια ἐντύπωση ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ἐκλαμβάνει κανεῖς τὰ ἀποτελέσματα ὡς αἰτίες καὶ νὰ πελαγοδρομεῖ σὲ ἓνα ἄκρατο ἱρρασιοναλισμὸ.

Οἱ ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* θὰ θυμούνται, ἴσως, ὅτι ἤδη στίς ἀρχές τοῦ Σεπτέμβρη πού μᾶς πέρασε μιλοῦσαμε γιὰ ἐξουσία ἠθικὰ νεκρή,¹ γιὰ εἴσοδο στὴ μετα-ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ. Καὶ μιλοῦσαμε γιὰ εἴσοδο στὴ μετα-ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ χωρὶς ἀκόμη νὰ γνωρίζουμε, ὅπως ὅλος ὁ κόσμος ἄλλωστε, τὴν ἔκταση τοῦ σκανδάλου Κοσκωτᾶ καὶ τὴν ἀμεση ἀνάμειξη τῆς κυβέρνησης σὲ αὐτὸ μὲ ὄλες τίς ἡλιοτραγικὲς λεπτομέρειες πού καθημερινὰ κατακλύζουν τὸν τύπο. Γνωρίζαμε ὅμως κάτι ἄλλο πολὺ ἀπλό καὶ στέρεο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν πολιτικῶν μας πραγμάτων: ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ εἶχε ἤδη ἀπὸ καιρὸ ἀπωλέσει τὴν ἰδεολογικὴ ἡγεμονία μὲ τὴν ὁποία ἐπὶ χρόνια ἔδενε τὰ λαϊκὰ στρώματα στὸ ἄρμα του, ὅτι τὰ ὄραματά του εἶχαν χλωμίσει — κανεῖς πιά δὲν ἔπαιρνε στὰ σοβαρὰ τὸν βροντόλαλο ἀλλὰ κενὸ περιεχομένου σοσιαλφανή του λόγο. Μὲ καθυστέρηση εἶναι ἀλήθεια, ἢ ἐκδηλῆ δυσαρέσκεια καὶ ἀντίθεση τοῦ κόσμου στὴν πολιτεία τοῦ ΠΑΣΟΚ προσήμειναν μὲ σαφήνεια καὶ τὴν πολιτικὴ του ἦττα.

Εἶναι θέμα χρόνου πιά νὰ πιστοποιηθεῖ ἢ μείωση τῶν ἀναγκῶν του διὰ τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας.

Ἀποκαλύπτεται ἔτσι ὅτι τὸ μεγαλύτερο σκάνδαλο στὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ τόπου εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ΠΑΣΟΚ πού ξαφνικά καὶ ἀπότομα κατάφερε νὰ «συνδέσει» τὸν μισὸ ἑλληνικὸ πληθυσμὸ μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ ἰδέα. Δὲν πιστέψαμε ποτέ σ' αὐτὸν τὸν δῆθεν ἄθλο γνωρίζοντας ὅτι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πολιτικοῦ σκηنيκοῦ κατελάμβαναν ἰδέες ρηχές, ἰδεολογήματα ὑποπτα, ἀναλύσεις ἀνυπόστατες. Ἐπειδὴ τέτοιες ἔκτασης ἰδεολογικοῦ μετασηματισμοῦ, ὅπως ἢ προσχώρηση τοῦ 48% τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία, δὲν ἐπιτυγχάνονται μὲ ἰδεολογικά ἀναβολικά, δὲν πιστέψαμε ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ κατάφερε νὰ πραγματοποιήσῃ ὅσα οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ κομμουνιστὲς ὄλου τοῦ κόσμου δὲν μπόρεσαν νὰ πετύχουν ἐδῶ καὶ 150 χρόνια παρά τοὺς τιτάνιους θεωρητικούς, ἰδεολογικοὺς καὶ πολιτικούς τους ἀγῶνες. Γι' αὐτὸ ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια μιλοῦσαμε γιὰ τὴ σοσιαλίζουσα ἀδολεσχία τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ του προσωπικῶς, πολὺ περισσότερο πού τίποτε τὸ σοσιαλιστικὸ δὲν διακρινόταν στὴν κίνηση τῶν μαζῶν τὰ τελευταῖα χρόνια — ἀντίθετα, ὁ καθένας μπορούσε νὰ διαπιστώσει ἔξαρση τοῦ συντεχνιακοῦ πνεύματος, τὴν σὲ βάθος ἀποδιοργάνωση τῆς κοινωνικῆς βάσης, τὴν ἀνθηση τοῦ μικροῖδιοκτητικοῦ ζήλου, μὲ ὄλες τίς συνάδουσες ἀντικοινωνικὲς πρακτικὲς τῆς ἀτομικιστικῆς δραστηριότητας.

Γνωρίζαμε ἀκόμη, πράγμα πού σήμερα ὄλοι «ἀναγνωρίζουν», ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ ὡς κόμμα ἢ ὡς «κίνημα (ἢς ἀφήσουμε τὸν Π. Εὐθυμίου ἢ τὸν Σπ. Λιναρδάτο στὸ *Βῆμα* νὰ ξεκαθαρίσουν τὸ ζήτημα, νὰ διαλευκάνουν τί ἀπὸ τὰ δύο ἦταν καί, κυρίως, τί θέλει τὸ «Συγκρότημα» στὸ ἐξῆς νὰ εἶναι τὸ ΠΑΣΟΚ — δὲν ἦταν παρά ὁ ἀρχηγός του. Ἐμεῖς, ἤδη ἀπὸ τὸ 1975, τὸ θεω-

ρούσαμε κόμμα άρχηγικής δομής, έτσι τό είχαμε κατανοήσει και αναλύσει. Έπειδή όμως δέν χρησιμοποιούσαμε τούς δρους αυτούς έτσι, για να γεμίσει τό χαρτί ή για να καρεκλορητορευούμε, αλλά μέ τήν αναλυτική και έννοιολογική τους αυστηρότητα, ξέραμε —λές και χρειαζόταν κάποια σοφία— ότι «δταν συναχώνεται ό άρχηγός συναχώνεται όλόκληρο τό κόμμα» πού εξαρτιέται άπ' αυτόν, ότι δηλαδή ή ένός άνδρός άρχή είναι όχι μόνο βαθιά άντιδημοκρατική και ήθικά επιλήψιμη άφου όδηγει στή βάνανση περιφρόνηση τών άνθρώπων, αλλά, έχει και βαρύτατες πολιτικές συνέπειες για τή συνολική δομή τής όποιας είναι τό κύριο, άν όχι τό μόνο, άρθρωτικό στοιχείο. Η φυσική, ή μερική έστω, άχρήστευση τού άρχηγού συνεπάγεται άναγκαστικά όσα όλοι μόνο τώρα «άναγνωρίζουν», ότι δηλαδή, έφόσον ό άρχηγός άρρώστησε βαριά, άρρώστησε και τό σύνολο, πράγμα πού προξένησε άνεξέλεγκτες ροπές, φυγόκεντρες τάσεις, ύπαρχηγιλίκια, άλληλοξεσκεπάσματα και άλληλομαχαιρώματα — ή προστατευτική όμπρέλα τού άρχηγού κατάντησε ομρωτήρι και όλοι αισθάνονται τήν άνάγκη να προστατέψουν έαυτούς άδιαφορώντας δ' άλλήλους.

Δέν ύπενθυμίζουμε έδώ πράγματα χιλιοειπωμένα σ' αυτό τό περιοδικό από τόν γράφοντα και όλους τούς συνεργάτες τού Πολίτη για να άποδείξουμε πόσο είχαμε δίκιο, θά ήτάν, πραγματικά, μικρόψυχο και άχαρο να βγάλουμε δίσκο για να μάς άναγνωρισθεί τό δίκιο. Άλλος είναι ό λόγος αυτής τής ύπόμνησης. Έχει να κάνει μέ τό μέλλον, μέ τά άπ' έδώ κι έμπρός. Μας νοιάζει να δούμε όχι μόνο τί λέγεται από ύποτιθέμενους άρμόδιους και από άπλους άνθρώπους πού τά χουν χαμένα μέσα σ' αυτό τό γενικό ραβαΐσι, αλλά, κυρίως, τί δέν λέγεται, τί παραμένει στή σκιά, τί παραμένει στό άπυρόβλητο. Και δέν είναι καθόλου παράδοξο ότι όσα δέν λέγονταν παλιότερα, τά ίδια άκριβώς άποκρύπτονται και σήμερα μέ επιμέλεια παρά τίς γενικές «άναγνωρίσεις» πού όστόσο δέν πάνε πέρα από τήν περιγραφή μιάς κραυγαλαίας επιφάνειας. Γιατί τό να πείς σήμερα ότι οι τάδε τά «μάσησαν» ή ότι οι δεινά χρηματίστηκαν κι ότι όλοι γραπώθηκαν γερά στήν έξουσία άποτελεί σχεδόν κοινοτυπία πού τόσο καλά ξέρουν να χρησιμοποιούν τά λαλίστατα πρωτοσέλιδα τών εφημερίδων και οι κάθε λογής πολιτικοί σεναριογράφοι.

Στή σκιά όστόσο παραμένουν, όπως παρέμεναν και στήν εποχή τών ήμερών τής γενικής εύφορίας, οι ιδεολογίες πού κυφοροούν τίς νέες περιπέτειες ένώ τό αίτημα για κάθαρση έρχεται άπλώς να λουστράρει τήν επιφάνειά τους, να ξεκαιουργώσει τό φθαρμένο προσώπειο. Μολονότι σήμερα

έντός και έκτός τού ΠΑΣΟΚ, από στελέχη και μέλη του, από συμπολιτευόμενο και αντιπολιτευόμενο τύπο, από τά έπιτελεία τής άριστερας και τούς όπαδούς της έκδηλώνεται μιά σπουδή να στηλιτευθεί τό ΠΑΣΟΚ και να καταδειχθεί τό αυτόνοπτο, άλλωστε, τής χρωκοπίας του, μολονότι όλοι συναγωνίζονται πούς πίο πολύ θά ψέξει και πούς θά ξεσκεπάσει ποιόν, παρά ταύτα μέ σύνεση και επιμέλεια θά κρατηθεί μακριά από κάθε κρίση και κριτική δ,τι επί δεκαπέντε χρόνια βρισκόταν στή ρίζα τού κακού, στόν πυρήνα, τελικά, τής πασοκικής άποτυχίας: ή έπαγγελία τής άλλαγής, ή ιδεολογία τής άλλαγής. Και έπειδή αυτή ή ιδεολογία όχι μόνο δέν κατακρίνεται αλλά, άφθορη και άνυποψίαστη, εξακολουθεί να συνέχει όλο τό άριστεροδημοκρατικό κόσμο πού φωνάζει «κάτω ή σαπίλα», γι' αυτό πολλοί άπ' όσους τήν ύπρέτησαν ως πιστοί θεράποντες της, όσοι τήν στήριξαν «κριτικά», όσοι βολεύτηκαν μ' αυτήν, όσοι σκέπαζαν τίς φωνές πού διεκδικούσαν πραγματικές άλλαγές μέ άνούσιες και ρητορικές άντιφωνήσεις, όσοι λουδορούσαν τίς φωνές εκείνων πού επιζητούσαν τήν άλλαγή πού αλλάζει τόν κόσμο είναι έτοιμοι σήμερα να άναφωνήσουν: ή «άλλαγή» τελείωσε, ζήτω ή άλλαγή. "Ο,τι τό κακό και άθλιο ΠΑΣΟΚ άφησε μεσοστρατίς, δ,τι εκείνο δέν μπόρεσε να πραγματοποιήσει, δ,τι χάθηκε στό βουρκο και τήν άνομία τής πασοκικής διαχείρισης, δ,τι οι άδέξιοι μουστακαλήδες του τσαλαπάτησαν και ταλαιπώρησαν είναι καιρός να ξαναφορέσει τά καλά του, να βρει τούς επιδέξιους και προπαντός τούς τίμιους διαχειριστές του, ή μεγάλη Ίδέα τής άλλαγής, «επιτέλους πιά σ' αυτόν τόν τόπο», να πραγματοποιηθεί. Καιρός πιά για τήν πραγματική, τήν πολυπόθητη άλλαγή, όχι στήν ψευδεπίγραφη τού ΠΑΣΟΚ, επιτέλους μιά άλλαγή χωρίς εισαγωγικά, χωρίς μεσσιανικούς μεσάζοντες, χωρίς σκάνδαλα, χωρίς τριτοκοσμισμό, χωρίς έλλειμματα, χωρίς χρέη, χωρίς νέφος, χωρίς ποτυλιαιρίσματα, μέ έλεύθερη και προπαντός πλουραλιστική ραδιοτηλεόραση, μέ συντάξεις στους άντιστασιακούς, μέ άπλή αναλογική, και από κει γραμμή στό σοσιαλισμό.

Τί ήταν λοιπόν, ή άλλαγή πού χάσαμε στό δρόμο; Είναι άνάγκη και πάλι να ύπενθυμίσουμε μερικά της στοιχεία ώστε να προΐδεαζόμαστε για τήν άλλη, τήν «καλή», πού θά βρούμε μπροστά μας.

Η άλλαγή τού ΠΑΣΟΚ ήταν κατ' άρχήν άλλαγή πολιτικού προσώπου, άλλαγή τών πολιτικών δυνάμεων τής έξουσίας και τού κράτους. Η πρωτοφανής προεκλογική (έννοουμε πριν τό 1981) εκμετάλλευση τής λαϊκής κατακραυγής κατά τής δεξιάς, τόσο τής ιστορικής δεξιάς πού αντι-

προσώπευε τά δεινά σαράντα χρόνια όσο και τής Ν.Δ., μέ μιάν άπλή άντιστροφή τού κακού κατασκεύασε τό καλό, τού έδωσε άρχηγό και άρχιερέα πού τού 'λαχε ό κλήρος να μπορεί, άφου οι πάσης φύσεως ιδεολόγοι τής «άλλαγής», τής πρώτης και τής τελευταίας ώρας, έταξαν τ' άσκέρια τους στό πλευρό τού Μεγάλου Άρχηγού, κι άφου ό κόσμος πείστηκε ότι ή έναλλαγή δέν μπορεί να τού βγει και σέ καλό. Έτσι τό ρεύμα πού υπερέβαινε τίς άφετηρίες του σχηματίστηκε όρμητικό και ξεχειλίζοντας κάλυψε τήν άναιμία προβληματισμού τών έμπνευστών του. Τό ίδιο ρεύμα όμως έδωσε τή δυνατότητα τή θέση τής δεξιάς μέσα στό κρατικό μηχανισμό να καταλάβει ένα νέο πολιτικό προσώπικό, ευθεία προέκταση τής παρακλιτορικής Ένωσης Κέντρου και όλων τών κεντρογενών - φιλελεύθερων δυνάμεων μέ έννοιες σοσιαλίζουσες άποχρώσεις. Άλλαγή λοιπόν, άπ' αυτή τήν άποψη, ήταν ή έπιστροφή τών κεντρών στήν έξουσία, πού ύστερα από τό τέλος τής τριτοκοσμικής φενάκης, προσπάθησαν να μιμηθούν τήν ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία.

Κατά δεύτερο λόγο, χάρη σ' αυτή τή δυνατότητα άντικατάστασης τού πολιτικού προσώπου τού κράτους, άλλαγή ήταν ή κατακυριεύση τού κρατικού μηχανισμού από εκπροσώπους άνερχόμενων μεσοστρωμάτων πού παράγονται στή βάση τής καταλιστικής άνασυγκρότησης και τής νέου τύπου διανομής τών εισοδημάτων μέ κύριο μοτίβο τήν τεχνικιστική - τεχνοκρατική ιδεολογία. Όχι όμως σέ άμιγλή μορφή γιατί οι ιδεολογίες αυτές, πού προέβαλλαν κυρίως διανοούμενοι τών άνερχόμενων μεσοστρωμάτων, συνδυάζονταν μέ λαϊκιστικά ιδεολογήματα περί λαού, λαϊκού μας πολιτισμού, παράδοσης, ριζών, λαϊκής συμμετοχής, έντονους έθνικιστικούς τονισμούς και έλληνοκεντρικές εξάρσεις. Πάντως τό σημερινό εκπασοκισμένο κράτος δέν είναι παρά ή εικόνα τών άντιφάσεων αυτών τών στρωμάτων και ιδεολογιών έξου και ή καταπληκτική άσυναρτησία τών μέτρων και τών ρυθμίσεων, ή προτίμηση στίς άσαφείς θεσμοποιήσεις πού καταλήγουν σέ άνομία και ή άρπακτική διάθεση μπροστά στήν άνασφάλεια πού δημιουργεί ή προσωρινότητα.

Τό τρίτο στοιχείο τής άλλαγής ήταν ή μεταφορά τού άρχηγικού μοντέλου στό ίδιο τό κράτος. Τό πασοκικό κράτος, έκτός από τά γενικά χαρακτηριστικά αυταρχισμού πού, λίγο πολύ σημαδεύουν, τό σύγχρονο κράτος σέ όλες τίς κοινωνίες, επιπλέον, σημαδεύεται από τήν άρχή τού ένός άνδρός, πού κυριολεκτικά γελοιοποίησε τούς θεσμούς τής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και τής λαϊκής κυριαρχίας. Η βούληση, ή οι άνάγκες,

τοῦ ἀρχηγοῦ ἐγιναν βούληση καὶ ἀνάγκες τοῦ κράτους ἐνῶ ὑπουργικό συμβούλιο, ὑπουργοί, Βουλοί, κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία καὶ ὁποιοδήποτε ἄλλο ὄργανο ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τῆς μόνῃ πολιτικῆς δυνάμει τῆς ἐξουσίας ἀπλῶς διαχειρίζονται ποσοστὰ δοτῆς καὶ ἀνά πᾶσα στιγμή ἀνακλητῆς, ἀπὸ τὸν ἀρχηγό — πρωθυπουργό, ἐξουσίας.

Τέταρτο καὶ σημαντικότερο στοιχεῖο τῆς ἀλλαγῆς ἦταν ὅτι ἀπὸ κοινοὶ ἀποψη τὸ ΠΑΣΟΚ ἄλλαξε πολλὰ προκειμένου νὰ παραμείνουν τὰ πάντα στὸ ἴδιο σημεῖο. Ἄν λοιπὸν ὑποθεθεῖ ὅτι ἡ ἀλλαγὴ, ἀρχικά, σήμαινε καὶ κάποιους ἀντικαπιταλιστικούς προσανατολισμούς πού ἀπέρρεαν, κυρίως, ἀπὸ τὸ βᾶρος καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν λαϊκῶν καὶ μικροαστικῶν στρωμάτων πού συστοιχῆθηκαν μαζί της, ὀλόκληρη ἡ ἔπαρση καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὰ μέτρα λιτότητας εἶναι ἡ πολιτικὴ ἐξυπηρέτησις τῆς διαδικασίας πού λέγεται καπιταλιστικὴ συσσώρευσις, καὶ πού τὸ ἄλλο ὄνομά της εἶναι καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευσις.

Ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ἔχουν κι ἄλλα μαργαριτάρια πού κοσμοῦν τὸ πάνθεο τῆς ἀλλαγῆς. Δὲν θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὰ γιατί τὰ προηγούμενα ἀρκοῦν γιὰ νὰ καταδείξουν τὸ πραγματικὸ πολιτικὸ, θεσμικὸ καὶ κοινωνικὸ νόημα τῆς νέας μεγάλης Ἰδέας πού δόθηκε στὸν ἑλληνισμό, πού κι αὐτὴ, ὅπως ἄλλες «μεγάλες Ἰδέες», κατέληξε στὸν Σαγγάριο τοῦ κοσμοκτισμοῦ. Καὶ δὲν ἦταν δυνατὸ ἄλλωστε παρὰ νὰ καταλήξει ἐκεῖ, γιατί οἱ ράγες τοῦ τρένου τῆς ἀλλαγῆς ἦταν ἐξαρχῆς σάπιες. Τὸ παράδοξο, βέβαια, δὲν ἦταν ὅτι «βάλτωσε ἡ ἀλλαγὴ» — ἐκφραση προσφιλεῖς τόσο στὸ στόμα τοῦ Χαρίλαου Φλωράκη ὅσο καὶ στὸν νῦν συνεταῖρου του καὶ μέχρι πρότινος ἀσπονδοῦ ἐχθροῦ του Λεωνίδα Κύρκου. Ἄν ὑπάρχει μιά πραγματικὴ ἀνωμαλία στὴν ὅλη ἱστορία εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἀριστερά, σὲ ὅλες τῆς τῆς ἐκδοχῆς, γιὰ ἀλλαγὴ μιλοῦσε κι αὐτὴ, ἴσως ὄχι ἀκριβῶς τὴν πασοκική, ἀλλὰ πάντως τόσο συγγενικὴ μ' αὐτὴν πού δὲν δίστασε νὰ τὴν στηρίξει καὶ νὰ τὴν ὑποστηρίξει. Ὅλες οἱ ἀριστερές ἐπὶ μίᾳ δεκαπενταετίᾳ τώρα κατέβαλαν ἐργῶδεις προσπάθειες γιὰ τὴν Ἀλλαγὴ, τὴν ὁποία κατὰ καιροὺς ἤθελαν βαθιά, πλατιά, πραγματικὴ, οὐσιαστικὴ, ἐθνικὴ, δημοκρατικὴ καὶ πάει λέγοντας ὁ χορὸς τῶν ἐπιθέτων. Βέβαια, τόσο τὸ ΚΚΕ ὅσο καὶ ἡ ἀναγεωτικὴ ἀριστερὰ τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικῶς μιλοῦσαν ἐπίσης γιὰ τὴν «κατεῦθυνση τοῦ σοσιαλισμοῦ», πρὶν ἀπ' αὐτὸν ὁμως προέτασαν κάποια ἐνδιάμεσα στάδια πού ἀποτελοῦν, ὅπως διατείνονται, ἀναγκαῖα προϋπόθεσή του. Κι

ἂν μὲν τὸ φερόνυμο κίνημα τῆς σοσιαλιστικῆς ἀλλαγῆς, τὸ ΠΑΣΟΚ, φρόντιζε ἀρκετὰ ἐγκαιρὰ νὰ ἀποστομῶνε ὄλους ὅσοι ἀσχιζαν νὰ ὑπερβῶν τὴ γλωσσαλία τῆς ἀντρεοπαπαντρεϊκῆς καζουιστικῆς, στὰ χωρᾶφια τῆς «παραδοσιακῆς» ἀριστερᾶς τὰ πράγματα δὲν πῆγαιναν καλύτερα: κάθε ἄλλη σκέψη, ἀπαρχὴ ἔργου ἢ προσπάθεια ἐξοστρακίζονταν ὡς ἀνευθυνότητα, κάθε προβληματισμὸς πού παρέβαινε τοὺς πατρωνυμικούς ἀφορισμούς καυτηριαζόταν καὶ παραμεριζόταν ὡς ἀριστερισμὸς ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἀνέφικτη οὐτοπία. Ἐδῶ δηλαδὴ παρενέβαινε καὶ παρεμβάινει ἀκόμη ἡ θεωρία τῶν σταδίων, ὁ πραγματικὸς τροφοδότης καὶ μήτρα τῆς ἰδεολογίας τῆς ἀλλαγῆς.

Ἡ σύγχρονη μορφή πού παίρνει ἡ θεωρία τῶν σταδίων, ἐμμένοντας στὴ θεώρησι τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς μίᾳ ἱστορικῆς προσωρινότητας, συμπεραίνει ὅτι νὰ μὲν τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα δὲν ὀδηγεῖται στὴν αὐτοκαταστροφὴ, ἀλλὰ, στίς σημερινῆς συνθήκες τῆς γενικευμένης κρίσεως τοῦ συστήματος εἶναι δυνατό νὰ προκύψει «ὀλιγότερος καπιταλισμὸς». Οἱ ἀγῶνες τῶν ἐργαζομένων, τῶν διανοουμένων, τῶν ἀγροτῶν, τῶν μικρομεσαίων, τῶν νέων κοινωνικῶν κινήματων καὶ τῶν νέων κοινωνικῶν στρωμάτων συνεπάγονται, προοδευτικά, πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς κατακτήσεις σὲ βᾶρος τοῦ καπιταλισμοῦ πού τοῦ περιορίζουν βαθμιαῖα τὶς δυνατότητες καὶ τὰ ὄρια ἀνάπτυξής του, τοῦ ἀποδυναμώνουν τὰ κέντρα ἰσχύος, διευρύνουν τὰ ὄρια τῶν πολιτικῶν δυνατοτήτων τῶν λαϊκῶν δυνάμεων πού, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μποροῦν νὰ κατακτοῦν ἰσχυρῆς θέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν καὶ νὰ ἀπομονώσουν τὶς δυνάμεις τῆς ἀστικῆς ἐξουσίας. Ἡ σύγχρονη θεωρία τῶν σταδίων καὶ ἡ ἀντίστοιχὴ τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τῆς ἀριστερᾶς, μᾶς λένε, ὅτι προοδευτικὰ διαμορφώνεται ἕνας νέος συσχετισμὸς δυνάμεων πού δρᾷ πρὸς «τὴν κατεῦθυνση τοῦ σοσιαλισμοῦ», μέχρι πλήρους ἀποστραγγίσεως τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δυνάμει τοῦ καπιταλισμοῦ.

Μὲ βάση αὐτὴ τὴν θεώρησι οἱ κύριες συνιστώσες τῆς Ἀριστερᾶς πρῶτοδότησαν τὸ στάδιο τῆς ἀλλαγῆς ὡς τὴν ἀναγκαῖα καὶ ποθητὴν κατάκτηση πρὶν ἀπὸ τὸ σοσιαλισμὸ. Ἡ καθεμιά μὲ τὸν τρόπο της βέβαια καὶ μέσα ἀπὸ τὶς δικῆς της ἀντιφάσεις, ὅλες ὁμως θεωρώντας ὅτι ἡ ἐπαγγελλλόμενη ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ ἀλλαγὴ εἶναι ὁμολογικῶς τῆς δικῆς τους, συγγενικῆς. Τὰ παραστρατήματα τοῦ ΠΑΣΟΚ ἢ τὶς ἀνορθοδοξίες του τὶς ἀπέδιδαν σὲ ἀποκλίσεις, σὲ ἐκτροπές ἢ ἀσυνέπειες ἀπέναντι στὴν κατὰ βάση σωστὴ κατεῦθυνση μὲ τὴν ὁποία ποτὲ δὲν διαφώνησαν. Γι'

αὐτὸ καὶ μέχρι πρότινος θεωροῦσαν τὸ ΠΑΣΟΚ ἀριστερὴ — δημοκρατικὴ δυνάμει καταγγέλλοντας μόνον τὴ «δεξιὰ του πολιτικῆς». Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ πιεζόμενο, κυρίως μὲ τὸ νὰ χάσει τὴν ἐκλογικὴ του αὐτοδυναμία, θὰ ὑποχρεωθεῖ μετεκλογικὰ ὀλόκληρο ἢ τμηματὰ του (τὸ «καλὸ» ΠΑΣΟΚ) νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς προγραμματικὲς θέσεις τῆς ἀριστερᾶς, τὶς θέσεις ἐκεῖνες δηλαδὴ πού ἀποτελοῦν τὴν καθαρὴ καὶ ἀνόθευτη μορφή τῆς ἀλλαγῆς. Στὸ ἄκρο αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς διαφαίνεται ἡ παχυλὴ αἰσιοδοξία ὅτι ἐφθασε ἡ ὥρα, «τώρα πού τὸ ΠΑΣΟΚ καταρρέει» νὰ διαμορφωθεῖ μιά νέα δυνάμει ἐξουσίας στὴν ὁποία θὰ συμμετέχει, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο καὶ ἡ ἀριστερά, ἕνα εἶδος κεντροαριστεροῦ συνασπισμοῦ δηλαδὴ, ἢ διαφορετικὰ, ὅπως καθημερινὰ τὸν τελευταῖο καιρὸ διαλαλοῦν σὲ ὄλες τοὺς τόνους, ἐφθασε ἡ ὥρα τῆς Ἀριστερᾶς. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε τόσο τὸ ΚΚΕ ὅσο καὶ ἡ ΕΑΡ τὰ πρῶτα κιόλας σημαία κάμψης τοῦ ΠΑΣΟΚ τὰ ἐρμήνευσαν ὡς *κατάρρευση* τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος. Ἀλλὰ ἂν ὁ ὅρος «κατάρρευση» σημαίνει αὐτὸ πού κάθε Νεοέλληνας καταλαβαίνει ἀκούγοντας τὴ λέξη αὐτὴ, δηλαδὴ διάλυσις εἰς τὰ ἐξῶν συνετέθη μέχρι μεγάλῃ μείωσι τῆς δυνάμει του, στὸ βαθμὸ πού αὐτὴ εἶναι ἡ πρόβλεψή τους γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον τοῦ ΠΑΣΟΚ πάει νὰ πεί ὅτι παίρνουν τὶς ἐπιθυμίες τους γιὰ πραγματικότητα παραγωγίζοντας ταυτόχρονα καὶ σωρευτικὰ δύο παράγοντες: Πρῶτο ὅτι γιὰ τὴν ὥρα οἱ κύριες διαρροές τοῦ ΠΑΣΟΚ κατευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ὄχι πρὸς τὰ ἀριστερά καὶ δεύτερο ὅτι ἡ κατοχὴ ἐκ μέρους τοῦ ΠΑΣΟΚ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ προσφέρει στίς δυνάμεις του μιά ἐξαιρετικὰ ἀνθεκτικὴ γραμμὴ ἀντίστασης πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ μάχη ἔχοντας διατηρήσει τὸν κύριο ὄγκο τους. Ἐτσι, ἄλλο ἤττα στίς ἐπικείμενες ἐκλογές, πράγμα περισσότερο ἀπὸ βέβαιο, καὶ ἄλλο πράγμα κατάρρευσις καὶ ἀποσύνθεσις.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα ΚΚΕ καὶ ΕΑΡ προσβλέπουν σὲ μιά δυνατότητα μετεκλογικῆς συμμαχίας μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ ἢ μὲ δυνάμεις πού θὰ ἔχουν αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ ἢ μὲ ἕνα ἄλλο μεταμορφωμένο μετεκλογικὰ ΠΑΣΟΚ. Καὶ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ὄχι μόνον δὲν τὴν ἔχουν διαψεῦσει ποτέ, ἀλλὰ ἀντίθετα, στελέχη τους ἀκούραστα τὴν ὑποδεικνύουν σάν μιά νέα προοπτικὴ (τελευταία ἐσοδεῖα ὁμιλία τοῦ Γρ. Φαρακὸν στὸ Βόλο ἢ ἄρθρο τοῦ Ἀρ. Μανωλάκου στὴν *Ἐλευθερωτικὴ* 4.12.88).

Ἀλλὰ ἐκεῖνο πού περισσότερο ἐν-

διαφέρει στην προκειμένη περίπτωση είναι να καταστεί σαφές ότι τα δύο κόμματα της «συμπαράταξης» των δυνάμεων της άριστερας βάζουν υποψηφιότητα να υπηρετήσουν το πρόγραμμα της αλλαγής που το ΠΑΣΟΚ δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να φέρει σέ πέρασ. Η «αλλαγή» άλλωστε ήταν και δικός τους στόχος όλα τα τελευταία χρόνια, αυτή ήταν η πεπτουσία της πολιτικής τους φιλοσοφίας και της πολιτικής τους πρακτικής. Γι' αυτό και ούδέποτε απομακρύνθηκαν από τη φαντασίωση της «ενότητας των δημοκρατικών δυνάμεων», έννοια που περιελάμβανε πάντοτε και το ΠΑΣΟΚ παρά το πανθομολογούμενο γεγονός ότι το κυβερνητικό κόμμα παραβίαζε καθημερινά κάθε δημοκρατική αρχή, θεσμό και πρακτική. Ο Χαρίλαος Φλωράκης για παράδειγμα δεν δίσταζε να συνάπτει μορατόρια με το ΠΑΣΟΚ και στις κρίσιμες γι' αυτό στιγμές να του τείνει χείρα βοήθειας. Ο Λεωνίδας Κύρκος, πάλι, συνεπέστερος και ευθύτερος, ήταν ο πραγματικός πρωταθλητής της πράσινης ΕΑΔΕ. Η στάση του το βράδυ των εκλογών του 1981, καθώς άρπαζε ένα κόκκινο σημαϊάκι κι έφερνε γύρο την πλατεία της Ομόνοιας πανηγυρίζοντας κι αυτός τη νίκη της Άλλαγής, εκείνης ακριβώς της νίκης που έστειλε το κόμμα του σε κοινοβουλευτική υπερορία, συμβολίζει και αποκαλύπτει πολύ περισσότερα ακόμη κι από την πιο ευγλωττη όμολογία.

Και τα δύο συμπαρατασόμενα σήμερα κόμματα της άριστερας έβλεπαν στο ΠΑΣΟΚ μιά δύναμη αλλαγής. Άλλαγή ήθελαν τά ίδια, αλλαγή ήθελε κι ο κόσμος, αλλαγή διέπραττε και το ΠΑΣΟΚ. Κάπου, όλα αυτά ήταν δικά μας, συγγενικά, της ίδιας ράτσας, οίκεια, κι απέναντι τό έρεβος, τό χάος της δεξιάς. Ώσπου ήρθε τό σκάνδαλο της τράπεζας Κρήτης να θυμίσει ότι και οι δικές τους έπιταγές ήταν ακάλυπτες στό χρηματιστήριο των πολιτικών άξιων. Δέν ήταν τάχα τό ΚΚΕ που μέ τούς ψήφους του στήριζε την αντιδημοκρατικότατη αναθεώρηση του Συντάγματος τό 1985, χαρακτηρίζοντας συνάμα «άστικά τερτίπια» την όποια αντίθεση στους άντρεοπαπαντρείκους λεονταρισμούς της «μεγάλης ρήξης»; Δέν ήταν ο Λεωνίδας Κύρκος εκείνος που χαιρετούσε στην Ομόνοια τόν «δημοκράτη» δικαστή Σαρτζετάκη καταπίνοντας τά όμοιοχρώμα, τά όμοιομορφα αλλά και την ουσία της συνταγματικής μεταρρύθμισης, καθώς ο Παπανδρέου ενθρόνιζε στόν προεδρικό θώκο τό νέο Πρόεδρο και τόν έαυτό του στις υπερεξουσίες του πρωθυπουργού — άρχηγού; Δέν είναι και οι δύο τώρα που πάνω σέ αυτό τό κεφαλαϊώδες θέμα της υπερσυγκέντρωσης εξουσιών στό πρόσωπο του πρωθυπουργού δέν λένε λέξη στό περιλάλητο «κοινό τους πόρισμα»,

στό όποιο τόσες φλύαρες κοινοτυπίες περί δημοκρατίας βρήκαν να άραδιάσουν; Κι ακόμη, μέ ποίο ήθικό κύρος και μέ ποιά πολιτική συνέπεια ζητούν σήμερα από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ να παραιτηθεί άφου οι ίδιοι της έδωσαν τά πολιτικά και τά συνταγματικά μέσα να παραμένει γατζωμένη στην εξουσία έστω κι άν έρχεται σέ κατάφωρη αντίθεση μέ τό λαϊκό αίσημα;

Θά μπορούσε κανείς να πολλαπλασιάσει τά παραδείγματα και τά στοιχεία της έκλεκτικής συγγένειας. Όλα όμως συνηγορούν σέ τούτο τό κεφαλαϊώδες συμπέρασμα: ΚΚΕ και οι δυνάμεις που συγκρότησαν την ΕΑΡ, στή μεγάλη τους πλειοψηφία τουλάχιστον, περπάτησαν και συνεχίζουν άκάθεκτοι να περπατούν την έρημη χώρα μιάς αλλαγής χωρίς πρόσωπο, μιάς αλλαγής που καταργεί τό νόημα της άριστερας ως αντικαπιταλιστικής και σοσιαλιστικής δύναμης και την καταδικάζει στό ρόλο του άριστερου πλαγιούφαλα κι του προσηνοδύς Νέστορα της πασοκικής «αλλαγής». Τώρα που ή αλλαγή αυτή μοιάζει να ξεθωριάζει, έρχεται, είπαν, ή ώρα της Άριστερας. Τώρα είναι καιρός να βγάλουμε τή μεγάλη ιδέα της αλλαγής από τά εισαγωγικά μέσα στα όποια την έκλεισαν ο κουτσογιωργισμός, ο τομπρισμός, ο αυριανισμός, ο κοσκωτισμός, άσπιλη, άμόλυντη και εξαγνισμένη να την αποδώσουμε ξανά στό λαό, μ' αυτό τό ιδανικό να ζήσει τό πέρασμά του στόν εικοστό αιώνα, μ' αυτό τό δραμα να συμβολίσει τις προσδοκίες του. Η «αλλαγή» τελείωσε, ζήτω ή αλλαγή. Έρχεται ή ώρα ώστε ή πραγματική, ή βαθιά, ή ουσιαστική, ή δημοκρατική, ή προγραμματισμένη, ή αναβαπτισμένη από και μέ έντιμους διαχειριστές αλλαγή να κάνει μιά νέα σταδιοδρομία. Μιά νέα περιπέτεια δηλαδή στό κενό όπως και μέ την προκατοχή της. Γιατί τόσο ο άριστερός δημοκρατικός έκσυγχρονισμός όσα και ή «πραγματική αλλαγή» του ΚΚΕ, που τώρα συμπλέον, άλληλοπεριπλέκονται και συνασπίζονται για να κατασκευάσουν τή Μεγάλη Άριστερά δέν είναι τίποτε άλλο από ένα σύστημα έκσυγχρονιστικών μέτρων, ένα εξωραϊσμένο πάνω στό χαρτί μέλλον παρόμοιο μέ εκείνο που ύποσχόταν τό ΠΑΣΟΚ τό 1981.

Μά είναι κακός αυτός ο έκσυγχρονισμός, θά άναρωτιόταν κανείς. Ούτε καλός, ούτε κακός. Ούτε θερμός ούτε ψυχρός, ότι χλιαρός έστί. Δηλαδή άνεφικτος: κοινωνικά μεταφυσικός και ως έκ τούτου άποπροσανατολιστικός και πολιτικά ήρρασιοναλιστικός και

ως έκ τούτου άφοπλιστικός. Και γιατί; Για τούς ίδιους λόγους που άπέτυχε ή «σοσιαλιστική» αλλαγή του ΠΑΣΟΚ, που δέν ήταν σοσιαλιστική αλλά άπλως αλλαγή, για τούς ίδιους λόγους που άπέτυχε ή σοσιαλιστική αλλαγή του Μιττεράν, του Σοάρες, του Κράζι, του Γκονζάλεθ που επίσης την ύποσχέθηκαν σοσιαλισμό και τούς βγήκε ύπερκαπιταλιστική.

Ήταν κλέφτες και άνέντιμοι αυτοί ή άνίκανοι διαχειριστές; Κάθε άλλο. Όπως και οι διαχειριστές της πασοκικής αλλαγής δέν ήταν κλέφτες και θά 'ταν πραγματικά άδικο να φύγουν από την εξουσία μ' αυτόν τόν άτιμωτικό χαρακτηρισμό. Άπλως μέ τόν σοσιαλισμό δέν τά πήγαιναν καλά οι άνθρωποι: ούτε τόν ήθελαν ούτε τόν ήξεραν ούτε ήθελαν να τόν μάθουν μέσα στό σχολείο της ταξικής πάλης, ούτε τόν μπορούσαν. Έκεί τά θαλάσσωσαν, εκεί εξαπάτησαν και εξαπατήθηκαν, εκεί θά σάσουν τά μούτρα τους και οι επίδοξοι άριστεροί συνεχιστές τους. De te fabula narratur.

Η άχιλλειος πτέρνα της «συμπαράταξης» βρίσκεται όχι μόνο στή διατύπωση του προγραμματικού στόχου που καταγράφηκε στό «κοινό πόρισμα» αλλά στα προβλήματα της ύλοποίησής του που δέν κατονομάζονται. Οι συντάκτες του κοινού πορίσματος θά μπορούσαν να περάσουν μέ άριστα τις Γενικές Έξετάσεις, τόσο όμορφα και έξωραϊσμένα είπαν τά πράγματα, τόσο ειδυλλιακά φτιάχτηκε τό μέλλον αφαιρώντας μία μία τις αντιφάσεις της πραγματικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής ώστε να μην άπομένει για την πραγματοποίησή του παρά ή πολιτική βούληση των έμπνευστών του. Ένα μόνο παράδειγμα: Προτείνουν:

«άνάπτυξη που έχει στόχο την αύξηση με γρήγορους ρυθμούς της παραγωγής και του νέου (;) κοινωνικού πλούτου, την εξασφάλιση της άπασχόλησης και την ικανοποίηση διεκδικούμενων αναγκών των εργαζομένων, τή βελτίωση της ποιότητας των υπηρεσιών και των προϊόντων που παράγονται την αναβάθμιση του περιβάλλοντος, τήν άνακατανομή των εισοδημάτων υπέρ των εργαζομένων».

Όστόσο ακόμη και τά μαρξόφωνα έγχειρίδια που είναι τόσο οικεία στους συντάκτες του πορίσματος αυτού θά τούς έδασκαν ότι γρήγορη αύξηση της παραγωγής και του κοινωνικού πλούτου πραγματοποιείται όταν δουλέμουν πιο γρήγορα, πιο έντατικά, πιο άποτελεσματικά οι μηχανές που λέγονται εργατική δύναμη, μηχανισμό που οι εργαζόμενοι όλης της Εύρώπης και της Ελλάδας, όνομάζουν έντατικοποίηση και άλλοτρίωση. Ύστερα, κάποια άλλα έγχειρίδια, μέ τά όποια έσως δέν είναι εξοικειωμένοι, θά τούς έλεγαν ότι ή γρήγορη αύξηση της πα-

ραγωγής και αναβάθμιση του περιβάλλοντος μάλλον δεν πάνε μαζί, πώς όταν αυξάνεται κάπου γρήγορα ή παραγωγή π.χ. στο Ρήνο, στην Ουκρανία, στο Βακούμ ή στην Έλευσίνα σταματάμε να μιλάμε για περιβάλλον και άλλες τρομοκρατικές λέξεις ξεπερνούνται στην καθημερινότητα όπως δξίνη βροχή, Τσερνομπίλ, νέφος, κόκκινη παλίρροια, απόβλητα, κολοβακτηρίδια κ.λπ. Παλιά και νέα έγχειρίδια θά τους δίδασκαν επίσης ότι οι ανάγκες των εργαζομένων διευρύνονται όταν τό πάνω χέρι έχει ή προσφορά, δηλαδή οι ανάγκες του κέρδους, και όχι ή ζήτηση, δηλαδή οι πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων. Η κοινή λογική ή ή κοινή εμπειρία θά τους υποδείκνυε ότι ο κοινωνικός πλούτος, παλιός και νέος, μπορεί να αυξάνεται ή να μειώνεται, ποτέ όμως δεν είναι στον κόσμο δίκαια μορασμένος, και τέλος ή πλήρης απασχόληση των εργαζομένων, αυτό τό παλιό όνειρο του κενσουανισμού και της σοσιαλδημοκρατίας, εγκαταλείπεται, ακριβώς, μπροστά στις ανάγκες της νέας επι-

στημοτεχνικής επανάστασης γιατί είναι πολύ πιό φθηνό και πολύ πιό αποδοτικό και αναγκαίο να δουλεύουν τά νέα αυτοματοποιημένα σύνολα στη θέση των ανθρώπων ή, αν ό χρόνος απασχόλησης των ανθρώπων μειωθεί δραστικά ώστε όλοι να απασχολούνται, τότε τό κεφάλαιο δεν έχει καμιά όρεξη να ασχολείται μέ την παραγωγή και φροντίζει πρώτα να εξασφαλίσει τους πολιτικούς όρους ώστε ή παραγωγή να του αποφέρει. Η διαφορετικά: αυτή ή όμορφη παράγραφος, τόσο όμορφη και καλωπιωμένη όπως οι κενόλογες φλυαρίες της έκθεσης ιδεών πού μαθαίνουν στά φροντιστήρια, άφησε απ' έξω τίς πραγματικές αντιφάσεις, και ξειδανικεύοντας την πραγματικότητα ύπόσχεται ένα μέλλον πού μόνο μέ πλήρη κοινωνική ειρήνευση είναι δυνατό να υπάρξει, δηλαδή μόνο όταν επικρατήσει πλήρης συναίνεση, πλήρης ύποταγή στις προοπτικές του κεφαλαίου, πλήρης άποχαύνωση των ανθρώπων. Θά αναλάβει τό ύπουργείο Πολιτισμού, τό ύπουργείο Έργασίας και τό ύπουργείο

Δημοσίας Τάξεως της «Συμπάραταξης» να εξασφαλίσει την κοινωνική ειρήνευση, τό σταμάτημα της ταξικής πάλης; Γιατί, κάπου εκεί σταματά ή «άλλαγή», ή όποια αλλαγή.

• Η «άλλη» αλλαγή, ή σοσιαλιστική, θέλει άλλες ιδέες και άλλους πρωταγωνιστές, άλλες συμμαχίες. Έτούτη πού φτιάχτηκε μέ τό «κοινό πόρισμα» θά τρέξει γρήγορα να συναντήσει τό άριστερό ΠΑΣΟΚ ή τους άριστερούς του ΠΑΣΟΚ, άλλωστε σε αυτούς προσβλέπει. Κι αυτοί θά της διδάξουν πολύ γρήγορα όσα έμαθαν επτά χρόνια στό πετσί τους: να κάνουν ύπομονή ώσπου να 'ρθει ό καιρός για μία νέα μεγάλη Ίδέα, για ένα καινούριο παραμύθι σαν τά προηγούμενα. Ο δρόμος για περιπλάνηση έξω από την πραγματική ιστορία χωράει πραγματικά πολλούς, κι ακόμη περισσότερους ό δρόμος μέσα στην ιστορία πού φτιάχνουν οι κυρίαρχες δυνάμεις.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1988

Ιωάννης Κολιόπουλος

ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ (1789-1945)

Απόστολος Βακαλόπουλος

ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ (1204-1985) γ' έκδοση
ΚΑΙΡΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΑΣ

Ιωάννης Καραγιαννόπουλος

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Δημήτρης Ανδριόπουλος

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ

John Herington

ΑΙΣΧΥΛΟΣ

Φ. Μαλιγκούδη

ΣΛΑΒΟΙ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
«ΒΑΝΙΑΣ»

Κωνσταντίνος Σεμελιδής και Υιός Ο.Ε.
Αρμενοπούλου 26 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
τηλ. 21.94.93-23.20.71

Ἀποτελέσματα καὶ προοπτικές τῆς ἀμερικανικῆς οἰκονομίας Ἡ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ»

Τὰ δύο πιό συζητημένα χαρακτηριστικά πού παρουσίασε τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἀμερικάνικη οἰκονομία, δηλαδή ἡ «πλήρης ἐπικράτηση» τῆς θεωρητικῆς σχολῆς τῆς «προσφορᾶς» (γνωστῆς κι ὡς νεοφιλευθερισμός) καὶ ἡ οἰκονομική ἀνάκαμψη, μοιάζουν νά διατηροῦνται ἀκόμα μόνο στήν φαντασία κάποιων φανατικῶν. Ὅσο γιά τήν «περίφημη» διαμάχη νεοφιλελευθέρων-κεϋνσιανῶν, αὐτή δέ βρίσκεται παρά στό ἐπίπεδο τῆς ἀναζήτησης τῆς νομιμοποίησης τῶν πολιτικῶν καθεστώτων ἀπό τόν κοινωνικό σχηματισμό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Τώρα ξέρουμε πού ἔγκειται τό οἰκονομικό θαῦμα τῆς «προσφορᾶς»· οἱ οἰκονομίες τοῦ ἐξωτερικοῦ ΠΡΟΣΦΕΡΑΝ (Ν.Α. στήν ἀμερικάνικη) τὰ περισσότερα ἀπό τὰ ἐμπορεύματα πού παρήγαγαν καὶ τὰ κεφάλαια πού διέθεταν».

F. BERGSTEN Le Monde 25.10.88.

Ἔνα χρόνο μετά τήν χρηματιστηριακή κρίση τοῦ Ὀκτώβρη, ἑπτὰ χρόνια μετά τήν ἐκλογή τοῦ Ρ. Ρέηγκαν στό προεδρικό ἀξίωμα, σαράντα χρόνια ἀμερικάνικης ἡγεμονίας στό διεθνές προσκήνιο καὶ νά, πού ἕνας νέος πρόεδρος μέ πολιτικές ἀποφάσεις μέσ' στίς βαλίτσες του κατευθύνεται στόν Λευκό Οἶκο. Μικρά καὶ μεγάλα προβλήματα στιβαγμένα περιμένουν νά βροῦν τήν λύση τους. Γεγονός ἀναμφισβήτητο εἶναι πάντως ὅτι ὁ προεδρικός «πονοκέφαλος» δυναμώνει, καθῶς δέν θά πρέπει νά ἀμελήσει τέσσερις καθοριστικούς παράγοντες.¹

α) Τόν ρόλο πού διαδραματίζουν οἱ ΗΠΑ στό διεθνές ἐπίπεδο (πολιτικό, στρατιωτικό, οἰκονομικό) ἀλλά καὶ τίς διεθνεῖς ἐξελίξεις (βλέπε π.χ. Σοβιετική Ἑνωσις).

β) Τήν οἰκονομική κρίση πού ἄγγιξε τό διεθνές οἰκονομικό - κοινωνικό σύστημα ἤδη ἀπό τήν δεκαετία τοῦ '70 (ἀντανακλάσεις τῆς ὁποίας ἐμφανί-

ζονται καὶ στήν τρέχουσα δεκαετία) ἀλλά καὶ τίς ἀλλαγές στόν Διεθνή Καταμερισμό Ἐργασίας (βλέπε γιά παράδειγμα τήν ἐξέλιξη καὶ τίς προοπτικές «περιφερειακῶν χωρῶν» ὅπως οἱ «τέσσερις δράκοντες τῆς Ἀσίας», ἡ Βραζιλία κ.λπ.).

γ) Τήν πολιτική κληρονομιά τοῦ Ρ. Ρέηγκαν ἀπό τήν ἐφαρμογή τῆς θεωρίας τῆς «προσφορᾶς».

δ) Τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας σάν πρόκληση γιά κοινωνική ἀναδιοργάνωση, κυρίως στό χώρο τῆς παραγωγῆς.

1. ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΕΝΟΣ ΠΡΟΑΝΑΓΤΕΛΘΕΝΤΟΣ ΘΑΝΑΤΟΥ:

Ἡ νεοφιλελεύθερη πολιτική

Ἀναλαμβάνοντας τό προεδρικό ἀξίωμα, ὁ Ρ. Ρέηγκαν καὶ οἱ ἐπιτελεῖς του βρίσκονται ἀντιμέτωποι μέ τό «διπλό» πρόβλημα τοῦ στασιμοληθωρισμοῦ (ταυτόχρονα στασιμότητα καὶ πληθωρισμός). Μιά σειρά ἀπό οἰκονομικά μέτρα, νεοφιλελεύθερης (;) ἐμπνευσης κάνουν τήν ἐμφάνισή τους.

Ὁ ἔλεγχος καὶ περιορισμός τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό «τά φάρμακα» κατά τοῦ πλη-

θωρισμοῦ. Ἄμεση συνέπεια αὐτῆς τῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ ὑψωση τοῦ ἐπιτοκίου καὶ ἡ (κατά συνέπεια) ἀνοδος τῆς τιμῆς τοῦ δολαρίου. Ἀλυσιδωτά εἶναι τὰ ἀποτελέσματα πού προκαλοῦνται στήν ἀμερικάνικη οἰκονομία ἀλλά καὶ τῆ διεθνή, ἐξαιτίας τοῦ ρόλου πού διαδραματίζουν τόσο τό δολάριο ὅσο καὶ ἡ ἀμερικάνικη ἀγορά.

—αὔξηση ἐπιτοκίου—

α) Οἱ ΗΠΑ γίνονται χῶρος συγκέντρωσης τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς παγκόσμιας ἀποταμίευσης.

Σύμφωνα μέ κάποια πηγή,² ἀπό τό 1980 ὡς τό 1986 τὰ ξένα κεφάλαια στίς ΗΠΑ πέρασαν ἀπό 500 δις δολ. σέ περισσότερο ἀπό 1.300 δις δολ., δηλαδή περισσότερο ἀπό τό 1/3 τοῦ ΑΕΠ τους. Βέβαια ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν κεφαλαίων κάλυψε ἕνα τμήμα τοῦ ἐλλείμματος τοῦ δημοσίου προϋπολογισμοῦ ἀλλά καὶ εἰσήχθη στή χρηματιστηριακή ἀγορά καὶ τήν ἐπένδυση ἀκινήτων.

β) Σέ συνδυασμό μέ τήν πτώση τοῦ πληθωρισμοῦ, συντελεῖται οὐσιαστική αὔξηση τοῦ πραγματικοῦ ἐπιτοκίου. Αὐτό μέ τήν σειρά του προκαλεῖ τήν ἀνοδική πορεία τοῦ ἀναπροσαρμοζόμενου (flexible) ἐπιτοκίου, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἔχουν συναφθεῖ τό μεγαλύτερο μέρος τῶν δανείων τῶν χωρῶν τοῦ «Τρίτου Κόσμου» ἀλλά καὶ τοῦ σταθεροῦ.³ Ἐχομε πιά μεταφορά κεφα-

λαίων από την «περιφέρεια» προς το «κέντρο».⁴

—άνοδος δολαρίου—

α) Σημαίνει πρίν απ' όλα την αύξηση των εισαγωγών και την μείωση των

εξαγωγών των αμερικανικών προϊόντων αφού τα τελευταία γίνονται ακριβότερα. Από το 1981 μέχρι το 1987 ή άνοδος του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου είναι κατακόρυφη.

Εμπορικό ισοζύγιο (FOB-FOB)
(δισ. δολ.)

1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
-39.6	-42.6	-69.3	-123.3	-148.5	-169.0	-178.4

πηγή: Ramses 1987-1988.

β) Οί προς εκβιομηχάνιση χώρες που συναλλάσσονται με τις ΗΠΑ (βλέπε για παράδειγμα τις χώρες της Λατινικής Αμερικής) θα πρέπει, ύστερα από την άνοδο του δολαρίου και υπό την πίεση που ασκεί στην οικονομική τους ζωή ή εξυπηρέτηση του χρέους τους, να εξαγάγουν μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων, έτσι ώστε να εισαγάγουν ίση ποσότητα προϊόντων (συνήθως απαραίτητη στην εξέλιξη της βιομηχανίας τους) με αυτήν που εισήγαγαν πρό της άνοδου.

Αν λάβουμε υπόψη και τα προστατευτικά μέτρα που λαμβάνουν οι αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες,⁵ μπορούμε να καταλάβουμε άμεσα πού εγκείται το φαινόμενο του διεθνούς φαύλου κύκλου.

Ας επανέλθουμε στο δεύτερο σκέλος του προβλήματος: την ύφεση. Η τόνωση της οικονομίας προβλέπεται

ότι θα επιτευχθεί μέσω της μείωσης των φορολογικών επιβαρύνσεων (της έπιχειρήσης — αύξηση επενδύσεων). Τό, κατά τους νεοφιλελεύθερους, «αίρετικό» κράτος επανεμφανίζεται όμως και στην ρηγκανική έμπνευσης οικονομική πολιτική. Η κενυσιανή «ένεργός ζήτηση» καλείται, μέσω του ελλείμματος των δημοσίων δαπανών, να παίξει τον ζωτικό της ρόλο. (Βλέπε τό διάγραμμα 1).

Όπως τονίζει και η Παγκόσμια Τράπεζα (1985), τα δημόσια καθαρά έσοδα (συνολικά καθαρά έσοδα μείον δαπάνες για την κοινωνική ασφάλιση) πέφτουν από 23,7% του εθνικού εισοδήματος τό 1965 στο 23% τό 1984. Τήν ίδια στιγμή οί κρατικές δαπάνες για άγαθά κι υπηρεσίες (περιλαμβανομένης και της πληρωμής των έπιτοκίων άλλά χωρίς τά έξοδα κοινωνικής ασφάλισης) πέρασαν από τό 23,3% του έ-

θνικού εισοδήματος τό 1965 στο 23,9% τό 1979 και τό 27,4% τό 1984.⁶ Ένα από τά, ίσως, πιο αξιόλογα παραδείγματα της κρατικής παρέμβασης είναι τό παράδειγμα των στρατιωτικών δαπανών. Ο προϋπολογισμός άμυνας από τό 107 δισ. δολ. τό 1976 φτάνει τό 221 δισ. τό 1984 και τά 259 τό 1985.⁷

Όπως έχουμε και στο παρελθόν τονίσει,⁸ οί βιομηχανίες όπλων παρουσιάζουν «ιδιομορφίες», έτσι ώστε να καθίσταται ό ρόλος τους σημαντικότερος στην επέκταση του καπιταλισμού. Τίς ιδιομορφίες αυτές μπορούμε να τίς περιγράψουμε ως εξής:

α) Η προκαλούμενη τεράστια ζήτηση ένδιάμεσων βιομηχανικών προϊόντων που άπευθύνεται σε μία σειρά ιδιωτικές έπιχειρήσε...⁹

β) Ανάπτυξη της έρευνας και τεχνολογίας και διάχυση τεχνολογιών αιχμής υπό την κρατική αϊγίδα.

Νά σημειώσουμε ότι: «τό 1985, από τίς όμοσπονδιακές δαπάνες τών 48 δισ. δολ. για την έρευνα, τά 31 δισ. δολ. προέρχονταν από τό Πεντάγωνο δηλαδή τά 64% του συνόλου. Οί στρατιωτικές δαπάνες για την έρευνα στον κρατικό προϋπολογισμό πέρασαν από 47% τό 1981 στα 64% τό 1985...».¹⁰

γ) Τό έπιβεβλημένο στις βιομηχανίες όπλων καθεστώς έργασίας.

Η κρατική παρέμβαση άποδίδει τούς προσδοκόμενους καρπούς. Στή διάρκεια τών έξι χρόνων ή συνολική κατανάλωση αύξήθηκε κατά 23%. Ταυτόχρονα όμως τό ΑΕΠ δέν ξεπερ-

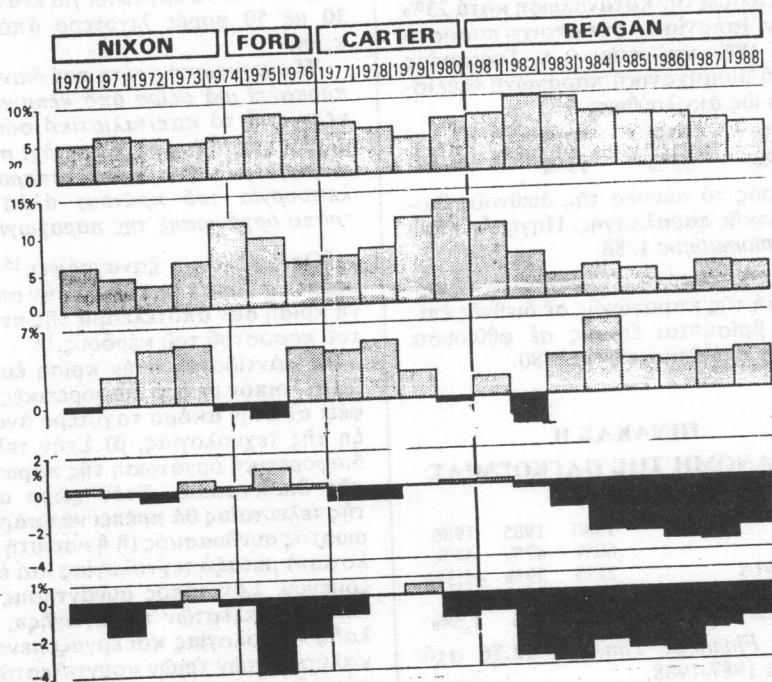
ΑΝΕΡΓΙΑ:
% του ένεργου πληθυσμού

ΤΙΜΕΣ: Μεταβολές σε σχέση με τό περασμένο έτος

ΑΕΠ: Μεταβολές σε σχέση με τό περασμένο έτος

ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΤΡΕΧΟΥΣΩΝ ΣΥΝΑΛ.
% ΑΕΠ

ΔΗΜΟΣΙΟ ΕΛΛΕΙΜΜΑ:
% του ΑΕΠ

Πηγή: ΟΟΣΑ, Le Monde 25.10.88.

νά τό 17%.¹¹ Αυτό σημαίνει ότι τό κε-
νόν τών 700 δις δολ.¹² πού καταναλώ-
θηκε (κατανάλωση + επένδυση) αλλά
δέν παρήχθη δέν μπορεί παρά νά κα-
λυφθεί μέσω του εξωτερικού δανει-
σμού. Η εφημερίδα *Le Monde* (25.10.88)
ανεβάζει τό προβλεπόμενο καθαρό έ-
ξωτερικό χρέος, μέχρι τό τέλος του
τρέχοντος έτους, στά 500 δις δολ. ενώ
τό εθνικό συνολικό χρέος πάνω από
1.000 δις δολ.

2. ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Όποια κριτική και νά γίνει στην «σχο-
λή της προσφοράς» και την «ρηγκα-
νοοικονομία» θά πρέπει νά λάβει υπό-
ψη μιά σειρά από στατιστικά στοιχεία
πού μιλούν γιά βελτίωση του επιπέδου
της απασχόλησης, πτώση του πληθω-
ρισμού κ.λπ. (Βλέπε τό διάγραμμα 1).

Οί νεοδημιουργηθείσες θέσεις έργα-
σίας, ύψους 17 εκατ., έριξαν τό έπίπε-
δο της ανεργίας από τό 10.7% (1982)
στό 5.5% μέ έπίπεδο πληθωρισμού 4%
(έναντι 14.5% τό 1980).

Πρόκειται πράγματι γιά τό «οικονο-
μικό θαύμα» του νεοφιλελευθερισμού;

Τό νά περιοριστούμε στην ποσοτική
ανάλυση δύο, αναμφίβολα σημαντικό-
τατων, δεικτών, κατά την γνώμη μας
δείχνει μιά άπλοϊκή - επιφανειακή διά-
σταση του ζητήματος.

Κατ' αρχήν όλα τά μεγέθη της άμε-
ρικάνικης οικονομίας δέν εξελίσσον-
ται ικανοποιητικά. Άς δούμε γιατί.

Ενώ λοιπόν τό μέγεθος της άμερι-
κανικής άγοράς, ύψους 2.700 δις δολ.
(δηλαδή τό μισό της άγοράς των έπτά
πιο άνεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών)
ανάπτυσσει την κατανάλωση κατά 23%
(στην Ίσπανία τό αντίστοιχο ποσοστό
είναι 18% και στην Ο.Α. Γερμανίας
8%) ή βιομηχανική παραγωγή εξελί-
σσεται ως άκολουθως:

1938	1940	1987
30%	53%	19%

ως πρós τό σύνολο της διεθνούς βιο-
μηχανικής παραλλαγής. Πηγή: *Le Mon-
de Diplomatique* 1/88.

Τό «άμερικάνικο μερίδιο» στην κα-
τανομή της παραγωγής σέ διεθνές έπί-
πεδο βρίσκεται επίσης σέ φθίνουσα
πορεία στή δεκαετία του '80.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

	1980	1985	1986
ΗΠΑ	60%	47%	44%
ΙΑΠΩΝΙΑ	25%	39%	45,5%
ΕΥΡΩΠΗ	13%	11%	9%
ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ	2%	3%	1,5%

Πηγή: *Financial Times* 18.12.86 στό
Ramses 1987-1988.

Άς τονίσουμε επιπλέον ότι ο ρυθ-
μός αύξησης της παραγωγικότητας,
πού την δεκαετία του '70 ήταν 0.6%,
κάθε χρονιά στό διάστημα '79-'86 πέ-
φτει στό 0.4% κατ' έτος (*Le Monde Di-
plomatique*).

Τήν στιγμή πού ο «χώρος της παρα-
γωγής» μοιάζει νά «άσθενεί» στό χρη-
ματιστήριο, ή κερδοσκοπία (ή ή μη πα-
ραγωγική απασχόληση κεφαλαίων —
βλέπε *Le Monde Diplomatique*) αυξάνει
τό χρέος των επιχειρήσεων σέ 1.900
δις δολ.

Γιά πολλούς μάλιστα¹³ αυτή ή δυ-
σαρμονία μεταξύ των χρηματιστηρια-
κών συναλλαγών και της (μειωμένης)
παραγωγής είναι και ή αίτία της χρη-
ματιστηριακής κρίσης του περασμέ-
νου Οκτώβρη.

Τό έξυγιαντικό της αποτέλεσμα έ-
φερε την ποθητή ίσορροπία στους δύο
διαφορετικούς οικονομικούς πόλους.

Γίνεται άρα φανερό, πώς οί άπολο-
γητές του νεοφιλελευθερισμού δέν μπο-
ρούν ούτε καν νά βρουν τους ποθη-
τούς τους συμμάχους μέσα στό χώρο
τους. Δηλαδή της ανάπτυξης των πο-
σοτικών στοιχείων. Άν δέ προχωρή-
σουμε στην άνάλυση των ποιοτικών
χαρακτηριστικών, τά πράγματα γί-
νονται ακόμα χειρότερα γι' αυτούς.

Άς γίνουμε όμως πιο συγκεκριμένοι.

Όπως τονίζει ο A. Bienaymé,¹⁴ δέν
θά πρέπει νά ξεχνάμε μιά σειρά από
ουσιαστικά ζητήματα πού διαγράφον-
ται στον χώρο της επιχείρησης, όπως:
την έλευθερία των τελευταίων νά στρα-
τολογούν εργάτες από τους μετανά-
στες αλλά και νά τους άπολύουν, την
εδκαμψία εργασιών και μισθών (άνα-
φέρει ως παράδειγμα ότι ένας άνεργος
δέχεται πιά νά εργαστεί γιά έναν μισθό
30 μέ 50 φορές λιγότερο από πριν)
κ.λπ.

Η οικονομική κρίση πού διανύουμε,
προκαλεί μιά σειρά από «επαναστατι-
κές» (γιά τό καπιταλιστικό σύστημα)
άλλαγές πού εμφανίζονται όχι σαν πε-
ριορισμός στην (πάντα άπαραίτητη)
λειτούργια του κράτους αλλά στον
τρόπο όργάνωσης της παραγωγής.

Όπως έχουμε ξαναγράψει,¹⁵ μπο-
ρούμε νά χαρακτηρίσουμε την σημερι-
νή κρίση σαν αποτέλεσμα της πτώσης
του ποσοστού του κέρδους.¹⁶

Τό «άντιδοτο» στην κρίση εμφανί-
ζεται λοιπόν μέ δύο διαφορετικές μορ-
φές: α) Στην άκόμα ταχύτερη άνάπτυ-
ξη της τεχνολογίας, β) Στην τελείως
διαφορετική όργάνωση της παραγωγι-
κής διαδικασίας. Στόν χώρο αυτής
της τελευταίας θά πρέπει νά ύπάρχει ο
σωστός συνδυασμός (ή ή «σωστή άνα-
λογία») μεταξύ τεχνολογίας και εργα-
ζόμενου. Σάν τόπος συνάντησης των
δύο «συντελεστών παραγωγής», (δη-
λαδή τεχνολογίας και εργαζόμενου) ή
καλύτερα των τριών «συντελεστών ά-
νάπτυξης» (στους δύο προηγούμενους
ας προσθέσουμε και την φιγούρα του
καταναλωτή) διαλέγεται αυτός της έ-

πιχείρησης.

«Η οικογένεια πέθανε ζήτω ή έπι-
χείρηση» θά μās πεί χαρακτηριστικά
ο P. Messine¹⁷ έννοώντας ότι αυτή γί-
νεται σήμερα ο νέος κυρίαρχος χώρος
κοινωνικοποίησης της παραγωγής. Η
έπιτυχία της «σημαίνει» κοινωνική έ-
πιτυχία ενώ ο ρόλος της είναι πολυ-
διάστατος.

Πώς όμως μπορεί νά πετύχει ή έπι-
χείρηση σ' αυτόν τον άπαιτητικό ρόλο
πού καλείται νά διαδραματίσει; Μόνο
μέσα από την άναδιοργάνωση των
κοινωνικών - παραγωγικών σχέσεων
πού λαμβάνουν χώρα σ' αυτήν.

Άς αφήσουμε τον P. Messine¹⁸ νά
μās περιγράψει τους τρεις κυρίαρχους
τρόπους όργάνωσης της έργασίας
στις ΗΠΑ:

α) Νεοτεϋλορισμός: τείνει νά διατη-
ρήσει τον μηχανιστικό χαρακτήρα
της κοινωνίας μέσα από την επέκταση
της τεχνολογίας.

β) Τό μοντέλο «Καλιφόρνιας»: τεί-
νει νά ξεπεράσει τον νεο-τεϋλορισμό,
εισάγοντας μιά «ποιοτικότερη» έργα-
σία, άποβλέποντας όμως στην «άτο-
μικοποίηση» του έργατή και την διά-
σταση του συνδικαλιστικού κινήμα-
τος, μεταφέροντας έτσι την έννοια της
κοινωνικής ειρήνης σέ κάποιο διαφο-
ρετικό έπίπεδο.

γ) Τό μοντέλο «Σατούρν»: βασί-
ζεται σ' ένα νέο είδος κοινωνικού συμ-
βολαίου, όπου ή άναδιανομή έξουσίας
μπαίνει στό εργασιακό πλαίσιο κατά
τρόπο άνάλογο του μισθού, στον φορ-
ντισμό.

Σκοπός αυτών των άναδιαρθρώσε-
ων είναι ή «εύκαμπτη» παραγωγή και
ή εξάλειψη των έμπορευματικών άπο-
θεμάτων.

Εύκαμπτη παραγωγή σημαίνει ότι
εργαζόμενοι και τεχνολογία έχουν τέ-
τοια διάταξη, ώστε νά 'ναι σέ θέση ο-
ποιαδήποτε στιγμή νά προσαρμο-
στούν στην επικρατούσα ζήτηση. Έ-
νώ ή εξάλειψη άποθεμάτων συνδέεται
μέ τό πιο πάνω πλαίσιο μέ την έξής έν-
νοια: τό δίκτυο πληροφόρησης (μέσα
άπό την επέκταση της πληροφορικής)
συνδέεται άμεσα μέ τό χώρο της πα-
ραγωγής, έτσι ώστε μιά όρισμένη πα-
ραγγελία νά ανταποκρίνεται στην ά-
μεση παραγωγή του συγκεκριμένου
έμπορεύματος στον ελάχιστο χρόνο.
Ο άριστος τεχνολογικός έξοπλισμός
και ή κοινωνική ειρήνη και άλληλεγ-
γύη των εργαζόμενων τό έγγυώνται.
Συνεπώς ο κίνδυνος της υπερ-παρα-
γωγής άπομακρύνεται.

Μήπως όλα τά πιο πάνω άποδεικνύ-
ουν περίτρανα μιά τέλεια έφαρμογή
της νεοφιλελευθερης άποψης;

Άν και, θεωρητικά, ή επιχείρηση
μπορεί νά εμφανιστεί σαν ή πιο δυνα-
μική άπάντηση του καπιταλισμού
στην κρίση, ή πλήρης «κυριαρχία»
της άνάγεται σέ κάποιο «χρονικό ά-
πειρο», άφήνοντας έτσι τό πεδίο έλεύ-
θερο γιά δράση στό «δυσκίνητο κρά-
τος».

Στήν περίπτωση των ΗΠΑ πάντα, ο κρατικός προϋπολογισμός του 1985 (ύψους 960 δις δολ., δηλαδή 10 φορές μεγαλύτερος του γαλλικού, για μία αύξηση του ΑΕΠ 5 φορές μεγαλύτερη αυτής του γαλλικού, P. Messine) προέβλεπε βοήθεια προς τις επιχειρήσεις ύψους 100 δις δολ. (70% με την μορφή φοραπαλλαγών και 30% χορηγήσεων). Ταυτόχρονα η δημοσπονδιακή κυβέρνηση χρηματοδότησε το 54% των δαπανών για την έρευνα και την τεχνολογία. Στά πίο πάνω ποσά θα πρέπει να σημειωθεί πως δεν περιλαμβάνονται οι στρατιωτικές δαπάνες, που πίο πάνω παραθέτουμε (βλέπε σημείωση 9).

3. ΚΑΠΟΙΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της πίο πάνω επιχειρούμενης ανάλυσης είναι να αποδείξει ότι:

α) Η «ρηγκανοοικονομία» δεν αποτελεί την πλήρη κι ανόθευτη εφαρμογή της θεωρίας της προσφοράς, όπως θα τό ήθελαν οι άπανταχού νεοφιλελεύθεροι,¹⁹ αφού περιέχει μία γερή δόση κενυσιανισμού. Δέν είναι λίγα τά στοιχεΐα που αποδεικνύουν τόν ενεργό ρόλο που διαδραματίζει τό αμερικάνικο κράτος στήν οικονομική δραστηριότητα (άμεσα ή έμμεσα, όπως δείξαμε πίο πάνω).

Αν δέ, σκεφτούμε πως καμιά από τίς «άντιμαχόμενες» θεωρητικές ομάδες δέν άμφισβητεί τόν κεντρικό ρόλο του κράτους σάν παραγωγό κι άναπαραγωγό των ύφισταμένων κοινωνικών σχέσεων, γίνεται νομίζουμε φανερό ότι ή μεγαλύτερη διαφορά νεοφιλελεύθερων - κενυσιανών βρίσκεται στήν σφαΐρα της νομιμοποίησης των πολιτικών καθεστώτων από τόν κοινωνικό σχηματισμό.

β) Η συχνά επικαλούμενη οικονομική ανάπτυξη δέν είναι παρά τό αποτέλεσμα της κρατικής παρέμβασης στό επίπεδο της επέκτασης της «ενεργούς ζήτησης» αλλά και ή εκ των έξω χρηματοδότηση της αμερικάνικης οικονομίας.

γ) Η σύγχρονη επιχείρηση αποτελεί τόν κεντρικό ήρωα της νεοφιλελεύθερης άποψης (μά, μήπως υπάρχει θεωρητικό ρεύμα που νά τήν άμφισβητεί). Μέσα σ' αυτήν, συντελείται μία θεμελιώδης αλλαγή σ' ό,τι άφορά τούς δρους παραγωγής υπό τήν «πίεση», ι) μιās διαρκώς μεγαλύτερης άνάπτυξης - επέκτασης της τεχνολογίας (του κράτους μή άπέχοντος των δαπανών, έρευνας - διάχυσης της τεχνολογίας άιχμής), ιι) του ρόλου που καλείται νά παίξει ο παράγων «άνθρωπος», τόσο σάν εργαζόμενος (σέ συνδιασμό με τό επίπεδο που 'χει φτάσει ή τεχνολογία) όσο και σάν καταναλωτής. Η τόσο άπαραίτητη κοινωνική ειρήνη στους κόλπους της μπορεί νά επιτευχθεί με τρεις διαφορετικούς τρόπους: ι) όπως τό 'χε προβλέψει τό «τευλορίστικο σύ-

στημα παραγωγής», ιι) μέσα από τήν διάσπαση των συνδικάτων και τήν ύποκινηση του «εργατικού άνταγωνισμού», ιιι) τήν ένσωμάτωση του εργατικού κινήματος μέσα από κάποιους «συμμετοχικούς θεσμούς». Τό συνδικάτο καλείται νά συμμετάσχει ενεργά στήν άνταγωνιστικότητα - άποδοτικότητα της επιχείρησης. Σάν άντάλλαγμα θά απολαύσει τήν «μισθολογική εύκαμψία». Ύψηλότεροι μισθοί σέ περιόδους οικονομικής επιτυχίας, χαμηλότεροι στήν άντίθετη περίπτωση, χωρίς όμως άπολύσεις εργαζομένων.²⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι παράγοντες αυτοί άλληλοκαλύπτονται σέ μεγάλο βαθμό, θεωρούμε όμως άπαραίτητο νά τούς παρουσιάσουμε χωριστά για λόγους που επιβάλλει ή ανάλυσή μας. Πίο κάτω δέν θά άναφερθούμε παρά στήν αμερικάνικη περίπτωση και μόνον όριακά στό διεθνές πλαίσιο.

2. Βλέπε F.F. Clairmonte et J.H. Cavanch: «La puissance americaine au milieu de la bourgeoisie mondiale» *Le Monde Diplomatique* 1/1988.

3. Βλέπε Banque Mondiale Rapport sur le développement 1985 και 1987. Σύμφωνα με τό τεύχος του 1987 έχουμε: δάνεια συναπτόμενα με μεταβαλλόμενο επιτόκιο (σάν % του δημοσίου χρέους) 1975-1980: 26.5% 1980-1985: 37.9%

4. Καθαρή μεταφορά κεφαλαίων προς τίς άναπτυσσόμενες χώρες εκ. δολ.

1980	1981	1982	1983
3.847,2	7.067,4	6.206	- 849,1
1984	1985	1986	
- 5.750,2	- 13.841,5	- 15.011,9	

Banque Mondiale Rapport sur le developpement 1987.

5. Σύμφωνα με τήν Παγκόσμια Τράπεζα (Banque Mondiale 1985) στήν περίοδο '81-'83 οι ΗΠΑ διπλασίασαν τά ήδη υπάρχοντα προστατευτικά τους μέτρα.

6. Τό έλλειμμα του προϋπολογισμού εξελίσσεται ως εξής:

* Έλλειμμα αμερικάνικου προϋπολογισμού (σέ δις δολ.)

1980	1981	1982	1983	1984
73.8	78.9	127.9	207.8	185.3
1985	1986	1987	1988*	
212.3	221.2	150.4	146.7	

Πηγή: *Le Monde* 26.3.88, * πρόβλεψη.

Σύμφωνα με τήν εφημερίδα, τό έλλειμμα εμφανίζεται σάν αποτέλεσμα της μείωσης των φόρων και της διατήρησης των δαπανών. Τό 1987 αυξάνονται τά φορολογικά έσοδα, έξου και ή μείωση του έλλείμματος, πράγμα που ή εφημερίδα δέν πιστεύει νά συνεχιστεί και τό 1988, προβλέποντας έτσι ένα νέο ύψος του έλλείμματος γύρω σά 160-170 δις δολ. (άντί των 146.7 που προβλέπει ο Λευκός Οίκος).

7. P. Messine: *Liberté, Egalité, Modernité, La Decouverte* 1985.

8. N. Λιούσης: Εύρωπαϊκή στρατιωτική βιομηχανία, *Ο Πολίτης* No 88-89, 3/88.

9. P. Messine: Οι στρατιωτικές δαπάνες, που τό 1985 στράφηκαν στήν βιομηχανία, έφτασαν τά 128 δις. δολ. εκ των οποίων 97 δις. δολ. για τήν αγορά όλικών και 31 δις. για τήν έρευνα. *Les soturniens, Quand les patrons reinventent la societé. Cahiers Libres / La Decouverte* 1987.

10. P. Messine όπ. πρίν.

11. *Le Monde Diplomatique* όπ. πρίν.

12. *Le Monde* 25.10.88.

13. Βλέπε: «La bulle dégonffée»: *Le Monde* 18.10.88.

14. *La cigale et les fourmis: A Bienamé Le Monde* 25.10.88.

15. N. Λιούσης όπ. πρίν.

16. Άκολουθώντας πάντα τούς δείκτες της Σουζάν Ντέ Μπρυνόφ (στό *Κράτος και Κεφάλαιο*, Θεμέλιο 1983) και με βάση τούς δείκτες που 'χουμε κιόλας μνημονεύσει, δηλαδή τό χρέος των επιχειρήσεων και τήν πτώση της παραγωγικότητας, πιστεύουμε ότι θεμελιώνεται ή άποψη για τήν μορφή της κρίσης.

17. P. Messine: *Les saturniens* όπ. πρίν.

18. όπ. πρίν.

19. Βλέπε για παράδειγμα τό άρθρο του Α. Άνδριανόπουλου στήν *Έλευθεροτυπία* 18.12.87 με τόν πολύ χαρακτηριστικό τίτλο: ο παρεμβατισμός προκαλεί τό τελευταίο «κράχ».

20. P. Messine: όπ. πρίν.

Παυλόνιον

ΑΘΗΝΑ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1988

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ:
Τοιο ποιήματα * ΝΙΚΟΣ ΦΩ-
ΚΑΣ: Τι ήί πεί «μ' άριστε» *
EDWARD W. SAID: Θρησκεια-
κή κριτική (Μετάφραση: Στέλιος
Γουρνοση) * ΣΤΕΛΛΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ:
Βίωμα * ΖΕΦΗ ΔΡΑΚΗ: Άμυλια * ΝΑΝΑ
ΗΣΑΙΑ: Σελίδες ήμερολογίου * ΘΑΝΑΣΗΣ
ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: Δύο ποιήματα *
ΝΑΝΑ ΤΣΟΓΚΑ: Πανούριανς * ΑΓΓΕΛΟΣ
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: Τίποτα ποιήματα *

ΙΩΣΗΦ ΜΠΡΟΝΤΣΚΙ
Μέρος του λόγου
* ΑΠΟΔΟΣΗ ΜΙΧΑΑΛΗΣ ΜΟΣΧΟΣ *

ΑΘΗΝΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ: Πέντε ποιήματα *
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ: Ταξίς σέ πορνο-
γράμ * ΙΩΣΗΦ ΜΠΡΟΝΤΣΚΙ: Κάτι λιγότε-
ρο (* Επιστολή - μετάφραση: Μιχάλης Μό-
σχος) * ΜΙΧΑΑΛΗΣ ΜΟΣΧΟΣ: Ποίη-
μα * Βιογραφική και ποιητική σελίδα
* ΤΟ ΜΕΓΑ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΝ: Άσ' άή την
επικράτεια της ελληνικής γλώσσας * ΟΙ
ΣΥΛΛΟΓΕΣ: Ποιήματα από συλλογές του
1987 * ΕΝ ΠΑΡΩΔΕ: Βιβλιοκρισίες και
σφάλια: Γράφοντες: ΑΛΩΝ ΣΙΔΕΡΗ, Ν. ΑΓΙ-
ΦΕΡΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ, ΠΙΡ-
ΓΟΣ ΚΟΡΟΠΟΥΛΗΣ, ΠΑΝΝΗΣ ΠΑΤΙ-
ΛΗΣ, ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, ΕΥΡΕ-
ΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΜΩΝ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ
ΤΟΜΟΥ.

8

Είδ. κ.ο. τεύχος θαυμάς: 350

Τηλεόραση καί αισθητική αγωγή

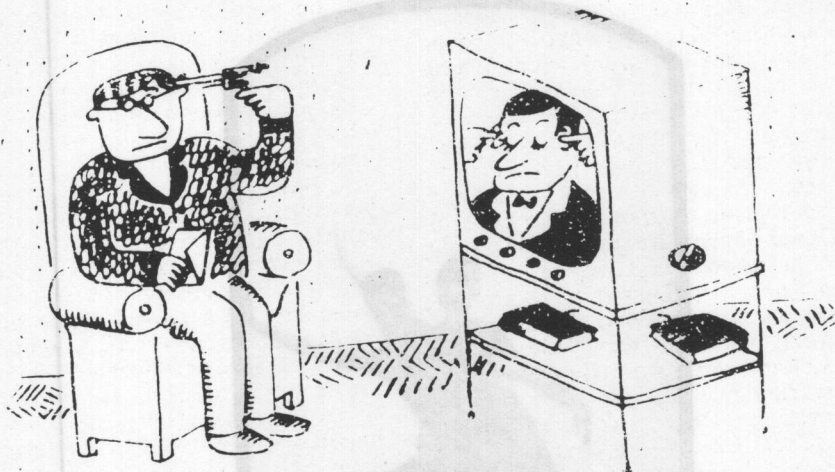
του Πέτρου Μαρτινίδη

*Ἡ τέχνη δέν ἀσκει πλέον, σήμερα,
παρά τήν μαγεία τῆς ἀπώλειάς της.
J. Baudrillard (1983:10)*

Τά προβλήματα τῆς τηλεόρασης καί τῶν τηλεοπτικῶν προγραμμάτων μοιάζουν, ὡς ἓνα βαθμό, μέ ἐκεῖνα τοῦ «ejaculatio precox», τῆς πρόωρης δηλαδή ἐκσπερμάτωσης, κατά τό ὅτι καί τά μέν καί τά δέ γίνονται συναρτήσεις τοῦ χρόνου: ἡ βιασύνη σημαίνει ἀπώλεια ἐλέγχου καί ἡ ὑπερβολική καθυστέρηση συνεπάγεται, πάλι, ἀπώλεια τῆς εὐκαιρίας (!) Δέν ξέρω περισσότερα γιά τό «ejaculatio precox», ἀπό ὅσα ὁμως ξέρω γιά τήν τηλεόραση πιστεύω, πράγματι, ὅτι αὐτό τό χαρακτηριστικό —τοῦ κρίσιμου χρόνου: τοῦ ταχύτατου ἐλέγχου καί τῆς καιροσκοπίας— εἶναι ὅ,τι ἀποτελεῖ τήν εἰδοποιό διαφορὰ τῆς ἀπ' ὅλα τά ἄλλα μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας.

Τά κινηματογραφικά ἔργα πού προβάλλονται ἀπό τά διάφορα «κανάλια», ἢ οἱ ποικίλες τηλεοπτικές «σειρές» καί οἱ διαφημίσεις, μπορεῖ νά δημιουργοῦν πολύ θόρυβο γύρω ἀπό τό ποιά εἶναι καί τί κοστίζει, ἰδεολογικά ἢ αισθητικά, ἡ ποιότητα τῶν τηλεοπτικῶν ἐκπομπῶν καί κατά πόσο, αὐτές, ψυχαγωγοῦν, μορφώνουν, ἢ μωραίνουν τό κοινό τους· ὡστόσο σάν κατηγορίες, μορφές ἢ ὀντότητες τῆς τέχνης, τῆς μαζικῆς κουλτούρας ἢ τῶν «mass media», ἔχουνε καί μιὰ σχετική ἀυτονομία καί συνεχεῖς εὐκαιρίες ἐμφάνισης —διάδοσης ἀπό ἄλλα μέσα: τά σινεμά, τά περιοδικά, τίς ἐφημερίδες κ.ἄ. Μόνο οἱ εἰδήσεις, ἐν τέλει, τά μαγνητοσκοπημένα ρεπορτάζ καί, ἰδίως, οἱ ταυτόχρονοι ἀναμεταδόσεις ἀγώνων ἢ ἄλλων γεγονότων ἀποτελοῦν τίς μορφές πού, ἱστορικά ὅσο καί δομικά, ἐντάσσονται, χαρακτηρίζουν καί δίνουν στήν τηλεόραση τήν εἰδική της ταυτότητα.

Ἔτσι λοιπόν ἔχω νά πῶ, ἐδῶ, γιά τήν μέσο τηλεοράσεως αισθητική αγωγή, θά προσπαθῶ νά τά ἀρθρώσω κυρίως σέ ἀναφορά πρὸς τόν

προηγούμενο στενο ὄρισμό, τῶν ἀμυγῶς τηλεοπτικῶν προγραμμάτων, καί νά τά χωρέσω μέσα στά 15' (ἢ 900'') πού ἡ ὀργανωτική ἐπιτροπή ὀρίζει γιά κάθε ὁμιλία. Ἐνδεχομένως, ὅσο τά προβλήματα τῶν τηλεοπτικῶν προγραμμάτων ἐξομοιώνονται μέ ἐκεῖνα τῆς «πρόωρου ἐκσπερματώσεως», ἄλλο τόσο οἱ πανεπιστημιακές ἀνακοινώσεις ἐξισοῦνται μέ τίς τηλεοπτικές διαφημίσεις κατά τό ὅτι ὀφείλουν νά παρουσιάζουν κάτι καί νά πείθουν σχετικά, μέσα σέ συγκεκριμένο ἀριθμό δευτερολέπτων. Γι' αὐτό καί θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά θέσω πολύ ἐπιγραμματικά —μέ δύο ὀρισμούς καί μερικά παραδείγματα— τό ὅς πού ἐκτείνονται οἱ αισθητικές ἐμπειρίες καί πῶς θά μπορούσαν νά ἱεραρχοῦνται, ὥστε νά προχωρήσω, συνακόλουθα, στήν ἐκτίμηση - ἀξιολόγηση τῆς αισθητικῆς διάστασης πού ἐνέχουν οἱ τηλεοπτικές ἐκπομπές, καθώς καί τοῦ εἶδους τῆς αισθητικῆς αγωγῆς πού, ὑποχρεωτικά ἢ κατ' ἐπιλογὴν, προωθοῦν καί προσφέρουν. (Τό κατά πόσον, τώρα, ἡ ὅλη αὐτή κριτική ἐδράζεται, καί αὐτή, σέ μιάν αισθητική θέση ἢ γίνεται ἀπό μιὰ ψυχολογική ἢ σημειολογική σκοπιά ἢ ἀπό τίς θέσεις τῆς θεωρίας τῆς πληροφορίας κ.ἄ., μάλλον ἐναπόκειται σέ σᾶς νά τό κρίνετε παρά σ' ἐμένα νά τό ἐγγυηθῶ προκαταβολικά μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο).

Ἐλπίζω, πρῶτα ἀπ' ὅλα, νά συμφωνεῖτε ὅτι γιά νά ὑπάρχει αισθητική διάσταση σ' ἓνα ὀποιοδήποτε μήνυμα θά πρέπει, στήν διαμόρφωση εἴτε τῆν ἐρμηνεία του, νά ὑπάρχουν καί περισσότερες ἀπό μία ἐπιλογές ἢ ἐκδοχές. Ἄν, γιά παράδειγμα, φωνάξω «μή», ἢ φωνάξω «ὄχι», «γιά ὄνομα τοῦ Θεοῦ» κ.ἄ., τῆ στιγμή πού βλέπω κάποιον ἔτοίμο νά ἀποκτονῆσαι, καμιά ἀπό αὐτές τίς ἀντιδράσεις μου ἢ τό μήνυμα πού ἀπευθύνω στόν ὑποψήφιο αὐτόχειρα στήν προσπάθειά μου νά τόν ἀποτρέψω, δέν περιέχει αισθητικές ἀποχρώσεις, παρά τήν ποικιλία ἐκφραστικῶν δυνατοτήτων. Ἀντίθετα, ἂν, θέλοντας νά ἔλξω τήν προσοχή ἑνός ἀδιάφορου ἀκροατηρίου, χρησιμοποιήσω τό δασκαλιστικό κτύπημα τοῦ μολυβιοῦ στήν ἔδρα καί τό νουθετικό: «προσέξτε!» ἢ ἂν δοκιμάσω νά πετύχω τό ἴδιο μέ ἓνα ἐλαφρῶς ὑπεροπτικό σχόλιο: («ὅσα ἔχω νά πῶ, ἀντίθετα ἀπό τίς προσευχές μου, δέν ἀπευθύνονται στόν Θεό») ἢ μέ κάποιον ἀστεϊσμό (τόν ἐλεεινὸ ἀγγλισμὸ λ.χ. «δανείστε

* Ἀνακοίνωση στό συνέδριο μέ θέμα: «Τηλεόραση καί ἐπικοινωνία» πού ὀργάνωσε τό Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικῆς - Ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Ἰωάννινα, 17-20 Ἀπριλίου 1986

μου τό αφτί σας»), σίγουρα κάθε μία από αυτές τις σκοπεύσεις του ίδιου, τελικά, στόχου έχει τό δικό της ιδιαίτερο ύφος, και περιλαμβάνει, ως μήνυμα, πέρα από οποιαδήποτε άλλη και μία αισθητική διάσταση.

Έξισου, γιά νά περάσουμε από τά δρια τών προθέσεων του «πομπού» σέ εκείνα τών κατανοήσεων του «δέκτη» κάθε μηνύματος, αν βλέποντας στήν αρχή ενός δρόμου κάποιο δλοστρόγγυλο κόκκινο σήμα μέ μίαν άσπρη γραμμή στή μέση τό έρμηνεύσω, άς πούμε, σάν: «πορτραίτο καλοθρεμμένου έρυθροδέρμου μέ άπαστράπτουσα όδοντοστοιχία», άσφαλώς δέν άνακαλύπτω μίαν από τίς αισθητικές έκδοχές πού είχαν άπασχολήσει τούς καλλιτέχνες τής τροχαιάς και μάλλον συγκεντρώνω περιορισμένες πιθανότητες νά περάσω τίς εξετάσεις μου στά σήματα, αν πρόκειται νά πάρω δίπλωμα οδηγού. Κατά άνάλογο έπίσης τρόπο μπορώ νά περιπέσω σέ άλλεπάλληλα παραλήρηματα αισθητικής συγκινήσεως άπέναντι σ' έναν καταρράκτη, σ' ένα άνθισμένο λιβάδι, σ' ένα ήλιοβασιλεμα κ.ο.κ., μά δέν θά πρόκειται, έντούτοις, γιά αισθητικές έρμηνείες κάποιων επεξεργασμένων μηνυμάτων, όπως θά συνέβαινε λ.χ. άπέναντι σ' ένα συντριβάνι, σ' ένα άνθοστόλιστο σαλόνι ή σ' έναν ζωγραφικό πίνακα, αντίστοιχα. (Έκτός κι αν δεχθούμε τή Φύση σάν τό τεράστιο «mobile» ενός, όμως, υπερβολικά ματαιόδοξου ποιητή πού, μέ τό νά φτιάξει και νά έντάξει τούς θεατές - θαυμαστές του μέσα στό έργο του, καταφέρνει νά μείνει χωρίς κοινό).

Μέ όλα αυτά θέλω νά τονίσω δύο πράγματα: 1) Ότι γιά νά μπορούμε νά μιλάμε σχετικά μέ τήν αισθητική διάσταση ενός όποιουδήποτε μηνύματος (δχι άπαρεγκλίτως καλλιτεχνικών προθέσεων) πρέπει ό πομπός του νά έχει κάποια ποικιλία δυνατοτήτων στήν διαμόρφωσή του — έστω και μόνο μέ τό νά έπιλέγει νά παρουσιάσει όρισμένα, άποσπασματικά τμήματα ενός συνολικού γεγονότος ή φαινομένου. 2) Ότι ή αισθητική αυτή διάσταση διαφοροποιείται (δέν λέω ότι αυξάνει ή μειώνεται) άνάλογα μέ τόν βαθμό επεξεργασίας του μηνύματος και τίς, περισσότερες ή λιγότερες, προκαθορισμένες ή άπρόβλεπτες, έκδοχές έρμηνείας πού έπιτρέπει στους δέκτες του. Μέ τό νά βαπτίσω, λ.χ., ένα κρεοπωλείο «τό κρέας» έπιτρέπω, όπως καταλαβαίνετε, έλάχιστους προοιμιακούς συνειρμούς στους περαστικούς ή και πελάτες του· ένώ μέ τό νά τό βαπτίσω «ή στήνη», «τό λουκούμι» ή «ή έκσταση» άρχίζω νά δίνω όλοένα και περισσότερα έναύσματα στίς γαστριμαργικές φαντασιώσεις, τίς άπορρέουσες από τήν όνομασία τό κρεοπωλείου. Κάπως έτσι έχουν τά πράγματα, αν δέν άπλοποιώ υπερβολικά, και

μέ τά έργα τής τέχνης ή τών «άγορευσεων», γενικότερα· κάπως έτσι μέ τίς λέξεις ή τίς εικόνες πού χρησιμοποιούν ως πρώτη ύλη.

Η τηλεόραση είναι αυτά άκριβώς: όργανωμένες εικόνες και λέξεις και ήχοι πού, καθημερινά και σχεδόν άνεξαίρετα, εισάγονται σέ κάθε σπίτι: είναι οι δακρύβρεκτες, κωμικές, μεγαλειώδεις κ.ά. ταινίες, τά παιχνίδια γνώσεων και οι έγκυκλοπαιδικές ξεναγήσεις ή οι διαφημίσεις· κι άκόμη περισσότερο, μία πού, όπως είπα, τά παραπάνω τά έχουμε κι από άλλου, είναι οι τηλεοπτικές ειδήσεις και τά ρεπορτάζ και ή ταυτόχρονη ή άκαθυστέρητη μετάδοση άθλητικών συναντήσεων, άγώνων, έορταστικών έκδηλώσεων κ.ά. γεγονότων τής τρέχουσας έπικαιρότητας. Δέν θέλει πολλή συζήτηση τό ότι σέ όλα αυτά υπάρχει πάντα κάποια έπιλογή «λήψεων», γιά τίς εικόνες, φωτισμών, κινήσεων, πανοραμικών ή κοντινών πλάνων κ.ο.κ., όπως υπάρχει έπιλογή λέξεων γιά τά σχόλια και ήχων γιά τίς μουσικές ή άλλες επενδύσεις. Ποτέ δέν βρισκόμαστε «φυσικά» μέσα στό γεγονός τό όποιο παρακολουθούμε: κάποιος «κάμεραμαν» έστιάζουν τούς φακούς τους και τούς κινούν αντί γιά τά μάτια μας, κάποιος «μπούμαν» ή τεχνικοί ήχου φροντίζουν γιά τό τί θά άκούμε παράλληλα, κάποιος τηλεσκηνοθέτης άποφασίζει, έστω άστραπιαία, γιά τό ποιάν από τίς (συνήθως τρεις ή τέσσερις) εικόνες θά στείλουν στους δέκτες μας και κάποιος σχολιαστής ή παρουσιαστής προτείνουν, ένίοτε και μέ τήν σιωπή τους, τί νά σκεφθούμε γιά τά όσα παρακολουθούμε.

Έτσι, ένα ήλεκτρονικό τιτίβισμα και μία «ψηφιακή» ύδρόγειος σφαίρα πού γυρίζει και μάς πλησιάζει, π.χ., ή ένας καλαματιανός σέ «συνθεσάιζερ» και μία σταθερή ύδρόγειος πού σαρώνει κατά όριζόντιες άράδες τήν όθόνη, δέν άποτελούν άπλώς δύο παρόμοιες σηματοδοτήσεις γιά τά δελτία ειδήσεων δύο διαφορετικών «καναλιών». Είναι, από κοντά, και δύο συγγενείς αισθητικές πού εισηγούνται τήν γοητεία μιας ήλεκτρονικής τεχνολογίας, ή όποια φέρνει τόν κόσμο στό σπίτι μας ή τόν διατρέχει ένώ έμεις παραμένουμε, σταθεροί, στήν χώρα του καλαματιανού. Σέ άνάλογο, ίσως, πνεύμα και τά δελτία καιρού, μέ τά όποια κλείνουν οι βραδινές ειδήσεις, παρουσιάζουν τό μέν ένα μίαν άνάγλυψη — γεωφυσική — Έλλάδα και μία πρόβλεψη ήλεκτρονικής τελειότητας, τό δέ άλλο, κρίνοντας ότι τήν σοβαρότητα τής πρόβλεψης τήν έγγυάται ή γραβάτα του μετεωρολόγου-παραουσιαστή, άρκείται στό νά άκουμπά πάνω στον χάρτη κάτι νεροποντές σάν έλεφαντιές σέ έγκυμονόσχη και ήλιους αίμοσταγείς σάν από παιδικές ζωγραφιές. Ένδιαμέσως,

στό κυρίως δελτίο, παρατεταμένα κάρδραρίσματα πτωμάτων και λιμνών αίματος από μάχες ή δολοφονικές άποπειρες, καταστροφικούς σεισμούς ή συγκρούσεις όχημάτων, συνεντεύξεις από παρ' όλίγον θύματα ή έντός όλίγου θύματα — από παγιδευμένα παιδιά πού τά ρουφάει ή λάσπη μιας πλημμύρας ή μιας ήφαιστειακής έκρήξεως κ.ο.κ., δέν καταδεικνύουν, άπλώς, τήν άγριότητα τών καιρών στους όποιους ζούμε· κι ούτε, νομίζω, καλλιεργούν (15 ή 20 χρόνια μετά τό σινεμά του Τζακοπέτι) μίαν αισθητική τής φρίκης, μίαν άποκάλυψη τής σαγήνης του νοσηρού. Δείχνουν, πρωτίστως, τήν πιο κεντρική ούσία τής τηλεοπτικής ειδησιογραφίας, πού είναι ή όμή άμεσότητα του γεγονότος· και άνταποκρίνονται (πάντα έπιβεβαιώνοντας, ποτέ προδίδοντας) στίς πιο «αυτονόητες» άναμονές ενός κοινού, γιά τό όποιο τό λιγότερο πού μπορούμε νά πούμε είναι ότι δέν μαθαίνει νά έκτιμά τήν εύφάνταστη πρωτοτυπία.

Έπαναλαμβάνω, ή έπιμονή στά πτώματα, πού φροντίζει μέ κάθε εύκαιρία νά μάς δείχνει ή τηλεόραση, δέν είναι νεκρόφιλη. Είναι ή όργή του φακού πού δέν μόρεσε νά βρεθεί έγκαίρως στον ίδιο τόπο: τή στιγμή τών ανατινάξεων, τήν ώρα των πυροβολισμών, τό λεπτό τής σύγκρουσης, τής ανατροπής, τής κατάρρευσης, τής συντριβής. (Άν είδαμε σέ περίπου τριακόσιες εικοσι όκτώ έπαναλήψεις τήν έκρηξη του Challenger από τούς δέκτες μας, δέν τό όφείλουμε, φαντάζομαι, στήν σπουδαιότητα του δυστυχήματος γιά τήν εξέλιξη τής αστροναυτικής, ούτε στήν προσπάθεια νά διαγνώσουμε, έμεις οι ίδιοι, τήν αίτια του, παρά στό ότι ό φακός ήταν εκεί — τήν κρίσιμη στιγμή, στον κατάλληλο τόπο, έτοιμος νά συναρμόσει άνάμεσα στίς διάφορες όπτικές γωνίες τής μοιραίας τροχιάς τά φρικιώνα πρόσωπα τών τραγικών γονέων και θεατών). Οι λέξεις «φοβερό τροχαίο δυστύχημα», «σφαγή πολιτών», «σύγκρουση άμαξοστοιχιών» κ.ά. φαίνεται ότι δέν άρκοουν σέ ένα μέσο πού έχει στήν κατοχή του τήν συγκινησιακή δύναμη τής εικόνας και έννοεί νά τήν έκμεταλλευτεί μέ μίαν άκαριαία άμεσότητα. Έτσι άκούμε γιά μάχες και βλέπουμε πεδία μαχών, άκούμε γιά βιβλικές καταστροφές και βλέπουμε, τών όντι, συντρίμια, άκούμε γιά θανάτους από πείνα και άντικρύζουμε πάραυτα τυμνιαίες κοιλίες, άκούμε γιά νεκρούς και βλέπουμε νεκρούς. Τήν φορά πού θά άκούγαμε γιά λιμούς και καταποντισμούς ένώ θά άντικρύζαμε ένθουσιώδεις χορευτές χασάπικου νά σπάνε πίτα σέ νυκτερινά κέντρα, ή άλλους, φιλότεχνους, νά θαυμάζουν πίνακες σέ μουσεια, σίγουρα ένα κάθιδρας τηλεπαρουσιαστής θά έβγαине νά μάς ζητήσει συ-

γνώμη για τό μπερδεμα τών βίντεο. (Αντίθετα, κανείς δέν ζήτησε συγνώμη για τήν βραδιά, περίπου μέσα Μαρτίου θυμάμαι, πού ένας μετεωρολόγος μās πληροφορήσε ότι «οί βοριάδες θά εξακολουθήσουν νά πνέουν από βόρειες διευθύνσεις»! Ήταν μιά παραδρομή έντελώς φυσική μέσα στό όλο τηλεοπτικό πνεύμα).

Αυτή ή λατρεία του αίτιου-αίτιατου, εξαγγελίας και ταυτολογικής εξεικόνισης, δέν είναι μόνο χαρακτηριστικό τών ειδήσεων. Ακόμη πιό έντονα (άν έχει πιό έντονα) εμφανίζεται στις μεταδόσεις ποδοσφαιρικών ή άλλων αγώνων π.χ.: οι «κάμερες» εκεί, όσες κι άν είναι, κυνηγούν μονίμως τήν μάλα και τούς παίκτης πού τήν έχουν· τή στιγμή πού επιτυγχάνεται κάποιο τέρμα «ζουμάρουν» στά κοριβαντιούτα πλήθη· άν μεσολαβήσει κάποια άτασθαλία —άποβολή παίκτη ή άλλη— αναζητούν τά πρόσωπα τών προπονητών... Πάντα. Και τό κοινό, κατάλληλα προετοιμασμένο και συνεχώς εκπαιδευμένο, θά δυσανασχετούσε άγρίως μέ όποιον τηλεσκηνοθέτη δοκίμαζε, τή στιγμή ενός «γκόλ», νά μās δείξει π.χ. κάποια πουλιά στόν ουρανό, ένα έρημο πάρκιγκ, μιά γυναίκα νά σκουπίζει τό κατώφλι του σπιτικού της κ.ο.κ., άντί για μίαν επανάληψη, σέ άργό ρυθμό κι από διαφορετική γωνία, του ίδιου τέρματος. Παρόμοια τυπικά άκολουθούν και οι μαγνητοσκοπήσεις κάθε άλλης εκδήλωσης, από τούς έορτασμούς έπετειών ως τίς συζητήσεις στη Βουλή κι από τίς ύποδοχές ξένων πολιτικών άρχηγών μέχρι τίς συναυλίες μεγάλων συμφωνικών όρχηστρών. (Κι εκεί, τίς μόνες φορές πού συμβαίνει φέρ' είπειν νά άκούμε κάποιο πνευστό και νά βλέπουμε τίς βιόλες πού σιωπούν, ή νά άρχίζει νά παίζει ό σολίστ ενώ παραμένουμε όπτικά στό προφίλ του μάεστρου, είναι γιατί οι χειριστές τών μηχανών άγνοούν τήν σειρά τής ένορχήστρωσης και δέν προλαβαίνουν νά παρακολουθήσουν μέ κάθε άκρίβεια τά κατάλληλα όργανα).

Ή συναυλία όπως και ή πολιτική διαμάχη, ή διεθνής επικαιρότητα όπως και ή άθλητική συνάντηση, είναι για τήν άφηγηματική εδαισθησία τών τηλεοπτικών εικόνων άπολύτως «κλειστά» συστήματα: άρχίζουν μέ τήν εξαγγελία του κυρίως συμβάντος, προσηλώνονται άπολύτως σ' αυτό και διατηρούν αυτή τήν «ταυτολογική» προσήλωση άπολύτως μέχρι τήν λήξη του. Μολονότι συχνά ή τηλεόραση προβάλλει όρισμένες καλλιτεχνικές ταινίες πού αφήνουν τούς ήρωές τους σέ κάποια καμπή του βίου τους και σέ έκκρεμότητα ως προς τό τί προοπτικές μπορεί νά άκολουθήσει, παραπέρα, ή ζωή τους όσο και ή φαντασία μας, ποτέ τά άμυγώς τηλεοπτικά προ-

γράμματα δέν θά υίοθετήσουν μιά τέτοια «δημιουργική», όπως θά τήν έλεγαν, «παραίτηση». Μπορείτε νά διανοηθείτε κάμερες νά έγκαταλείπουν, π.χ., έναν άγώνα μπάσκετ στη μέση, για νά μās δείξουν πώς ή ζωή ενός φιλάθλου θά στρεφόταν νά αντιμετώπισει έναν αιφνίδιο έρωτα ή θάνατο, μίαν έκδρομή ή τήν άλλαγή επαγγέλματος, άνεξάρτητα από τήν έκβαση του άγώνα πού τήν ίδια στιγμή δίνει ή ομάδα του; Μπορείτε, ένδεχομένως, αλλά άποκλείεται νά συμβεί.

Στά 1525, στη μάχη τής Παβίας, σκοτώθηκε ό Γάλλος στρατηγός Jacques de Chabannes La Palice. Οι στρατιώτες του, λέγεται, για νά τιμήσουν τήν μνήμη του σκάρωσαν άμέσως ένα δίστιχο πού άνέφερε: «Ένα τέταρτο τής όρας πριν τόν θάνατό του/ό κ. La Palice ήταν άκόμη έν ζωή». Για τά γαλλικά του 16ου αιώνα, τό «il était encore en vie» σήμαινε «ήταν όλος ζωή» και «έμάχετο μέ σθένος». Έκτοτε όμως ή έκφραση έπαψε νά έχει αυτή τή σημασία και τό δίστιχο έμεινε νά δηλώνει κάτι τόσο προφανές όστε νά γεννήσει τήν λέξη «lapalissade» πού, όπως ίσως ξέρετε, στά σύγχρονα γαλλικά σημαίνει «άπλοϊκή και όλοφάνερη άλήθεια». Πιστεύω ότι, όπως οι αυτοκινητιστές έχουν τεθεί υπό τήν σκέπη του Αγίου Χριστοφόρου, έτσι κάπως και ή αισθητική τών τηλεοπτικών προγραμμάτων θά πρέπει νά ύπαρχει στην αίγίδα του κ. La Palice. Έκείνο στό όποιο περισσότερο άπ' όλα μās συνηθίζει ή τηλεόραση είναι τό προφανές, ή άπλοϊκή ταυτολογία και ή έλλειψη κάθε ξαφνιάσματος: στό ήμίχρονο ενός ποδοσφαιρικού άγώνα τό μουσικό διάλειμμα θά είναι πάντα λαϊκά τραγούδια, κατά τήν διακοπή μιάς σοβαρότερης μετάδοσης άκούμε συνήθως όρχήστρες έλαφράς μουσικής· στην λεγόμενη «παιδική ζώνη» ή ζώνη άγνότητας, καθώς προεξοφλείται ένα κοινό έλάχιστα παρατηρητικό ή άπαιτητικό, συχνά οι διάφοροι παραγωγοί άδιαφορούν για τό άν διακρίνονται οι άνθρωποι πίσω από τίς μαριονέτες ή παρουσιάζουν ντυμένη ως πτερωτό έντομο μιά κυρία πού πολύ δύσκολα θά χαρακτηρίζε κανείς «εϋλύγιστη» ή «ανάλαφρη»· στους δε προλογισμούς τών ταινιών βαθύτατο προβληματισμού και πολλαπλών συμβολικών έπιπέδων είναι τόσο φανερό ότι οι κυρίες πού άπαγγέλλουν τίς αντίστοιχες έμβριθείς αναλύσεις δέν βρήκαν ποτέ καιρό νά σκεφτούν σ' άλήθεια για όσα μās λένε, άπασχολημένες ύποχρεωτικά στην εμφάνιση του μακιγιαζ τους, όστε τό γεγονός ότι μιλούν κοιτώντας μέ αυτοπεποίθηση τόν φακό και όχι διαβάζοντας φανερά τό γραμμένο από κάποιον άλλον κείμενο, κα-

ταντά σύντομο χιουμοριστικό πρόγραμμα πριν από τό κυρίως έργο.

Ανάλογα παραδείγματα δέν θά ναι καθόλου δύσκολο νά άνασύρονται και νά άπαριθμούνται έπ' άπειρον. Σέ όλα τους σχεδόν μπορεί κανείς νά δει πώς κάθε άρχή τής παραδοσιακής αισθητικής ή τής σύγχρονης «ποιητικής», από τόν Πλάτωνα ως τόν Valéry κι από τόν Άριστοτέλη μέχρι τόν Moles, βρίσκεται ύποταγμένη στην θεμελιώδη άρχή τής τηλεοπτικής εικόνας: τήν εκπλήρωση τών άναμονών του κοινού και τήν ένδυνάμωση τών προδιαθέσεων του. Καμιά διερεύνηση άνάμεσα στην «αρετή» και τήν «χρειάν», τήν «άρεσκεια» και τό «συμφέρον», τίς άντινομίες τής καθολικότητας ή τήν μέθη τής άπροσδόκητης κομψότητας. Μέ όλη σχεδόν τή σύγχρονη ζωγραφική, μουσική, λογοτεχνία κ.λπ. νά έχει στραφεί προς τό πολυσήμαντο, τό αινιγματικό ή τό διφορούμενο, ή τηλεόραση προτιμά νά μās πηγαίνει π.χ. στό γήπεδο και νά μās κρατά δύο ώρες εκεί και μόνον εκεί ή νά μās μιλά επί έναμισι λεπτό για τήν σύλληψη του δράστης μιάς πατροκτονίας και νά μās δείχνει, επί έναμισι λεπτό, κάποιον άλυσσοδεμένο ταλαίπωρο.

Βεβαίως, μπορεί δίκαια νά παρατηρήσει κανείς, ή τηλεόραση δέν έννοεί νά κάνει συνεχώς τέχνη. Οι εικόνες της δέν χρειάζονται τήν άλληγορία ή τό διαλεκτικό μοντάζ, τά σχόλια της δέν έχουν λόγο νά παίζουν μέ εδφημισμούς και συνεκδοχές, οι χρόνοι της δέν έχουν ως άποστολή νά συμπυκνώσουν τό οικουμενικά Ώραίο ή νά εκτείνονται σέ μίαν άδιάπτωτη ήδύτητα. Αλλά ως μέσο μαζικής επικοινωνίας, ή τηλεόραση, δέν διαπαιδαγωγεί αισθητικά τόσο όσο και τό τηλέφωνο, άς πούμε. Άπευθύνεται, συλλήβδην, σ' ένα τεράστιο κοινό και, άναντίρρητα, υποβάλλει και επιβάλλει τρόπους σκέψης και τρόπους ζωής· πράγμα πού όσο σημαίνει μιά γνωστική έσπετία και πληροφορηση περί κόσμου, άλλο τόσο σημαίνει και μίαν αισθητική έσοπτεία και βίωσή του. Και χωρίς νά θέλω νά σās γυρίσω πίσω στόν Kant, θά λέγα πώς άν αυτή ή τελευταία είναι, κατά κανόνα, ταυτολογική και χωρίς καθόλου φαντασία, μοιραία και ή πρώτη —ή πληροφορία ή ή γνώση— θά είναι επιπόλαιη και χωρίς σημαντικό άντίκρουσμα για τούς ανθρώπους πού τήν παραλαμβάνουν.

Μέ δυό λόγια: μήν έμπιστεύεστε τήν άλλη πληροφορόρηση τής τηλεόρασης άν δέν έχει, πίσω της, κάποια αισθητική έπεξεργασία και φροντίδα· μήν άσπάζεστε τή μερικότητα και τή σοβαρότητα του γεγονότος άν δέν συμπληρώνεται, τήν ίδια στιγμή, από τήν μεροληψία και τήν άσέβεια.

Υ.Γ. (Νοέμβριος 1988)

Δύομισι χρόνια μετά την παραπάνω ανακοίνωση, και την επί πλέον έμπειρία άλλων έννεα διεθνών τηλεοπτικών προγραμμάτων που, οι Θεσσαλονικείς τουλάχιστον, μπορούμε να απολαμβάνουμε, δέν θά 'χα να αλλάξω ή συμπληρώσω τίποτα σημαντικό στό κείμενό μου. "Αν τά άγγλόφωνα δελτία καιρού έπιμελούνται καλύτερα τούς χάρτες τους και τά γαλλόφωνα προγράμματα περί βιβλίων ξέρουν νά γίνονται στ' αλήθεια συναρπαστικά κι ενημερωτικά μαζί, ένώ όλα άποφεύγουν τίς έμβριθείς όσο και τίς άπλοϊκές αναλύσεις τών κινηματογραφικών ταινιών που πρόκειται νά παρουσιάσουν, αυτό δέν βελτιώνει πάρα πολύ τήν αισθητική τους στάθμη: τά σκηνικά τών τηλεπαιχνιδιών παραμένουν, διεθνώς, άφόρητα κακόγουστα, οι διαγωνισμοί τραγουδιού θιασώτες του πιο έλεεινού «κίτς», και οι γενικευμένες μεταγωγτισσεις ταινιών ίκανοποιητικές μόνον γιά άκριτους και άναλφάβητους: τό δέ κυνήγι τής πιο άμεσης κι ώμής έπικαιρότητας παντού τό ίδιο.

Διαφημιστικό σύνθημα ενός μεγάλου δικτύου, αφιερωμένου άποκλειστικά στίς ειδήσεις, άποτελεί ή κάθε τόσο έπαναλαμβανόμενη φράση: «κάποτε οι άνθρωποι μαθαίναν τά νέα τής κάθε μέρας στίς βραδινές συζητήσεις τής πίσω αΐλης... Σήμερα, ή εξέλιξη τής τεχνολογίας... τό κανάλι μας... κάμνει τόν κόσμο όλόκληρο μία πίσω 'αΐλή!» Πράγματι. Και δέν παύει νά ύπογραμμίζεται πανταχόθεν αυτή ή εξέλιξη τής τεχνολογίας, που βελτιώνει

διαρκώς τήν ευκρινεια των εικόνων, που μεταφέρει άστραπιαία ειδήσεις μέσω δορυφόρων, που συντηρεί κι αυξάνει ίλιγγιδώς τήν ενημέρωση τών πάντων γιά τά πάντα. Μόνο που στίς πίσω αΐλές τών σπιτιών, κάποτε, τήν έλλιπή ειδησεογραφία τήν έπεξεργάζοταν και τήν πλούτιζε ή μιμική, ή φαντασία και ή περιστασιακή ευφρόδεια πληροφορούντων και πληροφορουμένων. Σήμερα, ή θεαματική κι άκαριαία άμεσότητα εξισώνει σέ μία κοινή έμφαση όλες τίς ειδήσεις, από τά τροχαία άτυχήματα ως τίς πολιτικές διενέξεις, και, άπογυμνώνοντας κάθε νοστιμιά ή θέλητρο του λαϊκού κουτσομπολιού δίνει, άπλώς, μιάν οικουμενικότητα στήν όποια μοχθηρία και μικρότητα του.

Βασικές βιβλιογραφικές όφειλές:

Bayer J. (1956): *Traité d' Esthétique*, Libr. Armand Colin, Paris — γιά τήν έννοια τής άνοιχτής έμπειρίας και του διαφορούμενου ή του άμφίβολου κατά τήν «τέρψη» (délectation) από τά έργα τέχνης.

Bourdieu P. (1965): *Un art moyen*, ed. Minuit, Paris — γιά τίς τρέχουσες προτιμήσεις του κοινού στόν άπαθανατισμό τοπίων ή σπιτιών του βίου μέσω τής φωτογραφίας, και τίς συγκλίσεις αυτών τών προτιμήσεων.

Champagne P. (1971): *La télévision et son langage: l' influence des conditions sociales de réception sur le message*, Revue

Francaise de Sociologie, XII, (406-430) — γιά τίς επιδράσεις, άκριβώς, τών εικαζομένων άναμονών του κοινού στήν παραγωγή τών τηλεοπτικών προγραμμάτων.

Eco Umb. (1962): *Opera Aperta*, Bompiani, Milano — γιά τή σχέση έργου τέχνης και καταναλωτή του: σχέση όλο και πιο παθητική και περιορισμένη, στό βαθμό που τό έργο δομείται μονοσήμαντα ή άπλοϊκά, χωρίς πολλαπλά επίπεδα άνάγνωσης ή έν δυνάμει σημασιολογικούς «κόμβους».

Κάντ Ι. (1977): *Κριτική του καθάρου λόγου*, έλλην. μετάφρ. έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα — γιά τήν διαλεκτική τής αισθητικής κρίσης, τήν σχέση γνώσης και αισθητικής συγκίνησης και τό άνέφικτο μιάς επιστήμης του ώραιου, καθώς στήν τέχνη ύπάρχουν «τρόποι» αλλά όχι «μέθοδοι».

Moles A. (1971): *Théorie de l' information et perception esthétique*, Gonthier, Paris — γιά μία σχέση «πομπού» και «δέκτη» σέ ζητήματα αισθητικής ευχαρίστησης, ή όποία ποσοτικοποιείται έτσι και καθίσταται «μετρήσιμη» άνάλογα μέ τήν άποκωδικοποιούμενη (άπό τόν δέκτη) πολυπλοκότητα του έργου τέχνης ως μηνύματος που έχει συνθέσει ό καλλιτέχνης (πομπός).

Baudrillard J. (1983): *Les stratégies fatales*, Ed. Grasset, Paris — γιά τίς σχέσεις πραγματικότητας και φαντασιώσεων, ύποκειμένου που επιθυμεί και άντικειμένου που γοητεύει: και, φυσικά, γιά τήν προμετωπίδα.

Θεσσαλονίκη, 'Απρίλιος 1986

ΛΙΛΙΚΑΣ ΝΑΚΟΥ

ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΑ ΖΩΗ

Μετά την κυρία Ντορεμί ένα ακόμα έργο της Λιλίκας Νάκου από τήν Ελληνική τηλεόραση.

Το βιβλίο κυκλοφορεί από τις εκδόσεις ΔΩΡΙΚΟΣ Μαυρομιχάλη 64 ΑΘΗΝΑ τηλ. 3629675.

Κι ακόμα, πάντα από τις εκδόσεις ΔΩΡΙΚΟΣ, τα έργα τής:

- Τ' ανθρώπινα πεπρωμένα
- Η κυρία Ντορεμί
- Οι παραγνωρισμένοι
 - Το χρονικό μιας δημοσιογράφου
- Προσωπικότητες που γνώρισα
- Η Ξεπάρθενη
- Η ιστορία τής παρθενίας τής δεσποινίδας τάδε
- Ποτέ πια
- Οι οραματιστές τής Ικαρίας
- Η Ζωή του Σεμελβαίς
- Ζαν Ζωρές

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΚΑΙ ΟΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

του Fried Ott Wolf

Η σοσιαλιστική μετάβαση θέτει σοβαρά προβλήματα· δέν έρχεται ούτε στο μέρος ούτε με τον τρόπο ούτε τη στιγμή που αναμένεται. Έξ ου μιά σειρά άμφιβολιών που ξανάθεσαν τό πρόβλημα του επιστημονικού σοσιαλισμού και συνέβαλαν νά ξεσπάσει ή κρίση του μαρξισμού, έν μέρος, ήδη από τή δεκαετία του 1930.¹ Ώστόσο ή κρίση αυτή δέν θά καταστήσει λιγότερο προβληματικό τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής για τόν όποιο, αντίθετα, πολλαπλασιάστηκαν τά δεινά. Βρισκόμαστε μήπως σε μιά παράδοξη συγκυρία όπου ή ανάγκη για μιά βαθιά επανάσταση αντίστοιχεί σε άνικανότητα των επαναστατικών δυναμειών;

Γιά νά έντοπίσουμε δσα πρέπει νά επαναξετασθούν θά πρότεινα δύο προσεγγίσεις: Μία εκ των έσω, στοχαζόμενοι όρισμένες θεωρητικές πλευρές του ζητήματος της σοσιαλιστικής μετάβασης που άκόμη δέν έχουν πάρει τις άποστάσεις τους από τήν κυρίαρχη ιδεολογία. Ή άλλη εκ των έξω, με βάση μιά ύλιστική άνάλυση του νέου δεδομένου που συνιστά ή οικολογική κρίση.

Μετά τή θεαματική «ανάκαλύψή» της από τό ιδεολογικό ρεύμα της «Έκθεσης της Ρώμης» ή οικολογική κρίση δημιούργησε ένα στοιχειώδη άμυντικό μηχανισμό που ταιριάζει στον «παράδοξο χώρο» της κυρίαρχης ιδεολογίας² και τόν όποιο μηχανισμό θά τόν δνόμαζα «σπουδή». Ένω, λοιπόν, θά περίμενε κανείς ένα στοχασμό πάνω στις συγκεκριμένες σοβαρές αναλύσεις της ύλικής συγκυρίας, πάνω στα στοιχεία και τούς μηχανισμούς της «συνολικής οικολογικής κρίσης» και ένω, άκόμη, τέτοιες αναλύσεις βρίσκονταν στή διάθεση όλου του κόσμου ήδη από τις άρχές της δεκαετίας του '70, μάλιστα αναπτύσσονταν εκτοτε με έντυπωσιακό τρόπο, ή διαμάχη κυριαρχήθηκε από δύο εκ διαμέτρου αντίθετες μορφές αυτής της «σπουδής». Από τή μιά μεριά ένα είδος άποκαλυπτικού Ιρρασιοναλισμού που ξεχνά τόν συγκεκριμένο ύλικό χαρακτήρα της κρίσης για νά μεταπηδήσει στήν τυφλή δοξασία μιάς άπόλυτης μοιρολατρίας από τήν όποία μόνο ένα θαύμα θά μπορούσε νά μās σώσει, θαύμα που ένδεχομένως θά προέκυπτε από ένα είδος θαυματουργικής μετουσίωσης της άνθρωπότητας (αυτή φαίνεται νά είναι ή θέση του Μπάρο³).

Άπό τήν άλλη, μιά έξισου άνορθολογική αισιοδοξία, βασισμένη είτε στή μεταφυσική έμπιστοσύνη στήν Ικανότητα του άνθρώπου νά επιλύσει μέσω της τεχνολογίας όλα τά προβλήματα που αυτή ή ίδια τεχνολογία γεννά, είτε στή θρησκευτική πίστη στήν Ικανότητα αυτορρύθμισης κάποιου οικολογικού υπερσυστήματος, (όπως συμβαίνει για παράδειγμα στήν ψευτοβιολογική «ύπόθεση» GAIA του J.E. Lovelock ή στήν ψευτοκοινωνιολογική θέση του M. Ferguson για μιά άγαθή «συνωμοσία», κάτω από τό ζώδιο του Ύδροχόου.

Ή κυρίαρχη ιδεολογία — με τόν ιδιαίζοντα συνδυασμό κατά τό μάλλον ή ήττον κατασταλακτών πολιτικών συντεχνιακής ένσωμάτωσης και άποκλεισμού— αϊφνιδιάστηκε καταρχήν από τά οικολογικά ζητήματα, που δέν επέτρεπαν τήν εύκολη μετατροπή τους σε περιορισμένες μισθολογικές διεκδικήσεις ούτε σε εύκολα άπομονώσιμες άξιώσεις μικρών μειονοτήτων. Ώστόσο βρήκε ένα σημείο εύκολης παρέμβασης σε μιά έγγενή αδυναμία της οικολογικής σκέψης, στο επίπεδο των φιλοσοφικών και πολιτικών της έπιπτώσεων. Στο βαθμό που ή οικολογία κατάγεται από τις φυσικές επιστήμες — για τήν άκρίβεια από τήν λιμνολογία, που σταδιακά διευρύνθηκε σε οικολογία, νέο θεωρητικό πεδίο της βιολογίας— δέν διέθετε τά παραδοσιακά ανακλαστικά που θά μπορούσαν νά τήν προστατέψουν από τήν αυθόρμητη φιλοσοφία των φορέων της. Άκόμη περισσότερο, εξαιτίας της κρίσης της ύλιστικής σκέψης (συνδεδεμένης με τήν κρίση του μαρξισμού και τή στασιμότητα της ψυχανάλυσης μετά τό θάνατο του Φρόυντ), ή οικολογική σκέψη δέν διέθετε κανένα σύμμαχο και κυρίως καμιά πρακτική συμμαχιών. Βρισκόταν έτσι έκτεθειμένη στις διάφορες έπεμβάσεις της κυρίαρχης ιδεολογίας. Νά γιατί ό πιο πρωτόγονος σκοταδισμός — από τόν «δρειο» ρατσισμό ως τόν ιδεαλισμό των «άνωτέρων όντων», περνώντας από τόν νεομαλθουσιανισμό και τόν νεοφιλελευθερισμό— μόρεσε, με κάποια έπιτυχία, νά παρουσιαστεί ως νέα οικολογική σκέψη. Αυτό συνέβαλε σίγουρα στο νά διατηρήσουν οι ύλιστές διάφορες ψευδαισθήσεις.

Ψευδαισθήσεις κατ' άρχήν τεχνοκρατικές: «όλα τά προβλήματα που δημιουργεί ή τεχνολογία επιδέχονται τεχνολογική λύση». Ψευδαισθήσεις έγελιανές: «ή άνθρωπότητα δέν θέτει στον έαυτό της παρά μόνο προβλήματα που μπορεί νά επιλύσει». Ή άκόμα «άπαισιόδοξες»: «ό πολιτισμός δέν είναι παρά μιά συμφορά που αναγκαστικά θά τελειώσει άσχημα». Έτσι έμεναν μακριά από τήν οικολογική προβληματική, άνίκανοι νά δοϋν ότι ή έκμετάλλευσή της αυτή είχε έλάχιστη σχέση τόσο με τις πραγματικές ανακαλύψεις της οικολογίας ως φυσικής επιστήμης, όσο και με τις νέες κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές, που άρχιζαν νά εμφανίζονται, και νά θέτουν τούς οικολογικούς όρους επιβίωσης του άνθρώπινου είδους ως κριτήρια για τις τεχνολογικές αποφάσεις και τις άποφάσεις για τήν ύποδομή.

Άπό αυτήν τήν πρώτη οικολογική σκέψη, μέσα στή «σπουδή» της, έλειψε ή σύνδεση με μιά σοβαρή άνάλυση του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής στή συγκεκριμένη Ιστορική φάση του, που είναι ή βάση όχι μόνο της παρούσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, αλλά επίσης των οικολογικών και στρατιωτικών-στρατηγικών κρίσεων που συμπίπτουν με αυτήν. Έξου και ή πρόκληση που άντικειμενικά άπευθύνεται σε μιά άνανεωμένη μαρξιστική σκέψη, που έχει πετάξει από πάνω

της τό νεκρό βάρος του ένθουσιασμού του Μάρξ και του Ένγκελς γιά τήν άτμομηχανή και του Λένιν γιά τόν έξηλεκτρισμό.

Υπερκαθορισμός, ύποκαθορισμός και τυχαίο στή σοσιαλιστική μετάβαση

Η σκέψη των Μάρξ και Ένγκελς είναι μιά σκέψη ιστορικά καθορισμένη, έπεξεργασμένη μέσα σέ συγκυρίες, στό έσωτερικό άγώνων, μιά σκέψη πού ύπόκειται σέ συγκεκριμένους προσδιορισμούς. Παραμένει, έτσι, έπηρεασμένη από τίς δομές τής κυρίαρχης ιδεολογίας, κυρίως στους τομείς πού δέν άπετέλεσαν άντικείμενο τής μακράς και δύσκολης έργασίας πού χαρακτηρίζει τίς θεωρητικές έπεξεργασίες τους. Τουλάχιστον ώς τή στιγμή πού ή γριά μάγισσα τής ριζοσπαστικής ματεριαλιστικής κριτικής, ξαναπιάνοντας τούς ταξικούς άγώνες στό θεωρητικό επίπεδο, έρχεται νά ταραξει τά νερά. Αύτή ή μερική και προσωρινή ύποτέλεια παγιώνεται τή στιγμή τής εκκλαίκευσης τής σκέψης των κλασικών και παρουσιάζεται ώς «μαρξισμός» μέσα στό πολιτικά κόμματα του έργατικού κινήματος του τέλους του περασμένου αιώνα, μέσω τής «δρθόδοξης» άπάντησης του Κάουτσκι κυρίως και του Πλεχάνωφ στον «ρεβιζιονισμό» του Μπερνστάιν. Η άπάντηση αύτή κατάφερε νά άποφύγει τή διάλυση τής θεωρητικής και κριτικής μαρξικής κληρονομιάς και άκόμη νά έξασφαλίσει τό πέρασμα του μαρξισμού σέ μιά μαζική πολιτική πρακτική. Είχε όμως ένα βαρύ τίμημα: τήν έξαφάνιση τής διάκρισης μεταξύ κριτικών άποτελεσμάτων και θέσεων των «κλασικών», τή μετατροπή σέ δόγμα δλόκληρου του έργου των Μάρξ και Ένγκελς χωρίς διάκριση. Θα πρέπει ώστόσο νά πούμε ότι μιά δλόκληρη γενιά δρθόδοξων μαρξιστών, μέ πρώτο τόν Λένιν, άσκησε άνανεωτική κριτική στό μαρξισμό, πού δέν είχε άκόμη παγιωθεί παρά μόνο στίς γενικές γραμμές του.

Γιά τήν προβληματική πού μέ ενδιαφέρει νά συζητήσω εδώ, 4 μπορώ νά περιοριστώ σέ δύο άνεπεξέργαστα σημεία τής μαρξιστικής θεωρίας γιά τή σοσιαλιστική μετάβαση: από τή μιά μεριά τό θεώρημα του νεαρού Μάρξ γιά τήν δλοκληρωτική χειραφέτηση του ανθρώπου ώς διαλεκτικό παράγωγο τής δλοκληρωτικής άλλοτριώσης του πλέον άποστερημένου ιστορικού ύποκειμένου (οί Έβραίοι/τό προλεταριάτο), από τήν άλλη μεριά τήν ιδέα τής ιστορικής άναγκαιότητας τής σοσιαλιστικής μετάβασης.

Πρώτον, αύτή ή ιδέα τής δλοκληρωτικής ανθρώπινης χειραφέτησης έχει επιβιώσει μέ τή μετριοπαθέστερη μορφή μιάς α priori μεταφυσικής ιεραρχίας των διαφόρων αντιφάσεων πού κατατάσσονται σέ «κύριες» και «δευτερεύουσες», δηλαδή, σέ πραγματική και φαινομενική, ή άκόμη σέ άντικείμενο τής πάλης των τάξεων και αυτόματα άποτελεσμα, σέ έπιφανόμενο. Η ιδέα αύτή δέν συνεπάγεται μόνο ότι ή σοσιαλιστική μετάβαση θά μάς δδηγήσει σέ ένα είδος έπίγειου παράδεισου, όπου ή ιστορία και ή ζωή του κάθε ανθρώπου θά άπαλλαγούν από όλα τά δεινά τους. Συνεπάγεται, κυρίως, ότι ή ιστορική άποστολή του προλεταριάτου, και ή σοσιαλιστική μετάβαση πού πραγματοποιεί, περικλείει σχεδόν όλες τίς άλλες ιστορικές αντιφάσεις των ιστορικών κοινωνικών σχηματισμών μέσα στους όποιους ζούμε. Από εδώ προκύπτει μιά πρακτική συμμαχιών πού ξεκινά από τήν καθιερωμένη άντίληψη μιάς άντικειμενικής ήγεμονίας του προλεταριάτου, μιάς συμμαχίας πού βρίσκεται μέσα στην τάξη των πραγμάτων, άν και μένει άκόμη κρυμμένη από τήν συνείδηση των άλλων τάξεων και στρωμάτων.

Δεύτερον, ή ιδέα τής άναγκαιότητας τής σοσιαλιστικής μετάβασης μέ τήν έννοια άφευκτου πεπωμένου, μιάς προκαταβολικής έγγύησης, έπαναλαμβάνει ένα κεντρικό στοιχείο τής θρησκευτικής σκέψης και τής μεταφυσικής φιλοσοφίας, προσπαθώντας συγχρόνως νά άπαντήσει στον προκαθορισμό του ανθρώπινου πεπωμένου από πράξεις θεικές ή συμβολικές. Αυτό τό στοιχείο σκέψης, πού είχε πλήρως άναπτυχθεί στή βαβυλωνιακή άστρολογία, χρησιμοποιήθηκε πάν-

τα γιά νά δικαιώσει τίς πράξεις των ήγετών, βασιλιάδων και ιερέων, στρατηγών και χρηματιστών. Στόν «μηχανιστικό ύλισμό» κοινό στους στωικούς και τούς επικούριους τής Άρχαιότητας, τό στοιχείο αυτό δέν «άλλαξε κατεύθυνση» παρά μόνο έπιφανειακά: χρησίμευε γιά νά συμφιλιώσει τίς ήσυχαστικές συνέπειες των μεγάλων ιδεαλιστικών φιλοσοφικών συστημάτων του Πλάτωνα και του Άριστοτέλη μέ μιά έπιστροφή στον πρωτόγονο ύλισμό των προπλατωνικών φιλοσόφων, από τή στιγμή πού οι μεταφυσικές «τής δράσης» των πρώτων ιδεαλιστών είχαν χάσει τήν ιστορική τους βάση στην έλεύθερη έλληνική πόλη. Άκόμη και ό περιφημος μηχανικός ύλισμός τής άνερχόμενης άστικής τάξης δέν ήταν άπαλλαγμένος από αύτή τήν άμφισημία, πού χρησίμευε τόσο σαν «δπλο» ένάντια στην θρησκευτική σκέψη του Παλαιού Καθεστώτος, όσο και σαν έκ των προτέρων περιορισμός μιάς πιθανής έπαναστατικής πορείας.⁵ Έτσι ό ιστορικός ντετερμινισμός, στην ιστορία τής μαρξιστικής παράδοσης έχει συνδεθεί μέ τίς χειρότερες παρεκκλίσεις της, κυρίως κάτω από τήν πίεση των δομών πολιτικής κυριαρχίας, γιά παράδειγμα μέ τή στρατηγική τής έπαναστατικής άναμονής στην κλασική γερμανική σοσιαλδημοκρατία στίς αρχές του αιώνα και στον σταλινικό δλοκρητισμό.

Οί ιδέες αυτές, λοιπόν, όπως ή δλοκληρωτική χειραφέτηση του ανθρώπου και ή ιστορική άναγκαιότητα τής σοσιαλιστικής μετάβασης, όσο συμπαθείς και άν είναι — είτε σαν ήθικό αξίωμα (νά πραγματοποιηθεί μέσα σέ μιά σειρά διαφόρων συγκεκριμένων μεταβάσεων πού μένει νά προσδιοριστούν) είτε ως μεταφυσική έγγύηση μιάς πρακτικής πίστης (πρός έφαρμογή στους ταξικούς άγώνες)— δέν βασίζονται στην κριτική άνάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέ τήν όποία μάς έφοδίασε ό Μάρξ.

Στό Κεφάλαιο, βρίσκουμε τρεις κλασικές διατυπώσεις του προβλήματος τής σοσιαλιστικής μετάβασης μέσα στην ίδια παράγραφος: ή πρώτη στό επίπεδο τής κριτικής τής πολιτικής οικονομίας, ή δεύτερη στό επίπεδο ύλιστικής κριτικής τής ιδεαλιστικής έγγελιανης διαλεκτικής, ή τρίτη στό επίπεδο του στοχασμού πάνω στην ιστορική διαφορά άνάμεσα στη μετάβαση από την άτομική ιδιοκτησία πού βασίζεται στην προσωπική έργασία των άτόμων»⁶ στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στη μετάβαση από τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στο σοσιαλισμό.

Αν άγνοήσουμε τόν ύλιστικό και κριτικό χαρακτήρα τής δεύτερης διατύπωσης θά μπορούσαμε νά τή θεωρήσουμε σαν άναδιτύπωση του αξιώματος τής δλοκληρωτικής χειραφέτησης του ανθρώπου στο πλαίσιο μιάς φιλοσοφίας τής ιστορίας (έντονα έγγελιανίζουσας).

Γιά νά τίς συζητήσουμε στίς πολιτικές και θεωρητικές συνεπαγωγές τους αναφέρω έκτενώς τίς διατυπώσεις αυτές σύμφωνα μέ τό τελικό γερμανικό κείμενο:⁷

«1. Η άπαλλοτρίωση αύτή συντελείται μέ τό παιχνίδι των έσωτερικών νόμων τής ίδιας τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, μέ τή συγκεντροποίηση των κεφαλαίων. Κάθε κεφαλαιοκράτης σκοτώνει πολλούς άλλους κεφαλαιοκράτες. Χέρι-χέρι μ' αύτή τή συγκεντροποίηση, δηλαδή μέ τήν άπαλλοτρίωση πολλών κεφαλαιοκρατών από λίγους, αναπτύσσεται σέ διαρκώς αύξανόμενη κλίμακα ή συνεργατική μορφή του προτσές τής έργασίας, ή συνειδητή τεχνική έφαρμογή τής έπιστήμης, ή σχεδιασμένη εκμετάλλευση τής γής, ή μετατροπή των μέσων έργασίας σέ μέσα έργασίας πού μπορούν νά χρησιμοποιηθούν μονάχα από κοινού, ή οικονομία σ' όλα τά μέσα παραγωγής μέ τή χρησιμοποίησή τους σαν μέσων παραγωγής συνδυασμένης, κοινωνικής έργασίας, ή περιπλοκή όλων των λαών στο δίχτυ τής παγκόσμιας άγοράς και μαζί μ' αυτό ό διεθνής χαρακτήρας του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος. Μαζί μέ τή διαρκή έλάττωση του άριθμού των μεγιστάνων του κεφαλαίου, πού σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τά δφέλη αυτού του προτσές μετατροπής, αύξάνει ή μάζα τής άθλιότητας, τής καταπίεσης, τής ύποδούλωσης, του έκφυλισμού, τής έ-

κμετάλλευσης, αλλά αυξάνει μαζί με την αγανάκτηση της εργατικής τάξης, που διαρκώς πληθαίνει και που διαπαιδαγωγείται, συνενώνεται και οργανώνεται απ' αυτόν τον ίδιο το μηχανισμό του κεφαλαιοκρατικού προτοσές παραγωγής. Τό μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνθισε μαζί του και κάτω απ' αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο, όπου δέν συμβιβάζονται με τό κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Τό περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει τό τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οί άπαλλοτριωτές άπαλλοτριώνονται.

2. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης, που προέρχεται από τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, άρα και η κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία, άποτελεί τήν πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας που βασίζεται στην προσωπική εργασία. Μά η κεφαλαιοκρατική παραγωγή παράγει με τήν αναγκαιότητα φυσικού προτοσές τήν ίδια τής τήν άρνηση. Πρόκειται για άρνηση της άρνησης. Η άρνηση αυτή δέν άποκαθιστά ξανά τήν ατομική ιδιοκτησία πάνω στή βάση των έπιτευξέων της κεφαλαιοκρατικής έποχης: της συνεργασίας και της κοινής κατοχής της γής και των μέσων παραγωγής που τά παράγει ή εργασία ή ίδια.

3. Η μετατροπή της κομματιασμένης ατομικής ιδιοκτησίας, που βασίζεται στην προσωπική εργασία των ατόμων, σε κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία είναι φυσικά ένα προτοσές άσύγκριτα πιό μακρόχρονο, πιό σκληρό και πιό δύσκολο από τή μετατροπή σε κοινωνική ιδιοκτησία της κεφαλαιοκρατικής ιδιοκτησίας, που πραγματικά βασίζεται κιόλας σε κοινωνικό τρόπο παραγωγής. Έκει έπρόκειτο για τήν άπαλλοτρίωση της μάζας του λαού από λίγους σφετεριστές, έδω πρόκειται για τήν άπαλλοτρίωση λίγων σφετεριστών από τή μάζα του λαού».

Μου φαίνεται καθαρό ότι ή πρώτη διατύπωση συνοψίζει τις έρευνες του Μάρξ στην κριτική του της κυρίαρχης πολιτικής οικονομίας. Οί άλλες δύο άπλως έξάγουν τά συμπεράσματα που έπιτρέπουν να άκουστεί τό μήνυμα αυτής της άνακεφαλαίωσης από δύο τύπους άναγνωστών: από τούς «φιλοσόφους» και από τούς «πολιτικούς» — προσφέροντας στους πρώτους έναν τρόπο να άνακυκλώσουν τις διαλεκτικές αντίληψεις τους σε μία κριτική άνάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, και στους δεύτερους τή δυνατότητα να τόν ξανασκεφτούν στο πλαίσιο των ιστορικών άναλύσεων της μεγάλης μεταβολής που γνώρισε τήν κορυφή της στις έπαναστάσεις του περάσματος από τόν 18ο στον 19ο αιώνα, τήν βιομηχανική έπανάσταση στην Άγγλία και τις πολιτικές έπαναστάσεις στην Βόρεια Άμερική και στην Γαλλία. Άλλά αυτές «οί διδακτικές εφαρμογές» δέν παράγουν τίποτα καινούργιο σε δ, τι άφορά τό ουσιαστικό περιεχόμενο, που άποδίδεται στην πρώτη διατύπωση, δηλαδή, στις κριτικές άναπτύξεις του *Κεφαλαίου*, που συνοψίζει σε λίγες γραμμές.

Αυτή λοιπόν ή πρώτη διατύπωση παρουσιάζει προφανείς αδυναμίες, κάτω από τό φως των πολιτικών και θεωρητικών έμπειριών ενός και πλέον αιώνα. Κυρίως, δέν μιλάει για τις πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες της σοσιαλιστικής μετάβασης, άνοίγοντας έτσι τό δρόμο για κάθε τύπου άναγνώσεις. Άναγνώσεις οικονομιστικές, παραγωγιστικές, βιομηχανιστικές και ντετερμινιστικές περισσότερο ή λιγότερο άφελεις. Μπορεί επίσης να άσκηθει κριτική και άσις λεπτομέρειες της: για παράδειγμα στο ρόλο που άποδίδει στην έξαθλίωση, ή άκόμη στή «διαπαιδαγώγηση, συνένωση και όργάνωση» της «εργατικής τάξης» από τήν ίδια τή διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η διαπίστωση αυτή σίγουρα συνέβαλε στο να δίνεται όλο και μεγαλύτερο βάρος στις δύο άλλες διατυπώσεις στα πλαίσια της μαρξιστικής παράδοσης, διατυπώσεις που έμοιαζαν να παρουσιάζουν τό σημαντικό πλεονέκτημα να μάς παρέχουν τήν ουσία της σκέ-

ψης του Μάρξ χωρίς τά «σφάλματα» που τήν συνόδευαν στην πρώτη της διατύπωση. Αυτό όμως ένέχει τόν κίνδυνο να χυθεί ό κριτικός τους χαρακτήρας, που διατηρείται μόνο από τή σχέση τους με τήν πρώτη διατύπωση τήν όποια συνοψίζουν χωρίς να προσθέτουν τίποτε, και να ύποκύψουν σε ένα έγγελιανισμό χωρίς όρια (ή άρνηση της άρνησης) ή άκόμη σε μία θεώρηση της προλεταριακής έπανάστασης άπλως και μόνο σε σχέση με τις άστικές έπαναστάσεις της σύγχρονης έποχής.

Στή θέση μιας τέτοιας άνάγνωσης — με όλους τούς θεωρητικούς και πολιτικούς κινδύνους που έμπεριέχει — προτείνω μία περισσότερο άμεση, και περισσότερο κριτική προσέγγιση: μία προσπάθεια συνειδητής άφαίρεσης για να προσδιορίσουμε αυτό που άποτελεί τό κομβικό σημείο αυτής της σκέψης του Μάρξ, και μιά έπανεξέταση των συγκεκριμένων κριτικών άναλύσεων τις όποιες συνοψίζει.

Κατ' άρχήν ή προσπάθεια άφαίρεσης. Άπό αυτή τήν άποψη ή φράση-κλειδί είναι ή έξη: «*Η άπαλλοτρίωση αυτή συντελείται με τό παιχνίδι των έσωτερικών νόμων της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής*». Για να έξηγησει λοιπόν ό Μάρξ τις βάσεις της σοσιαλιστικής μετάβασης δέν προσφεύγει σε μία γενική διαλεκτική μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων ούτε στους νόμους μιας γενικής θεωρίας των τρόπων παραγωγής (που θά περιλάμβανε έπίσης και τούς νόμους της μετάβασης από τόν ένα στον άλλο). Άντιθετα άναφέρεται σαφώς και μόνον στους «έσωτερικούς νόμους» του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αυτοί οι τελευταίοι συνοψίζονται στην περιγραφή μιας σύνθετης «άντιφασης»: «άντιφαση» του κεφαλαιοκρατικού μονοπωλίου που παρεμβάλλει έμπόδια στον τρόπο παραγωγής, ή της συγκεντροποίησης του τρόπου παραγωγής και της κοινωνικοποίησης της εργασίας, στα όποια αντίτιθεται τό κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Η «άντιφαση» αυτή όδευει προς ένα σημείο έκρηξης, που δέν καταστρέφει μόνο τήν δομή αυτής της αντίφασης, αλλά όρίζει συγχρόνως τή στοιχειώδη δομή της διαδικασίας μετάβασης που πηγάζει από αυτή, μία άπαλλοτρίωση δεύτερου βαθμού.

Ο Άλτοσέρ έρμηνεύοντας τήν έπαναστατική διαδικασία στην Πορτογαλία τό 1974 έξηγει συγκεκριμένα τήν άνάγνωση που κάνει στή θέση του Λένιν για τόν «άδύνατο κρίκο»: «Η ένωση που πραγματοποιήθηκε ξαφνικά άνάμεσα στον Λαό και στο Μ.Φ.Α. περιείχε πραγματικά τήν άπειλή μιας άληθινά έπαναστατικής διαδικασίας».⁸

Διαβάζω τήν έρμηνεία αυτή ως θεωρητική βεβαίωση, ότι οι ιστορικοί κοινωνικοί σχηματισμοί μέσα στους όποιους ζούμε δέν άνάγονται μόνο στην κεφαλαιοκρατική αντίφαση (κεφαλαίο - μισθωτή εργασία) αλλά ύπερκαθορίζονται από αντιφάσεις διάφορες και οι όποιες δέν επιδέχονται άναγωγή, έχουν τή δικιά τους ύπόσταση και τόν δικό τους ιδιαίτερο αντιφατικό χαρακτήρα.⁹ Και κατά συνέπεια ή έπαναστατική μετάβαση είναι άναγκαστικά συγκυριακή — δηλαδή ύποκαθοριζόμενη μόνο από τήν κεφαλαιοκρατική αντίφαση και τις μορφές σοσιαλιστικής μετάβασης που αυτή παράγει με μία ύποθετική άναγκαιότητα. Η άκόμη, ότι πρέπει να σκεφτούμε τή σοσιαλιστική μετάβαση μόνον ως διαδικασία που παρεμβαίνει σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό, άναγκαστικά πιό σύνθετη — και όχι ως συνολική διαδικασία ή άκόμη ως ιδιαίτερο κοινωνικό σχηματισμό.¹⁰

Αυτό μου έπιτρέπει να ξαναδιατυπώσω τή σκέψη αυτή του Μάρξ για τή μετάβαση σε μία προσπάθεια έλεγχόμενης άφαίρεσης: θά έλεγα ότι κάθε ιδιαίτερη «άντιφαση» διέπεται από «έσωτερικούς νόμους» που πρέπει να προσδιοριστούν από μία συγκεκριμένη κριτική έρευνα, που θά όρίσει τούς όρους και τούς τρόπους έκρηξης της, και της πιθανής μετάβασης προς μία νέα μη άντιφατική δομή.

Αυτή ή έλεγχόμενη άφαίρεση έχει σημαντικές θεωρητικές και πολιτικές συνέπειες. Καταρχήν, μεταβάλλει σε βάθος τόν χαρακτήρα της άναγκαιότητας που επικρατεί σε αυτό του είδους τις μεταβάσεις — ή μάλλον ύπογραμμίζει μία βα-

θιά άμφισημία. Σέ αυτή τήν προοπτική, ύπάρχει βέβαια μία όρθολογική ανάγκη, «ύποθετική» Έλεγαν οί φιλόσοφοι, νά φτάνει κάθε αντίφαση σέ ένα σημείο έκρηξης, όπου οί δομές πού παρήγαγε καταστρέφονται. Καί άν ύπάρχει μία μετάβαση πού πρόσθετα καινούριες δομές, αυτή πρέπει βέβαια νά έμπεριέχεται στους προσδιορισμούς πού άπορρέουν από τήν προηγούμενη αντίφαση. Πρόκειται δηλαδή γιά μία «μορφή μετάβασης» πού ταιριάζει στή συγκεκριμένη αντίφαση πού πρέπει νά ξεπεραστεί. Άλλά δέν ύπάρχει πλέον κάποια άπόλυτη αναγκαιότητα, ούτε γιά τό πέρασμα από τή συγκεκριμένη έκρηξη σέ μία μετάβαση, ούτε γιά τό πέρασμα από τήν ιδιαίτερη μορφή μιās αντίφασης σέ μία νέα μορφή πού μέλλει νά πραγματοποιηθεί.

Μιά τέτοια προσέγγιση τής πολιτικής της μετάβασης, ύπερκαθορισμένη από τίς διάφορες μορφές μετάβασης, πού μέ τή σειρά τους έχουν προσδιοριστεί από τήν πολλαπλότητα τών αντιφάσεων ενός συγκεκριμένου ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού σέ μία δεδομένη συγκυρία, μās προσφέρει μία θεωρητική έναλλακτική έκδοχή στή σταλινική θεώρηση τής μετάβασης ως «οικοδόμηση του σοσιαλισμού σέ μία όνο χώρα». Άν δεχτούμε τή θέση του Λένιν, ότι στή σημερινή φάση του καπιταλισμού μία επανάσταση δέν είναι δυνατή παρά μόνο μέσα από τή σύγκλιση πολλών αντιφάσεων ένάντια σέ ένα «άδύνατο κρίκο» του συστήματος, τότε ή οικοδόμηση μιās νέας κοινωνίας δέν μπορεί νά πραγματοποιηθεί παρά μόνο μέ τήν άρθρωση πλειάδας αντιφάσεων, από τίς όποιες κάποιες, όπως εκείνες του διεθνούς καταμερισμού τής εργασίας έχουν αναγκαστικά μία υπερεθνική διάσταση. Άλλά αυτή ή έναλλακτική θεώρηση δέν μās ρίχνει στίς περιπέτειες μιās «διαρκούς επανάστασης», ή όποία θεωρείται τόσο σφαιρική καί ριζική, ώστε νά μήν μπορεί ποτέ νά άρχισει σέ ένα δοσμένο πολιτικό χώρο. Αυτή ή προσέγγιση μās παραπέμπει επίσης σέ μία συνεπέστερη κατανόηση τής σκέψης του Λένιν, γιά τόν όποιο «ή συγκεκριμένη άνάλυση τής συγκεκριμένης κατάστασης» άποτελούσε, δίκαια, τό κορυφαίο σημείο κάθε θεωρητικής, φιλοσοφικής ή έπιστημονικής προσπάθειας.

Ή κριτική του οικονομισμού καί του ιστορικού ντετερμινισμού πού μόρεσαν νά βρουν στήριγμα στήν πρώτη διατύπωση του Μάρξ κατέληξε μερικές φορές σέ μία μονόπλευρη ριζοσπάση του τυχαίου. Ή άνάλυση τής συγκεκριμένης συγκυρίας μέ τους ύπερπροσδιορισμούς της πού άπορρέουν από ένα πλήθος πεδίων δράσης, θά ήταν ό χώρος του τυχαίου τής συγκεκριμένης ιστορίας, πού μόνο ή μεγαλοφυαία ενός πολιτικού ήγέτη, μαζί μέ τή βήθεια τής τύχης, (τήν «fortune» του Μακιαβέλι) θά κατόρθωνε νά διαβλέψει. Ή νέα αυτή άνάγνωση του Μάρξ πού προτείνω, χωρίς νά μās ξαναφέρνει στήν παραμυθένια χώρα τής διαφάνειας τής φιλοσοφίας τής ιστορίας, επιτρέπει τουλάχιστον νά περιορίσουμε τήν έκταση του τυχαίου. Δέν καταστρέφει τους έσωτερικούς προσδιορισμούς τών διαφόρων «αντιφάσεων» πού, άλληλούπερπροσδιοριζόμενες, συνιστούν ένα δεδομένο ιστορικό κοινωνικό σχηματισμό, ούτε καί τίς «ύποθετικές» αναγκαιότητές τους. Καί άκόμη στο έπίπεδο τής άνάλυσης τής άποτελεσματικότητας τών δεδομένων άρθρώσεων στο δεδομένο σχηματισμό, δέν πέφτουμε άμέσως στο τυχαίο, στο βαθμό πού καταφέρνουμε νά αναλύσουμε αυτούς τους προσδιορισμούς, οί όποιοι είναι άλήθεια, δέν μās παραπέμπουν σέ γενικούς «έσωτερικούς νόμους», αλλά λειτουργούν ως συγκυριακοί παράγοντες έξήγησης. Όστόσο δύο έπίπεδα του τυχαίου δέν επιδέχονται άναγωγή: από τή μία μεριά, ή πρωτογενής άρθρωση πού καταλήγει σέ μία τέτοια συγκυρία καί, από τήν άλλη, ή μετασχηματίζουσα άποδιάρθρωση —ιδεολογική καί πολιτική— πού μόνη αυτή μπορεί νά άνοίξει τό δρόμο γιά τήν ένεργοποίηση τών διαφόρων «μορφών μετάβασης» πού παράγονται «αναγκαστικά» από τίς ιδιαίτερες αντιφάσεις πού συνιστούν ένα συγκεκριμένο ιστορικό σχηματισμό σέ μία συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία.

Ή οικολογική κρίση-ένότητα καί έπείγουσα ανάγκη

Ή οικολογική κρίση δέν είναι ένα οικολογικό φαινόμενο. Τό παράδοξο αυτό μπορεί νά δικαιολογηθεί σέ δύο έπίπεδα. Πρώτα, στο έπίπεδο τής οικολογικής έπιστήμης. Αυτή ή τελευταία είναι άνίκανη νά όρίσει τήν ένότητα καί τόν κριτικό χαρακτήρα τών τόσο διαφορετικών φαινομένων πού άγκαλιάζει: υπερεκμετάλλευση όρισμένων μη ανανεώσιμων πηγών, μόλυνση όρισμένων φυσικών κύκλων (άέρας, νερό, έδαφος), καταστροφή τών φυσικών συμπλεγμάτων πού (όρίζουν) τά συγκεκριμένα οικολογικά συστήματα, διαρκής δηλητηρίαση τών κύκλων πού χρησιμεύουν στή άναπνοή καί στή διατροφή του ανθρώπου, καλπάζουσα έξαφάνιση ειδών, κ.λπ.

Δέν ύπάρχει έπεξεργασμένη έννοια γιά τό πλανητικό δίκτυο τών οικολογικών συστημάτων, μέ τίς μή-συστημικές σχέσεις τους, τίς ένδεχόμενες έξαρτήσεις τους, καί τίς μή-σχέσεις τους. Μόνο ένας άφελής γενικευτικός στοχασμός θά έφάρμοζε σέ αυτό τήν έννοια του οικολογικού συστήματος πού προκύπτει από τήν έλεγχόμενη έπέκταση διανομημάτων όπως εκείνο τής βιοκένωσης,¹¹ ή θά τό συνέχεε μέ τό σφαιρικό, αλλά όχι συνθετικό, διάνοημα τής «βιοσφαίρας».¹² Δέν είναι επίσης δυνατόν νά προβλεφτούν οί σύνθετες αντιδράσεις αυτών τών οικοσυστημάτων στίς ανθρώπινες έπεμβάσεις πού είναι όλο καί πιό έντονες καί πιό περίπλοκες.

Δέν είναι επίσης δυνατόν στο έπίπεδο τής φυσικής έπιστήμης «οικολογία» νά όριστούν οί ίκανές συνθήκες γιά μία επιβίωση του ανθρώπινου είδους, ούτε συνεπώς νά προσδιοριστεί γιά τί φαινόμενα αυτά στο σύνολό τους πρέπει νά θεωρηθεί ότι συνιστούν κρίση. Είναι βέβαια εύκολο νά φανταστούμε κάποιες συνθήκες κάτω από τίς όποιες οί πιθανότητες επιβίωσης του είδους μας θά ήταν άμελητές. Καί κάποια από αυτά τά σενάρια τοποθετούνται στο έσωτερικό έξελίξεων πού σήμερα μπορεί νά προβλεφτούν. Άλλά ό homo sapiens δέν είναι μόνον ένα βιολογικό όν: άναδημιουργείται ως ιστορικό όν μέσα από τήν κοινωνική του όργάνωση καί τίς τεχνολογικές του έπεμβάσεις, παραμένοντας συγχρόνως συνδεμένος μέ τή βιολογική του φύση του ζώου. Μιά «οικολογία του ανθρώπου» ή θά είναι λοιπόν μία ιστορική οικολογία, ή όποία θά ένσωματώνει τή γνώση τών κύκλων καί τών οικολογικών συστημάτων μέσα στήν ύλιστική άνάλυση τών ανθρώπινων πρακτικών, ή δέν θά ύπάρξει καθόλου. Μιά τέτοια οικολογία ξεπερνάει τά πλαίσια τής φυσικής έπιστήμης. Μās παραπέμπει στο έπιτακτικό καθήκον νά ξαναανακαλύψουμε, νά ξανακατασκευάσουμε μία ύλιστική άνάλυση τής σύνθετης ύλικής διαδικασίας τής ιστορίας τών ανθρώπων.

Ένας συνεπής στοχασμός πάνω στίς στρατηγικές πού θά έπέτρεπαν νά άποφευχθεί μία οικολογική κρίση πού θά ήταν μοιραία γιά τήν γενιά μας ή γιά τίς επερχόμενες γενιές, θά μās οδηγήσει στήν άναζήτηση τών πρωτογενών ή κλιματολογικών «καταστροφών». Σέ αντίθεση μέ τόν τυχαίο συνδυασμό αϊφνίδιων φυσικών μεταβολών του πλανητικού οικολογικού δικτύου πού βρισκόταν στή βάση τής έξαφάνισης τών δεινοσαύρων, τή φορά αυτή, πρόκειται γιά μία κρίση μέ τήν πλήρη σημασία του όρου: μία συγκυρία ένιαία καί σφαιρική, μέ ένα άναγνωρίσιμο ένεργό κέντρο, άν και —ίσως— πολυδομικό, μέσα στήν όποία ύπάρχει μία έναλλακτική έκδοχή άρκετά στοιχειώδης, γιά τήν όποία θά άποφασίσει κάθε λύση τής κρίσης είτε μέ καταστροφικές μορφές, είτε μέ μορφές μετάβασης πού νά άρμόζουν τουλάχιστον στίς πιό έπείγουσες αντιφάσεις.

Τέτοιες δομές δέν βρίσκουν τά διανοήματα πού τους άρμόζουν στήν οικολογία ως ειδικής φυσικής έπιστήμης. Ή άνάλυσή τους μās παραπέμπει στή μελέτη τών τρόπων παραγωγής μέσα στήν ιδιαίτερη σχέση τους μέ τό πλανητικό δίκτυο τών οικολογικών συστημάτων. Κατά συνέπεια στή συγκεκριμένη ιστορική τους άνάλυση πού έξ όρισμού υπερβαίνει τό εύρος τών οικολογικών διανοημάτων.

Ή μαρξιστική θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πού είναι κυρίαρχος σέ πλανητική κλίμακα, παραμέ-

λησε τη σχέση αυτή, με εξαίρεση τόν τομέα της πρωτογενούς παραγωγής (γεωργία, αλιεία, βιομηχανίες εξόρυξης), που άπατέλεσε τόν χώρο τών οικολογικών προβλέσεων του Μάρξ και του Ένγκελς. Άλλά σήμερα είναι δυνατόν νά υποδειχθεί ό τρόπος ένταξης της σχέσης αυτής στη μαρξιστική θεωρία, και αυτό μπορεί νά γίνει μέ τρόπο συστηματικό και άντάξιο της πιο επεξεργασμένης θεωρίας τους.

Άφου ό κεντρικός κινητήριος μηχανισμός είναι ή συσσώρευση του κεφαλαίου μέσω της παραγωγής, ή πραγματοποίηση και ή ιδιοποίηση του κέρδους, πώς, σέ αυτή τή βάση, μέσα στην άντιφατική δυναμική δομή που όρίζεται από τήν άτομική ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής και τή μισθωτή εργασία, είναι δυνατόν νά δείξουμε πώς δημιουργούνται πιο ειδικοί μηχανισμοί που συνιστούν τό πεδίο δράσης της οικολογικής κρίσης.

Οί μηχανισμοί αυτοί τοποθετούνται σέ όλα τά επίπεδα: άξιοποίηση του κεφαλαίου, ή άμεση εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας, πραγματοποίηση της υπεραξίας, ιδιοποίηση του κέρδους. Στο σύνολό τους συνιστούν ένα προσθετικό μηχανισμό, «παρασιτικό», μιās δομής άνάλογης σέ όλα αυτά τά επίπεδα.

Μπορώ λοιπόν νά άρκεστώ έδω —χωρίς νά επαναλάβω όλη τήν άνάλυση τών τριών τόμων του *Κεφαλαίου*— νά υποδείξω αυτό τόν στοιχειώδη μηχανισμό που μπορούμε νά τό ξαναβρούμε σέ όλα τά επίπεδα. Πολύ άπλά συνιστάται στην χρησιμοποίηση μιās άξίας χρήσης —που δέν έχει πάρει τή μορφή έμπορεύματος— και άρα δέν πληρώνεται, μέσα σέ μιá διαδικασία άξιοποίησης, ή όποια συνεπώς δίνει άποτέλεσμα άνώτερο από εκείνο της περίπτωσης —ύποθετικής ή πραγματικής— στην όποια αυτή ή άξία χρήσης θά ήταν έμπορεύμα του όποιου θά έπρεπε νά αναπαράξουμε —δηλαδή νά πληρώσουμε— τήν άξία.

Σύμφωνα μέ τούς όρους της βασικής εξίσωσης, «K + E μετατρέπεται σέ K + E + Y», όπου K + E παριστά τίς χρησιμοποιούμενες άξίες, εκείνη του σταθερού κεφαλαίου (K), και εκείνη της εργασιακής δύναμης (E), και Y τήν άξία που προκύπτει από τήν υπερεργασία (πλεονάζουσα εργασία). Είναι σαφές ότι κάθε οικονομία που έπιτυγχάνεται στο K μέ τή δωρεάν χρήση όρισμένων παραγόντων αυξάνει τό ποσοστό κέρδους (K + E/Y), και κάθε οικονομία στο ε στην αναπαραγωγή δηλ. της εργατικής δύναμης, αυξάνει τό ποσοστό άξιοποίησης (Y/E).

Αυτό σημαίνει άπλά ότι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ύπάρχει ένα κίνητρο που ό μηχανισμός του άνταγωνισμού μετατρέπει σέ οικονομική έπιταγή. Και αυτή έπιτυγχάνεται μέ τήν ιδιοποίηση στοιχείων ή τήν μή-προστασία, βλέπε τήν μή-αναπαραγωγή τών δομών τών οικολογικών συστημάτων. Στο ίδιο παιχνίδι παίρνουν και ή άποικιακή ιδιοποίηση και ή ιδιοποίηση της γυναικείας εργασίας, που κοινωνικά θεωρείται μή-εργασία. Άλλά μέ τήν όλο και πιο σύνθετη άνάπτυξη τών μοντέλων συσσώρευσης και τών καπιταλιστικών καταστάσεων ρύθμισης, αυτές οι διάφορες όψεις αναπτύσσονται συστηματικά και μεθοδικά.

Αυτές οι δύο μορφές «οικονομίας» (ή μιá πάνω στο σταθερό κεφάλαιο, ή άλλη πάνω στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης) δέν άποτελούν μιá πλήρη έρμηνεία της σημερινής οικολογικής κρίσης. Έκφράζουν μόνο τήν «γενική αίτία υπαρξης» (den allgemeinen Grund) της συστηματικής τάσης του κεφαλαίου νά ιδιοποιείται τά φυσικά στοιχεία χωρίς άνταποδοτική άξία, όχι όμως τούς σύνθετους τρόπους μέ τούς όποιους τό στοιχείο αυτό παρεμβαίνει στην συνολική διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Σύμφωνα με αυτόν τόν γενικό χαρακτήρα δέν άποτελούν έπίσης ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της έποχής της οικολογικής κρίσης. Έπαιξαν έναν άποφασιστικό ρόλο τίς έποχές που ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δέν ήταν άκόμη κυρίαρχος, και έγιναν περισσότερο περιθωριακές στίς κεντρικές φάσεις και γεωγραφικές περιοχές αυτού του τρόπου παραγωγής. Άλλά ενώ στην φάση της «πρωταρχικής συσσώρευσης» ήταν κυρίαρχη ή πρώτη μορφή οικονομίας, κάτω από τήν ι-

στορική μορφή της βίαιης ιδιοποίησης τών μέσων παραγωγής από τούς υπό δημιουργία καπιταλιστές, ή έποχή της οικολογικής κρίσης χαρακτηρίζεται από τή δεύτερη μορφή, κάτω από τή μορφή της «οικονομίας» στην πλήρη αναπαραγωγή τών οικολογικών συνθηκών επιβίωσης του ανθρώπινου είδους (στο επίπεδο βέβαια που όρίζεται από ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό).

Πάντα ήταν άδιάφορο για τό κεφάλαιο νά μάθει πώς ή κεντρική ιστορική συνθήκη του, δηλαδή ή ύπαρξη μιās «προλεταριοποιημένης» τάξης μισθωτών εργαζομένων, θά αναπαραγόταν. Άπό τή μιá μεριά, αυτό άποτελούσε, τυπικά, «προσωπικό ρίσκο» για τά άτομα-κατόχους του έμπορεύματος εργατική δύναμη· από τήν άλλη μεριά, ύπήρχαν πάντα καινούριοι πληθυσμοί για νά «έκχερσωθούν», νά μπουν για πρώτη φορά στην διαδικασία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Άλλά, στην παρούσα φάση της καπιταλιστικής άνάπτυξης, αυτό άλλαξε από διπλή άποψη. Άφ' ενός, οι ταξικοί άγώνες τών μισθωτών εργαζομένων δημιούργησαν έναν όρισμένο άριθμό φραγμών (έμποδίων) τουλάχιστον ενάντια στίς πιο άπλές μορφές της υπερεκμετάλλευσής τους. Άφ' έτέρου, ή διάλυση τών άποικιακών αυτοκρατοριών, ή όποια, κάτω από τήν πίεση τών έθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, όλοκλήρως τήν πραγματική διεθνοποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (μέ τούς συνδυασμένους μηχανισμούς τών υπερεθνικών έπιχειρήσεων και της εργατικής μετανάστευσης), κατέστησε τήν μειούμενη αναπαραγωγή τών προλεταριοποιημένων μαζών κάτι περισσότερο από μιá θεωρητική δυνατότητα. Τό κόστος τών άναγκαίων έπεμβάσεων (ή τών μή-έπεμβάσεων, της διακοπής δραστηριοτήτων) για νά άποφευχθεί ή καταστροφή αυτών τών οικολογικών συνθηκών από τά άποτελέσματα της ανθρώπινης παραγωγής κάτω από καπιταλιστική κυριαρχία δέν είναι πιά ένα φανταστικό κόστος. Ό άγώνας του κεφαλαίου νά πραγματοποιήσει αυτές τίς «οικονομίες» μέ τίμημα τή μείωση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, μέσω τών οικολογικών συνθηκών, και άκόμη, μακροπρόθεσμα τήν μή-αναπαραγωγή της, έγινε πιά μιá μορφή της καπιταλιστικής άντιπασης τόσο πραγματική όσο και ή πάλι άνάμεσα σέ ένα άμετρο άγώνα δρόμου για έξοπλισμούς και στο συμφέρον τών μαζών νά άποφύγουν ένα πόλεμο που έχει πιά χάσει τήν πολιτική σημασία που είχε άκόμη τήν έποχή τών πατέρων μας.

Όλα αυτά μπορούν νά άποδοθούν λακωνικά μέ τό άπόφθεγμα του Τζών Κένυς «In the long run we are all dead», (στη μεγάλη διάρκεια είμαστε όλοι πεθαμένοι) που συνοψίζει θαυμάσια αυτή τή χρονική διάσταση τών καπιταλιστικών άντιπάσεων που ξεπερνούν τή διάρκεια ζωής τών άτόμων — από τίς δεκάδες χρόνια που χρειάζονται για νά γίνει όρατός ό θάνατος ενός δάσους, στίς χιλιάδες χρόνια ζωής τών πυρηνικών καταλοίπων, περνώντας από τούς αιώνες που μπορεί κανείς νά εκτιμήσει ότι χρειάζονται για τό θάνατο τών όκεανών.

Δυστυχώς, αυτό δέν συνεπάγεται ότι έχουμε πολύ χρόνο για νά βρούμε δραστικές λύσεις στα οικολογικά προβλήματα. Άντίθετα, ό ίδιος ό υλικός χαρακτήρας αυτών τών προβλημάτων —σέ συνδυασμό μέ τόν χαμηλό βαθμό τών γνώσεών μας για τίς περίπλοκες οικολογικές διαδικασίες— μάς άπευθύνει μιá πρόκληση που δύσκολα μπορεί νά άπαντηθεί. Άπό τή μιá μεριά, ό άμετακλήρης χαρακτήρας πολλών διαδικασιών οικολογικής φθοράς μάς επιβάλλει ένα γρήγορο, επαναστατικό άλμα σέ ένα διαφορετικό τρόπο παραγωγής, όπου οι οικολογικές επιπτώσεις τών ανθρώπινων έπεμβάσεων θά συνυπολογίζονται τή στιγμή που οι έπεμβάσεις αυτές σχεδιάζονται κοινωνικά και τεχνολογικά. Και δέν ξέρουμε μήπως έχουμε ήδη διαβεί τό σημείο χωρίς έπιστροφή σέ άποφασιστικές οικολογικές διαστάσεις. Άπό τήν άλλη, ό πολυσχιδής χαρακτήρας πολλών από τίς πηγές τών οικολογικών προβλημάτων μοιάζει νά άποκλείει όποιαδήποτε έσπευσμένη λύση, ή όποια δέν θά κατάφερνε νά εξασφαλίσει τήν ενεργητική, ευστοχη και συμμετοχική συνεργασία τών εργαζομένων (συμπεριλαμβανόμενης της μή-αμειβόμενης, παράνομης και άνεπίσημης εργασίας). Έ ή περίγυρα άνάγκη ξεπερασματος του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής συνδυάζεται λοιπόν (άπό

τά ύλικά χαρακτηριστικά αυτής της κρίσης) με την επιτακτική αναγκαιότητα να πραγματοποιηθεί τό ξεπέραςμα αυτό με δημοκρατικές και συμμετοχικές μορφές ενεργοποίησης των μαζών. Τό δίλημμα αυτό δέν έχει παρά μόνο μία διέξοδο: οί οικολογικές αντιλήψεις πρέπει νά περάσουν στην πρακτική των μαζών, «δηλαδή των τάξεων πού έχουν συμμαχήσει σέ μία κοινή μαζική πρακτική (δηλαδή των τάξεων ενωμένων σέ μία κοινή ταξική πρακτική)». ¹³ Τίποτα λιγότερο... και τίποτα περισσότερο.

Ἡ παράδοση προτεραιότητα τῆς οικολογικῆς κρίσης

Ἄν τή δοῦμε ἀπό τήν ἀποψη τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ἡ οικολογική κρίση κατέχει ἀναντίρρητα τήν πρώτη θέση. Χωρίς μία θετική λύση, πού θά ἐπιτρέψει νά περιοριστοῦν οί ζημιές και νά ἀποκατασταθοῦν οί οικολογικές συνθήκες μιᾶς πλούσιας ἀνθρώπινης ζωῆς (ὅσο αὐτό εἶναι ἀκόμα δυνατό), ἡ λύση κάθε ἄλλης ἀντίφασης τῆς παρούσας συγκυρίας θά παραμείνει ἀτελέσφορη. Ἡ βραδύτητα ὁμως τῆς διαδικασίας μή-ἀναπαραγωγῆς και καταστροφῆς πού συνιστοῦν τήν οικολογική κρίση, ρυθμός πού διακόπτεται, περιστασιακά, ἀπό τίς μεγάλες περιβαλλοντικές καταστροφές, πού γίνονται «πρωτοσέλιδα» στά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, δημιουργοῦν πάντα τόν κίνδυνο νά ἐξοριστεῖ τό οικολογικό πρόβλημα στή σειρά των δευτερευόντων προβλημάτων στό μυαλό αὐτῶν πού εἶναι και τά πιό ἀνυπεράσπιστα θύματά του. Γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν τροφή, τή θέρμανση, τά καταναλωτικά ἀγαθά κινδυνεύουν νά χάσουν ἀπό μπροστά τους τό κόστος σέ οικολογικές φθορές πού αὐτό συνεπάγεται κάτω ἀπό τόν κυρίαρχο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς.

Ἔτσι μία ταξική πάλη, πού χωρίς ἐμβάθυνση στό πρόβλημα, θά ἀφηνόταν νά ἐγκλωβιστεῖ στή λογική τοῦ κυρίαρχου καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς θά κινδύνευε ἀκόμη και νά διογκώσει αὐτές τίς μακροπρόθεσμα καταστροφικές πλε-

ρές. Αὐτό βέβαια ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο γιά μία στάση ταξικῆς συνεργασίας πού θά ἐμπλεκόταν σέ μία καπιταλιστική πολιτική «ἐκσυγχρονισμοῦ» μέ ἄξονα τά σχετικά συντεχνιακά πλεονεκτήματα ὀρισμένων κατηγοριῶν ἐργαζομένων (ἀνάλογα μέ τό ἔθνος, τό φύλο, τήν φυλή ἢ τό ἐπάγγελμα).

Εἶναι λοιπόν ἀναγκαῖο, γιά νά ξανακαλύψουμε μία πολιτική ταξικῶν ἀγώνων, πού θά ἀποφύγει αὐτό τό σκόπελο, νά ἀποκαλυφτεῖ αὐτή ἡ προτεραιότητα μέσα στή συγκεκριμένη ζωή των μαζών, γιά νά δοθεῖ ὕλική ὑπόσταση σέ αὐτό πού δέν εἶναι ἀκόμη παρά ἓνα σύνθημα μέ πολλές ὑποσχέσεις: δηλαδή μία σοσιαλιστική ἢ κομμουνιστική οικολογική πολιτική, πού θά ἦταν ἐπιτέλους ἱκανή νά συνδέσει τίς μακροπρόθεσμα ἐπιτακτικές οικολογικές ἀναγκαιότητες, μέ τούς καθημερινούς οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς ἀγώνες.

1. Βλ. H. Lefebvre, *Problèmes actuels du marxisme*, Παρίσι 1947. G. Labica, *Le marxisme-leninisme*, Παρίσι 1984.

2. M. Percheux, *Ideologie, Festung oder paradoxaler Raum*, Das Argument, Δυτ. Βερολίνο 1983.

3. R. Bahro, *Die Logik der Rettung*, Στουτγάρδη 1987.

4. Βλ. F.O. Wolf, "Eco-socialist Transition on the Threshold of the 21st Century", *New Left Review*, Λονδίνο 1986.

5. D. Holbach.

6. MEW, τ. 23, σ. 789.

7. *Le Capital*, livre I, Ed. Sociales, trad. J.P. Lefebvre, σ. 856-857.

8. L. Althusser, L. F. Rebello, *Cartaw sobre a revolucáo portuguesa*, Λισσαβόνα 1976.

9. Althusser, 1975.

10. Βλ. E. Balibar, "Luttes de classe en Pologne", *Franc-Tioureur*, No. 2, Ἰανουάριος 1982.

11. Βλ. C. Elton, *Animal ecology*, Λονδίνο 1927.

12. W. Vernadsky, *La Biosphere*, Παρίσι 1929.

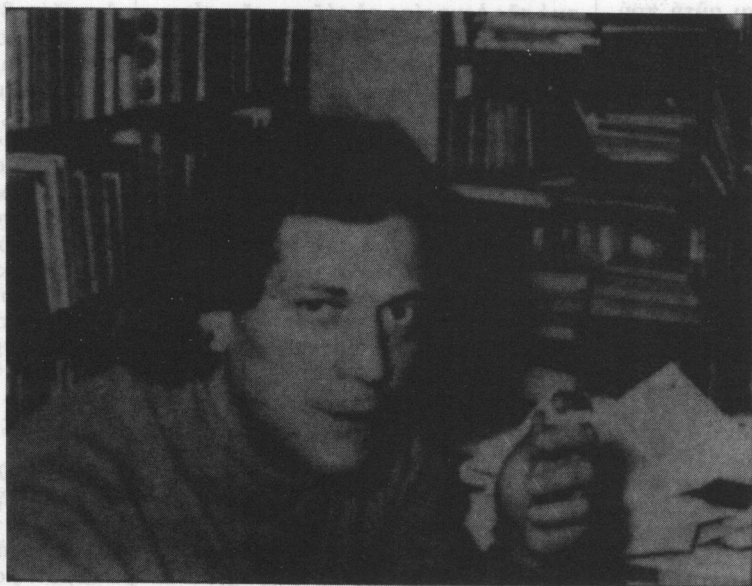
13. L. Althusser, *Lenine et la philosophie*, Παρίσι 1972, σ. 45.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ

Πουλαντζάς και Φουκώ: ὄψεις μιᾶς κριτικῆς συνάντησης

Στό τελευταῖο του βιβλίο, *τό Κράτος ἢ Ἐξουσία καί ὁ Σοσιαλισμός* (1978), ὁ Νίκος Πουλαντζάς ἐπιχειρεῖ μιᾶ κριτική συνάντηση μέ τό ἔργο τοῦ Μισέλ Φουκώ μέσα ἀπό μιᾶ συνεχή ἀντιπαράθεση μαζί του. Τό γεγονός αὐτό ἔχει προκαλέσει μιᾶ σειρά ἀπό ἀντιδράσεις, οἱ περισσότερες ὁμως εὐκαιριακές καί ἐν παρόδῳ. Ὁ Πουλαντζάς ἔχει κατηγορηθεῖ σ' αὐτό τό ἔργο ὅτι προσπαθεῖ νά συμβιβάσει τά ἀσυμβίβαστα ἐπιδιώκοντας νά συναντηθεῖ μέ μιᾶ μορφή λόγων διαμετρικά ἀντίθετη ἀπό τή δική του· ὅτι οἰκειοποιεῖται ἀντιφατικά τόν Φουκώ ἄλλοτε συμφωνώντας καί ἄλλοτε διαφωνώντας μαζί του, κατηγορούμενος ἔτσι γιά αὐθαίρετο ἐκλεκτικισμό· καί ὅτι, τέλος, ἐξαιτίας ὄλων αὐτῶν — καί ὄχι μόνον — τό τελευταῖο του ἔργο δίνει τήν αἴσθηση ἑνός «τραγικά ἡμιτελοῦς ἔργου»¹ ἢ «προσωρινῶ καί μεταβατικῶ ἔργου»².

τῆς Βούλα Τσινόρεμα

Εἶναι καιρός νά προσεγγίσουμε συστηματικότερα αὐτή τή συνάντηση Φουκώ-Πουλαντζά καί νά λογαριαστοῦμε σέ βάθος μαζί της. Ἐκεῖνο πού εἶναι χαρακτηριστικό σ' αὐτό τό ἔργο εἶναι ὅτι μαζί μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ Φουκώ κάνει τήν ἐμφάνισή του ἕνας νέος ἀντίπαλος μέ τόν ὅποιο ὁ Πουλαντζάς θέλει νά ἀναμετρηθεῖ. Εἶναι οἱ «νέοι φιλόσοφοι» καί ἡ ἐκ μέρους τους οἰκειοποίηση τοῦ Φουκώ ὡς θεωρητικῶ τῆς ἐξουσίας.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΩΣ ΤΑΞΙΚΟΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ

Ἡ κύρια προβληματική τοῦ ἔργου ἀφορᾷ τή διερεύνηση τῶν ὄρων συγκρότησης τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους καί τῆς ἐξουσίας καθώς καί τό στρατηγικό ρόλο τοῦ κράτους στή μετάβαση πρὸς τό σοσιαλισμό. Ὁ Πουλαντζάς, προδιαγράφοντας τά μεθοδολογικά χαρακτηριστικά τῆς προ-

σέγγισης πού ἐπιχειρεῖ, ἀπορρίπτει τήν ἐργαλειακή καί βολонταριστική ἐκδοχή, τοῦ κράτους — ἐργαλείου στά χέρια μιᾶς τάξης καί τοῦ κράτους — ὑποκειμένου ἐκφραστή τῆς γενικῆς βούλησης ἢ τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος, καί προτείνει μιᾶ σχεσιακή ἀντίληψη γιά τήν κρατική ἐξουσία ὡς ὄλική θεσμική συμπύκνωση μιᾶς ἐιδικῆς ἰσοροπίας ἀνάμεσα σέ ταξικές δυνάμεις. Τό κράτος δέν εἶναι ὁμοιογενές πολιτικό ὑποκείμενο ἀλλά συμπύκνωση ἐ-

νός συσχετισμού ταξικών δυνάμεων πού δρουν μέσα και διά του κράτους. Ο συσχετισμός αυτός είναι ριζωμένος στις σχέσεις παραγωγής ως σχέσεων εκμετάλλευσης και απόσπασης υπερεργασίας (υπεραξίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής — ΚΤΠ) δέν συγκροτούν ποτέ ένα αυτόνομο επιστημολογικό πεδίο, τήν «οικονομία», περιφραγμένο και αυτο-αναπαγωγόμενο μέ δικούς του εσωτερικούς νόμους, πάνω στο όποιο άπλως έρχονται νά δράσουν μέ κάποια «όπισθενέργεια» οί ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις. Η πολιτική και ή ιδεολογία είναι *όργανικά* ένυπαρκτες — μέ διαφορετική κάθε φορά μορφή, ανάλογα μέ τόν τρόπο παραγωγής— στην εργασιακή διαδικασία ως συγκροτησιακές στιγμές των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Άπ' αυτή τήν προσέγγιση προκύπτει ή όργανική παρουσία του κράτους στις σχέσεις παραγωγής. Τό κράτος «συγκεντρώνει, συμπυκνώνει, ύλοποιεί και ένσαρκώνει τίσ πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις μέσα στις σχέσεις παραγωγής και στην άναπαγωγή τους». ³ Κι άν λάβουμε ύπόψη ότι οί σχέσεις παραγωγής συμπυκνώνουν και εκφράζονται μέ τή μορφή ταξικών έξουσιών, προκύπτει άμεσα μία πρώτη συσχέτιση του κράτους μέ τίσ κοινωνικές τάξεις και τήν πάλη των τάξεων. Πράγματι, μία από τίσ σημαντικότερες έπιστημάνσεις του έργου του Πουλαντζά είναι αυτή πού άφορα τήν ταξικότητα του καπιταλιστικού κράτους, του κράτους *ως κοινωνικής σχέσης μέ ταξικό χαρακτήρα*, ως συμπύκνωσης ένός ειδικού εκάστοτε ταξικού συσχετισμού.

Μέσα σ' αυτό τό γενικό μεθοδολογικό πλαίσιο ή συνάντηση του Πουλαντζά μέ τόν Φουκώ παίρνει τή μορφή συνεχούς άνοιχτού μετώπου σέ όλη τή διάρκεια του προαναφερθέντος έργου. Καί ήταν ίσως αναγκαία συνάντηση, δεδομένου ότι στή Γαλλία τής δεκαετίας του '70 ό Φουκώ ήταν ή άξιολογότερη πνευματική φυσιογνωμία πού διερευνούσε θέματα συναφή μέ αυτά τής προβληματικής του Πουλαντζά (κράτος, έξουσία) αλλά πού, όμως, έφτανε σέ διαφορετικά συμπεράσματα από τά δικά του. Έπρεπε λοιπόν ό Πουλαντζά νά λογαριαστεί μαζί του, άν ήθελε νά δείξει τή γονιμότητα και ύπεροχή τής δικής του, μαρξιστικής, προβληματικής.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Η πρώτη αντίπαρθεση του Πουλαντζά μέ τόν Φουκώ άφορα τήν άναίρεση τής φουκωϊκής κριτικής κατά του μαρξισμού σύμφωνα μέ τήν όποία ό

τελευταίος φέρεται νά άνάγει και νά ταυτίζει τήν έξουσία μέ τό κράτος.

Ο Πουλαντζά, άπό τό πλαίσιο τής μαρξιστικής προβληματικής, κάνει σαφές ότι οί σχέσεις έξουσίας *υπερφαλαγγίζουν* σημαντικά τό κράτος. Οί ίδιες οί σχέσεις παραγωγής είναι σχέσεις έξουσίας· είναι έξουσίας· είναι έξουσίες ταξικές, πού έντάσσονται δηλαδή σ' ένα σύστημα σχέσεων άνάμεσα σέ τάξεις, και βασίζονται στή θεμελιώδη σχέση εκμετάλλευσης. Τήν ίδια στιγμή οί σχέσεις παραγωγής, ως πλέγμα έξουσιών συνδέονται όργανικά μέ τίσ ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις (και επομένως ιδεολογικές και πολιτικές έξουσίες) πού τίσ νομιμοποιούν και τίσ άναπαράγουν. Έτσι, λοιπόν, ό Πουλαντζά άπορρίπτει συλλήβδην τήν κριτική του Φουκώ ό-τι, κατά τόν μαρξισμό, οί σχέσεις έξουσίας βρίσκονται «σέ θέση έξωτερικότητας έναντι άλλων τύπων σχέσεων: οικονομικών διαδικασιών...». Όπως τονίζει ό ίδιος, «ή οικονομική διαδικασία είναι ταξικός άγώνας, επομένως και σχέσεις έξουσίας (και όχι μόνο οικονομικής έξουσίας)». ⁴

Όμως όχι μόνο ύπάρχουν έξουσίες, ταξικές, πού δέν συμπίπτουν μέ τό κράτος, αλλά επιπλέον ύπάρχουν τόποι έξουσίας πού δέν συμπίπτουν ούτε μέ τίσ ταξικές σχέσεις. Είναι έξουσίες πού δέν έξαρτώνται από τήν ίδια βάση μέ τόν κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας σέ τάξεις, ούτε είναι άπλό παράγωγό του. Η σχέση άνδρών / γυναικών είναι κατεξοχήν τέτοια σχέση. Άλλά, μολονότι ή διαίρεση σέ τάξεις δέν είναι τό μοναδικό έδαφος συγκρότησης κάθε έξουσίας, στίς ταξικές κοινωνίες κάθε έξουσίας παίρνει ταξική σημασία. Άκόμα κι όταν πρόκειται γιά σχέσεις έξουσίας πού υπερφαλαγγίζουν τίσ ταξικές σχέσεις (σχέση άνδρών / γυναικών), αυτές ύλοποιούνται και άναπαράγονται μέσα σέ ειδικούς μηχανισμούς και θεσμούς (ζευγάρι, οικογένεια), πού μάλιστα τίσ πιο πολλές φορές είναι κρατικοί μηχανισμοί. Τό κράτος παρεμβαίνει όργανικά σ' όλες τίσ σχέσεις έξουσίας γιά νά τούς προσδώσει μία ταξική σημασία. «Τό κράτος χρησιμοποιεί κάθε έξουσία (τή φαλλοκρατία ή τήν οικογένεια...) ως διασταθμό ταξικής έξουσίας». ⁵ Τό κράτος έτσι άναδεικνύεται ως ταξικό κράτος όχι μόνο μέ τήν έννοια ότι συμπυκνώνει τήν έξουσία πού είναι θεμελιωμένη στίς ταξικές σχέσεις αλλά και μέ τήν έννοια ότι «έχει τήν τάση» νά διαπερνά και νά χρησιμοποιεί κάθε έξουσία, μολονότι αυτή τό υπερφαλαγγίζει διαρκώς.

Δεδομένου δέ ότι στους ταξικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ή ταξική έξουσία παρουσιάζεται νά είναι τό θεμελιώδες ύπόβαθρο τής έξουσίας, όπου και έξουσίες έτερογενείς προς αυτή άποκτούν ταξική σημασία, ή πάλη

των τάξεων καθίσταται πρωταρχικό πεδίο των σχέσεων έξουσίας και ή σημασία της στην κατανόηση τής έξουσίας δέν πρέπει νά παραγνωρίζεται. Ταυτόχρονα ό ρόλος του κράτους δέν πρέπει νά ύποβαθμίζεται, όπως φαίνεται νά τόν ύποβαθμίζει ό Φουκώ. Τό κράτος συμμετέχει όργανικά στή συγκρότηση και άναπαράγωγή των ταξικών έξουσιών μέσω των μηχανισμών και των θεσμών του. Άλλά ένάντια σέ κάθε κρατικιστική άντίληψη, και άπορρίπτοντας τήν κριτική του Φουκώ, ό Πουλαντζά διευκρινίζει ότι ή πάλη των τάξεων, τό σύνολο των οικονομικο-πολιτικο-ιδεολογικών άγώνων, είναι εκείνο πού έχει τό προβάδισμα έναντι του κράτους. Οί άγώνες υπερφαλαγγίζουν τό κράτος και οί έξουσίες δέν άνάγονται ούτε ταυτίζονται μ' αυτό.

Τρία είναι τά μέτωπα του Πουλαντζά σ' αυτή τήν άνάλυση τής έξουσίας:

1. Ο Φουκώ και ό Ντελέζ, τούς όποιους κατηγορεί ότι μέ τό νά διαχέουν τήν έξουσία σέ άναριθμητες έτερογενείς «τοπικές έστιες» μέσα στό κοινωνικό προβάλλουν μία καινοφανή θέση πού δέν είναι τίποτε άλλο παρά ύπό νέο ένδυμα, ή παλιά άποψη του λειτουργισμού και τής θεσμοκρατίας, πού μετατοπίζει τό κέντρο των άναλύσεων από τό κράτος σ' ένα «πλουραλισμό των μικροέξουσιών». ⁶ Ο Πουλαντζά βλέπει σωστά αυτή τή θέση του Φουκώ νά παρέχει τό θεωρητικό προκάλυμμα στους νέους φιλοσόφους, γιά μία στροφή από τόν άριστοτέρο άντι-έξουσιαστικό λόγο του '68 σ' ένα λόγο «άντικρατικού δεξιού φιλελευθερισμού» τής δεκαετίας του '70. Έάν, όπως διατείνεται ό Φουκώ, ή έξουσία είναι ένυπαρκτη σ' όλο τό κοινωνικό σώμα, άν και κάθε ύπονομησή της άκόμα ούσιαστικά προϋποθέτει τούς μηχανισμούς της, τότε αυτή ή θέση μόνο ένα βήμα άπέχει από τό συμπέρασμα πού σύρει ό Λεβύ ότι δηλαδή και τά ίδια τά άριστέρα κόμματα και τό προλεταριάτο είναι στυλοβάτες τής ισχύουσας τάξης πραγμάτων. ⁷

Ο Πουλαντζά κατά του διασκοπισμού τής έξουσίας προβάλλει τήν άντίληψη τής έξουσίας ως προερχόμενης από άντικειμενικές θέσεις, θεμελιωμένες στίς σχέσεις παραγωγής και στό κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας.

2. Δεύτερο μέτωπο του Πουλαντζά είναι οί «νέοι φιλόσοφοι» και κυρίως τό έπιχείρημά τους ότι επειδή τό κράτος είναι ή κεντρική πηγή κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης, όποιαδήποτε πολιτική κατευθύνεται προς τήν κατάκτηση τής κρατικής έξουσίας είναι και μάταιη και επικίνδυνη· ότι κάθε πολιτική ιδεολογία πού έχει σκοπό τήν κατάκτηση του κράτους, συμπε-

ριλαμβανομένου και του μαρξισμού, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δικαιώσει τα χειρότερα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.⁸

Κατά των νέων φιλοσόφων, ο Πουλαντζάς αντιτίθει ότι ο άκρογωνιαίος λίθος της εξουσίας στις ταξικές κοινωνίες δεν είναι η κρατική αλλά η ταξική εξουσία. Αδτή θεμελιώνεται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και όχι στο κράτος. Οι ταξικές σχέσεις που ένυπάρχουν σ' αυτές, όντας σχέσεις αγώνων και πάλης, αντίστανται στην ένσωμάτωσή τους στους κρατικούς μηχανισμούς τούς όποιους υπερφαιλαγγίζουν συνεχώς. Οι αγώνες λοιπόν έχουν τό προβάδισμα έναντι τού κράτους και όχι τό ανάποδο.

3. Τρίτο μέτωπο τού Πουλαντζά είναι οι «φιλευθεριάζουσες» άπόψεις τών Κλάστρ, Λεφόρ και Καστοριάδη. Αύτοί, κατά τόν Πουλαντζά, προσπαθώντας να αναδείξουν τήν προτεραιότητα τού «κοινωνικού», συλλαμβάνουν τό κράτος ως άπλό εξάρτημα τής κοινωνίας. Έτσι μέσα άπό τήν κριτική για κρατισμό που άσκοδν τό μαρξισμό όλισθαίνουν οι ίδιοι στά σφάλματα τού εργαλειοκού/κρατικοού μαρξισμού: προβάλλουν δηλαδή τό κράτος ως άπλό εξάρτημα τών αγώνων και τής εξουσίας. Θεσπίζουν τήν κοινωνική εξουσία ως πρωταρχική και τό κράτος ως εξάρτημα-εργαλείο που ένισχύει μία προ-πολιτική κυριαρχία. Ο Πουλαντζάς τούς κατηγορεί ότι παίρνουν τίς έπιθυμίες τους για πραγματικότητα: στην προσπάθειά τους να θεμελιώσουν μία αυτο-διαχειριστική πολιτική μέ μορφές άμεσης δημοκρατίας στην βάση φτάνουν σε μία θεωρία που παραβλέπει, άν δεν παρανοεί βαθιά, τόν πραγματικό ρόλο τού κράτους.

Έναντίον τους ο Πουλαντζάς αντιτίθει ότι τό κράτος είναι άμεσα άναμειγμένο, ως οργανικό συγκροτησιακό στοιχείο, στις ταξικές και μή ταξικές σχέσεις εξουσίας. Η πολιτική εξουσία, που στον ΚΤΠ είναι κατεξοχήν συγκεντρωμένη στο κράτος, είναι κυριαρχική (χωρίς να άγνοείται βέβαια η θεμελιώσή της στις σχέσεις παραγωγής), μέ τήν έννοια ότι άλλάγες στο χαρακτήρα τής κρατικής εξουσίας γονιμοποιούν και προσδιορίζουν όποιοδήποτε άλλο μετασχηματισμό σε άλλες σχέσεις εξουσίας. Άλλά όμως, επειδή οι αγώνες διαφεύγουν τόν κρατικό έλεγχο, η κρατική εξουσία είναι πάντα ρευστή και εθθραυστη (πράγμα που κάνει τούς αγώνες για τήν κρατική εξουσία σημαντική υπόθεση για τή μετάβαση στο δημοκρατικό σοσιαλισμό).

Η ΣΧΕΣΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ «ΥΛΙΚΗΣ ΘΕΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ» ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Μία πρώτη σημαντική διαφορά που ηδη έντοπίστηκε άνάμεσα στον Πουλαντζά και στον Φουκώ στην ανάλυση τής εξουσίας είναι ότι, ενώ ο Φουκώ διαχέει τήν εξουσία σε διάσπαρτες «τοπικές έστιες» μέσα στο κοινωνικό σώμα, ο Πουλαντζάς έντοπίζει τήν υλικότητα τής εξουσίας σε αγώνες και πρακτικές (έκμεταλλευτών/έκμεταλλευομένων, κυρίαρχων/καταδυναστευόμενων) που θεμελιώνονται στις σχέσεις παραγωγής και τόν κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας. Πιό συγκεκριμένα, εκεί όπου ο Πουλαντζάς βρίσκει ότι σε συνεχή διάλογο μέ τόν Φουκώ είναι στην συζήτηση τής «θεσμικής υλικότητας» τού καπιταλιστικού κράτους, τής μορφής όργανωσής του ως μηχανισμού, που άποτελεί ένα άπό τά πιό εύρηματικά μέρη τού τελευταίου του έργου. Ο Πουλαντζάς συζητάει τέσσερις πλευρές αυτής τής «θεσμικής υλικότητας»: τό ρόλο τού κράτους στην όργανωση τής διάκρισης πνευματικής/χειρωνακτικής εργασίας, τή λειτουργία του στη διαμόρφωση τής καπιταλιστικής κοινωνικής εξατομίκευσης, τό ρόλο τού κρατικού νόμου ως κωδικοποίησης τής όργανωμένης δημόσιας βίας και τέλος στο ρόλο τού κράτους στην συγκρότηση τής έθνικής ένότητας και τής συγκεκριμένης μορφής έθνικότητας. Καμιά άπ' αυτές τίς συζητήσεις δεν μπορεί να κατανοηθεί έπαρκώς χωρίς ταυτόχρονη κατανόηση τών συγκεκριμένων μετώπων που άνοίγει έν προκειμένο ο Πουλαντζάς μέ τό έργο τού Φουκώ.

Όσον άφορά τό πρώτο, ο Πουλαντζάς έπισημαίνει τόν οργανικό ρόλο τού κράτους στην συγκρότηση και άναπαραγωγή τής διάκρισης πνευματικής-χειρωνακτικής εργασίας στον ΚΤΠ, όπου τό ίδιο τό κράτος άποτελεί χαρακτηριστική υλική ένσωμάτωση τής πνευματικής εργασίας στο χωρισμό της άπό τήν χειρωνακτική. Στην περιγραφή τού τρόπου που τό κράτος άρθρώνει, υλοποιεί και όργανώνει αυτή τή διάκριση, ο Πουλαντζάς προσφεύγει στην φουκωϊκή σύζευξη «έξουσίας»-«γνώσης». Η συσχέτιση γνώσης και εξουσίας έντός τού καπιταλιστικού κράτους ουσιαστικά σημαίνει τήν ύπαρξη οργανικών σχέσεων άνάμεσα στην έξειδικευμένη πνευματική εργασία και τίς πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας. Η σχέση εξουσίας-γνώσης μέσα στο κράτος εκφράζεται μέ «ιδιαιτέρες τεχνικές άσκησης» τής εξουσίας, όπως «μιά σειρά τελετουργιών, μορφών λόγου, δομικών τρόπων θεματοποίησης και πραγμάτευσης τών προβλημάτων άπό τούς κρατικούς

μηχανισμούς»⁹ που έχει σκοπό, μονοπολώντας τή γνώση, να άποκλείει τίς μάζες άπό όποιαδήποτε άποτελεσματική συμμετοχή στην πολιτική εξουσία. Μία όρισμένου είδους επίδραση τής φουκωϊκής προβληματικής είναι κάτι παραπάνω άπό έμφανής.

Καταρχήν ο Πουλαντζάς προσλαμβάνει τή θέση τού Φουκώ ότι τό πρόβλημα τής εξουσίας πρέπει να διατυπωθεί όχι τόσο μέ όρους νομικο-αρνητικούς, μέ βάση τό νομικό πρότυπο τής απαγόρευσης και τής ύποταγής, αλλά μέ όρους τών τεχνικών άσκησης της, ως παραγωγικής δραστηριότητας δηλαδή που συγκροτεί, διαμορφώνει και διαπλάσσει μέσω τών τεχνικών τού ζεύγους εξουσίας γνώσης. Ταυτόχρονα όμως έπικρίνει τόν Φουκώ γιατί, μέ τό να βλέπει τή σχέση εξουσίας-γνώσης ως άφηρημένο «διάγραμμα» διάσπαρτο και ένυπαρκτο σε μικρο-πυρήνες τού κοινωνικού, άποτυγχάνει να κατανοήσει τήν άποκρυστάλλωση τής εξουσίας-γνώσης στο όργανωτικό πλαίσιο τού κράτους.

Όσον άφορά τόν οργανικό ρόλο τού κράτους στην κοινωνική εξατομίκευση και τόν κατακερματισμό μέ τή δημιουργία τών μεμονομένων άτομων-πολιτών, που στην συνέχεια έρχεται να έννοποιήσει αντιπροσωπεύοντας τήν ένότητά τους, ο Πουλαντζάς προσφεύγει στο Φουκώ όταν προσδιορίζει τόν τρόπο που πλάθεται η άτομικότητα μέσω τών «τεχνικών γνώσης» (έπιστήμης) και τών «πρακτικών εξουσίας», που ο Φουκώ άπέδωσε μέ τόν όρο «πειθαρχίες» (disciplines).¹⁰ Οι τελευταίες είναι έπιμέρους μηχανισμοί που λειτουργούν σε πολλαπλά επίπεδα, ένέχουν συγκεκριμένες μορφές γνώσης, καθιερώνουν άτομικές και κοινωνικές νόρμες, χιρίζονται άποκλίσεις και έχουν στόχο τήν κανονικοποίηση (normalisation).

Ο Πουλαντζάς άναγνωρίζει ότι η συνεισφορά τού Φουκώ έγκειται στην αντίληψη ότι ο ρόλος τού κράτους στην δημιουργία τού κοινωνικού κατακερματισμού εκφράζεται μέσα άπό συγκεκριμένες τεχνικές άσκησης τής εξουσίας που έπιδροδν πάνω στα σώματα και διαπλάθουν πειθήνια κι εύχρηστα κοινωνικά ύποκείμενα. Έναντίον τού Φουκώ, όμως, θεωρεί ότι η εξατομίκευση και τό πλάσιμο τής καπιταλιστικής ύποκειμενικότητας είναι θεμελιωμένες στις σχέσεις παραγωγής και τόν κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας. Έτσι άναγνωρίζει ότι η φουκωϊκή «πειθαρχική κανονικοποίηση» είναι σημαντική, αλλά ύποστηρίζει ότι αυτή έδράζεται στην εξατομίκευση που προέρχεται άπό τίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (όπου η παραγωγή μολονότι στο χαρακτήρα της κοινωνική, είναι ταυτόχρονα όργανωμένη ως πλέγμα «ιδιωτικών» εργασιών).

Στήν προσέγγιση του νόμου, ο Που-
λαντζάς, απορρίπτοντας τό υποτιθέ-
μενο χάσμα νόμου/βίας, ιδίως όσον ά-
φορά τό σύγχρονο κράτος, προσδιορί-
ζει τό νόμο ως κωδικοποίηση τής «όρ-
γανωμένης δημόσιας βίας» καί κατη-
γορεί τόν Φουκώ ότι υποτιμά τό ρόλο
του στήν όργάνωση τής κρατικής έξ-
ουσίας. Έπισημαίνει ότι ό Φουκώ
στήν προσπάθειά του νά αναδείξει τήν
πλευρά εκείνη των τεχνικών τής έξου-
σίας πού όργανώνουν τήν *πειθαρχία*
των καταδυναστευομένων μέσω *κανο-
νικοποίησης*, υποβαθμίζει τήν κατα-
τολή, τό ρόλο τής ανοιχτής βίας καί
τής κωδικοποίησης τής, πού είναι ό
νόμος. Γι' αυτό τό λόγο, κατά τόν
Πουλαντζά, ό Φουκώ άδυνατεί νά έξ-
ηγήσει τήν ύπαρξη των αντίστασεων,
παρά τό γεγονός ότι τίς θεωρεί ένυ-
παρκτες σ' όλο τό κοινωνικό πεδίο ό-
πως καί τίς έξουσίες.¹¹ Γιατί, άν ή πει-
θαρχία άρκούσε νά εξηγήσει τήν ύπο-
ταγή, τότε σίγουρα δέν θά 'πρεπε νά ύ-
πάρχουν ούτε αντίστασεις ούτε καί ά-
γώνες. Άντίθετα μέ τόν Φουκώ, ό
Πουλαντζάς ύποστηρίζει ότι ή μονο-
πώληση τής νόμιμης βίας από τό κρά-
τος άφενός άποτελεί καθοριστικό
στοιχείο τής έξουσίας άκόμα κι όταν
δέν άσκειται άνοιχτά, καί άφετέρου
αυτή άκριβώς ή μονοπώληση γεννάει
συγκεκριμένες μορφές άγώνα (π.χ.
συνδικαλιστική καί πολιτική όργάνω-
ση), έτσι ώστε νά μποροϋμε νά πούμε
ότι έξουσία καί άγώνες «άλληλοπρο-
καλούνται καί άλληλοκαθορίζονται».¹²
Ταυτόχρονα όμως ό Πουλαντζάς συμ-
πληρώνει, διαφοροποιούμενος έκ νέου
από τόν Φουκώ, ότι ούτε ό νόμος είναι
καθαρή άρνητικότητα. Συχνά δρώ θε-
τικά επιβάλλοντας θετικές ενέργειες
άπέναντι στήν έξουσία (τόν όρκο, τήν
καταγγελία κ.λπ.), έτσι ώστε μία έ-
παρκής άνάλυση του νόμου επιβάλλει
τή θεώρησή του ως κωδικοποίηση τό-
σο άπαγορεύσεων όσο καί έντολών.

Τέλος, όσον άφορά τή σχέση καπι-
ταλιστικού κράτους καί έθνους, ό
Πουλαντζάς θεωρεί ότι τό πρώτο δια-
δραματίζει όργανικό ρόλο στή συγ-
κρότηση του σύγχρονου έθνους μέσω
τής όργάνωσης μιās «έδαφικότητας»,
πού θέτει σύνορα μεταξύ έσωτερικού /
έξωτερικού συγκροτώντας τό μέσα ως
λαό-έθνος, καί μιās «χρονικότητας»,
πού όμοιογενοποιεί τό πρίν καί τό με-
τά αυτού του έσωτερικού χώρου δη-
μιουργώντας μιιά ένιαία παράδοση καί
ιστορία. Ό Πουλαντζάς άνοίγει καί έ-
δώ μέτωπο μέ τόν Φουκώ όταν ισχυρί-
ζεται ότι ή παραγωγή του κοινωνικού
χώρου καί κοινωνικού χρόνου πού γί-
νεται μέσα από συγκεκριμένες τεχνι-
κές άσκησης τής έξουσίας δέν προέρ-
χεται από ένα μεταφυσικό *a priori*, τό
φουκωϊκό «διάγραμμα» έξουσίας-
γνώσης, αλλά έχει τή ρίζα του στις
σχέσεις παραγωγής καί τόν κοινωνικό
καταμερισμό τής έργασίας.

ΟΙ ΤΕΛΕΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΦΕΛΗΣ

Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

- Έμμανουήλ Ροΐδης
ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ
- Κων/νος Ράδος
Ο ΠΕΙΡΑΤΗΣ
ΤΗΣ ΓΡΑΜΒΟΥΣΗΣ
- Ίάκωβος Πολυλάς
ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ
- Κων/νος Μεταξάς
Βοσπορίτης
ΣΚΗΝΑΙ ΤΗΣ ΕΡΗΜΟΥ
- Άλ. Παπαδιαμάντης
Η ΦΟΝΙΣΣΑ
- Δημ. Βικέλας
ΛΟΥΚΗΣ ΛΑΡΑΣ
- Κ. Χρηστομάνος
ΚΕΡΕΝΙΑ ΚΟΥΚΛΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

- Γκράχαμ Γκρήν
Ο ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΠΡΟΞΕΝΟΣ
- Έρμαν Έσσε
Ο ΛΥΚΟΣ ΤΗΣ ΣΤΕΠΑΣ
- Μπρούνο Σούλτς
ΤΑ ΜΑΓΑΖΙΑ
ΤΗΣ ΚΑΝΕΛΑΣ
- Χέρμαν Οϋγκαρ
Η ΤΑΞΗ
- Σάουλ Μπέλοου
ΟΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΜΟΣΜΠΥ
- Φράντς Κάφκα
ΣΤΟ ΥΠΕΡΩΟ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

- Πήτερ Φούλερ
ΤΕΧΝΗ
ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ
- Νίκη Λοϊζίδη
Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ
ΜΙΝΩΤΑΥΡΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΝΕΟΥΣ

- Πιέρ Μάκ Όρλάν
Η ΑΓΚΥΡΑ
ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ
- Μάρκ Τουαίν
ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ
ΤΟΥ ΧΩΚ ΦΙΝ
Τόμοι 2
- Βολταίρος
ΜΙΚΡΟΜΕΓΑΣ
- Φίλιπ Μπαρμπά
Ο ΤΥΦΛΟΠΟΝΤΙΚΑΣ

ΠΟΙΗΣΗ

- Κώστας Στεργιόπουλος
ΠΟΙΗΜΑΤΑ Α'
1945-1965
- Γιάννης Κωνσταντέλλης
ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΤΥΧΑΙΑΣ
ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΗΣ
- Θανάσης Κωσταβάρας
Ο ΦΟΒΟΣ
ΤΟΥ ΑΚΡΟΒΑΤΗ
- Σωτήρης Κακίσης
ΣΑΠΦΩ — ΠΟΙΗΜΑΤΑ
- Νίκος Χουλιαρής
Ο ΧΡΟΝΟΣ ΕΙΝΑΙ ΠΑΝΤΑ
ΜΕ ΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Νίκος Δήμου
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ
ΤΟΥ ΚΑΥΣΩΝΑ
- Έμμανουήλ-Γεώργιος
Βακαλό
ΟΠΤΙΚΗ ΣΥΝΤΑΞΗ
- Ν. Παπαντωνίου
ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ
ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΟΥ
ΟΡΑΜΑΤΙΖΟΝΤΑΝ
ΟΙ ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΤΟΥ '21

ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

- Άννα Ποταμιάνου
ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΤΡΕΛΛΑΣ

Μαυρομιχάλη 9, Αθήνα, Τηλ. 360.77.44

**ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ ΚΑΙ ΦΟΥΚΩ:
ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ**

Στό πλαίσιο τής συζήτησης για την «κρίση του μαρξισμού» στη δεκαετία του '70 ο Πουλαντζάς, ευαίσθητος προς κάθε νέο προβληματισμό και έναντι όποιουδήποτε θεωρητικού σεχταρισμού, εισήλθε σ' έναν κριτικό διάλογο με τον Φουκώ πιστεύοντας ότι τό έργο του τελευταίου θά μπορούσε νά συμβάλει γόνιμα σ' αυτή τή συζήτηση.

Αν τολμούσαμε κάποιες συνολικές, γενικού χαρακτήρα, παρατηρήσεις, θά λέγαμε ότι υπάρχουν δύο τουλάχιστον τρόποι με τούς οποίους ο Πουλαντζάς και ο Φουκώ σχετίζονται. Ο ένας είναι οί, περισσότερο ή λιγότερο, άμεσες αναφορές (πολλές γενικές συγκρίσεις μεταξύ των δύο θεωρητικών χωρίς αναγωγές του μέν στον δέ.

Όσον άφορᾶ τό πρώτο, ο Πουλαντζάς χρησιμοποίησε τή φουκωϊκή σύζευξη έξουσίας-γνώσης· συμφώνησε με τον Φουκώ στην άνάλυση τής έξουσίας με δρους θετικούς, των τεχνικών άσκησης τής· σχετικά με τό κράτος, ο Πουλαντζάς χρησιμοποίησε τίς φουκωϊκές έννοιες των «πειθαρχιών» και τής «κανονικοποίησης» καθώς έπίσης και τήν άνάλυσή του για τή συμβολή τής «πολιτικής τεχνολογίας του σώματος» στό πλάσιμο τής καπιταλιστικής άτομικότητας/ύποκειμενικότητας.

Όμως, άκόμα και σ' αυτές τίς περιπτώσεις έμφανους πρόσληψης φουκωϊκών έννοιών, ο Πουλαντζάς τίς μετασχηματίζει στην διαδικασία χρησιμοποίησής τους. Αυτό φαίνεται από τό διαφορετικό νόημα πού άποδίδει στην σχέση έξουσίας-γνώσης, τή διαφοροποίησή του όσον άφορᾶ τίς «πειθαρχίες» και τήν «κανονικοποίηση» καθώς και τήν πολιτική συγκρότηση τής σωματικότητας και ύποκειμενικότητας. Συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς συνέδεσε τό δίπολο «έξουσία-γνώση» με τον καπιταλιστικό καταμερισμό πνευματικής/χειρωνακτικής έργασίας και είδε τό κράτος ως θεσμική ένσωμάτωση τής πνευματικής έργασίας στό χωρισμό της από τήν χειρωνακτική. Έπέκρινε τον Φουκώ για ύπερτονισμό του ρόλου των «πειθαρχιών» και τής «κανονικοποίησης» ως μηχανισμών ύποταγής σέ βάρος τής συνεχούς παρουσίας του νόμου και τής φυσικής καταστολής στό καπιταλιστικό κράτος. Συνέδεσε τή συγκρότηση τής σωματικότητας με τίς σχέσεις παραγωγής καθώς και τό κράτος, και, τέλος, επέκρινε δριμύτατα τον Φουκώ γιατί με τό άφηρημένο του «διάγραμμα» έξουσία-γνώση ύποστασιοποιεί τήν έξουσία, όλισθαίνει στον ιδεαλισμό και άδυνατεί νά έξηγήσει τήν ύπαρξη των άγώ-

νων και των αντίστασεων, παρά τό γεγονός ότι ο ίδιος τόσο πολύ σημασία δίνει σ' αυτές.

Η δυνατότητα κριτικού διαλόγου ύποβοηθήθηκε από τήν ύπαρξη βασικών γενικών συγκλίσεων στό θεωρητικό έργο και των δύο. Συγκεκριμένα:

α) και οί δύο ύποστηρίζουν τήν *έμμενεια* τής έξουσίας στίς κοινωνικές σχέσεις. (Αλλά ενώ ο Πουλαντζάς θεωρεί τήν έξουσία ως κοινωνική σχέση με ταξικό χαρακτήρα, στους ταξικά διαιρεμένους κοινωνικούς σχηματισμούς, στό έργο του Φουκώ ή έμμενεία της παραμένει άνεξήγητη, αργiori και σχεδόν μεταφυσική).

β) Και οί δύο έχουν μιά *σχεσιακή* αντίληψη για τήν έξουσία. Ο μέν Φουκώ έννοεί τήν έξουσία ως «τό πλήθος των σχέσεων δύναμης πού ένυπάρχουν στό χώρο όπου άσκούνται και είναι συστατικές τής οργάνωσής τους». ¹³ Ο δέ Πουλαντζάς έδράζει τό σχεσιακό πεδίο τής έξουσίας, αναφορικά με τίς τάξεις, στους ταξικούς άγώνες και στην ικανότητα μιάς τάξης νά πραγματοποιήσει τά συμφέροντά της σέ *άντιθετική* σχέση με τήν ικανότητα (και τά συμφέροντα) των άλλων τάξεων.

γ) Τρίτο σημείο σύγκλισης είναι ή προσέγγιση τής έξουσίας ως *θετικότητας*, και όχι άπλής καταπιεστικότητας και κατασταλτικής άρνητικότητας. Στό ύστερο έργο του Πουλαντζά, συγκεκριμένα, αυτή ή παραδοχή λαμβάνει ειδική σημασία καθώς τον οδηγεί σέ μετατόπιση από τήν άρχική άلتουσεριανή αντίληψη του κράτους ως έξαντολούμενου στους ιδεολογικούς και καταπιεστικούς μηχανισμούς (έξαναγκασμός-συνείνωση, καταπίεση-ιδεολογία). Τώρα ο Πουλαντζάς διαπιστώνει ότι ο ρόλος του κράτους στην άναπαραγωγή τής ταξικής κυριαρχίας δέν έγκειται άπλά στό νά περιέχει τούς άρνητικούς δρους πού προφυλάσσουν, ύποτιθείται, μιά άυτόαναπαραγόμενη και άυτορρυθμιζόμενη «οίκονομία». Αντίθετα είναι «θετικός» με τήν έννοια τής ένεργητικής οργάνωτικής παρέμβασης: τό κράτος οργάνωνει τήν έξουσία γύρω από εύέλκτικες τεχνικές με σκοπό τήν οργάνωση και άναπαραγωγή τής ταξικής κυριαρχίας. «Τό κράτος δρᾶ και με θετικό τρόπο, δημιουργεί, μεταμορφώνει, φτιάχνει πραγματικότητες». ¹⁴

Όμως αυτές οί συγκρίσεις σέ καμιά περίπτωση δέν συγκαλύπτουν τίς κεφαλαιώδεις διαφορές: ο Πουλαντζάς έχει επανειλημμένα τονίσει ότι ή έξουσία (στίς ταξικές κοινωνίες) σχετίζεται με τίς σχέσεις παραγωγής και τον κοινωνικό καταμερισμό τής έργασίας και όχι άπλά με πειθαρχικές τεχνικές ως τέτοιες. Έχει έπίσης έπισημάνει ότι ή καπιταλιστική κρατική έξουσία οργάνωνεται και γύρω από τήν καταστολή όπως αυτή κωδικοποιείται μέσα στό νόμο, αλλά και ότι όμως ο

νόμος δέν είναι άπλά κατασταλτικός αλλά έχει θετικό ρόλο στην παραγωγή τής συνείνωσης. Έπιπλέον, αντί νά υίοθετήσει τήν παντελή έτερογένεια των έστιών έξουσίας-άντίστασης και έπομένως τή δυνατότητα ύπαρξης μόνο διάσπαρτων τακτικών και στρατηγικών στό πολιτικό μικρο-έπίπεδο, όπως κάνει ο Φουκώ, ο Πουλαντζάς έπισημαίνει άδιάκοπα τον οργάνωτικό ρόλο του κράτους στην συγκρότηση τής πολιτικής κυριαρχίας, σ' ένα πολιτικό, θά λέγαμε, μακρο-έπίπεδο.

**ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ
ΠΡΟΒΛΗΜΑ;**

Ίσως όμως θεωρηθεί ότι έδώ έντοπίζεται κάποιος έπιστημολογικό πρόβλημα. Έμμεσα τό έχει θέσει ο Σ. Χώλ στό άρθρο πού άναφέρθηκε και είναι τό έξης: ή συνάντηση Πουλαντζά-Φουκώ, θά μπορούσε κάποιος νά ισχυριστεί, είναι συνάντηση δύο προβληματικών, δύο «παραδειγμάτων». Ο ρόλος του Φουκώ εισάγει μιά νέα προβληματική, τονίζοντας τήν αναγκαία έτερογένεια των λόγων, των πυρήνων έξουσίας-άντίστασης, των «μικρο-πολιτικών», πού δέν φαίνεται νά συμβιβάζεται με τό μαρξισμό στον Πουλαντζά, όπου ή έμφαση στίς σχέσεις παραγωγής, στον παραγωγικό ρόλο του κράτους στην οργάνωση μιάς καθολικής πολιτικής κυριαρχίας κ.λπ., άποκλείουν όποιαδήποτε φουκωϊκή άποδοχή μιάς διάσπαρτης και μη αναγώγιμης έτερογένειας.

Καταρχήν πρέπει νά τονισθεί κάτι πού ήδη πρέπει νά άναδειχθηκε, ότι δηλαδή ο Πουλαντζάς δέν έπιδιώκει *σύνθεση* των δύο παραδειγμάτων ή προβληματικών —στην όποία περίπτωση πράγματι θά έμπαινε θέμα συνολικής συμβατικότητας ή άσυμμετρίας τους. Ο Πουλαντζάς χρησιμοποιοεί έννοιες από τό θεωρητικό πλαίσιο του Φουκώ ως μέσο για τήν άνάπτυξη νέων ιδεών για τήν αντιμετώπιση νέων προβλημάτων. Ταυτόχρονα όμως δέν κάνει μηχανιστική μεταφορά αυτών των έννοιών στό δικό του παράδειγμα. Τίς *μετασχηματίζει* στην ίδια τή διαδικασία τής χρησιμοποίησής τους (π.χ. σχέση έξουσίας-γνώσης, σύνδεση των τεχνικών τής έξουσίας με σχέσεις παραγωγής, κ.λπ.). Και είναι περιττό βέβαια νά ειπωθεί ότι οί άπαντήσεις πού δίνει στα προβλήματα πού άνιχνεύει κάθε άλλο παρά φουκωϊκές είναι.

Δεύτερον, είναι νομίζω σημαντική ή διάκριση πού κάνει ο ίδιος ο Πουλαντζάς άνάμεσα στίς γενικές έπιστημολογικές θέσεις του Φουκώ ως γενικού θεωρητικού και έπιστημολόγου, και στίς θέσεις του ως συγκεκριμένου θεωρητικού των τεχνικών τής έξουσίας και πλευρών του κράτους (βλ. π.χ.

τόν «πανοπισμό» στο *Surveiller et Punir*, 1975). Τόν τελευταίο οικειοποιείται ο Πουλαντζάς, ενώ κατά τη δική του ομολογία απορρίπτει το γενικό επιστημολογικό του σχέδιο.¹⁵

Η διάκριση που κάνει ο Πουλαντζάς όχι μόνο είναι θεμιτή αλλά, πολύ περισσότερο, εδράζεται σε πραγματικές εντάσεις μέσα στο ίδιο τό έργο του Φουκώ, ή άχίλλεια πτέρνα του οποίου έντοπίζεται ακριβώς στις επιστημολογικές του θέσεις. Οι τελευταίες άφ' ενός μόν οδηγούν σε άδιέξοδα που δέν μπορεί, μέ βάση τις προϋποθέσεις του, να λύσει τό δικό του παράδειγμα, και άφ' έτέρου συγκρούονται μέ τις ίδιες τις επιμέρους ιστορικές και πολιτικές συζητήσεις του πού, άς σημειωθεί, βρίσκονται σε πλήρη αντίστοιχία μέ τις θέσεις του για τήν ύπαρξη πολλαπλών και έτερογενών μικρο-επιπέδων έξουσιών και αντίστασεων στά πλαίσια πολλαπλών «μικρο-πολιτικών».

Συγκεκριμένα, στό γενικό επίπεδο ο Φουκώ διαπνέεται από έντονο αντί-επιστημολογικό πνεύμα ή ακριβέστερα επιστημολογικό προοπτικισμό, πού συμπυκνώνεται σχηματικά στό έξής: κάθε είδος λόγου ή κλάδος γνώσης, μέσα από τή συγκεκριμένη μορφή του διαγράμματος «έξουσίας-γνώσης» πού τόν συγκροτεί, δημιουργεί τό αντικείμενό του ως πραγματικό αντικείμενο, έτσι πού τρόπος σύγκρισης ή επιστημολογικής αξιολόγησης των λόγων μεταξύ τους δέν υπάρχει. Αυτό υποδηλώνει ότι μόνο μέσα σε μιά μορφή «έξουσίας-γνώσης» μπορεί οι προτάσεις πού είναι υποψήφιος για «άλήθεια» ή «ψεύδος» (άφου επιστημολογικό κριτήριο δέν ύφίσταται άνεξάρτητο άπ' αυτές), πράγμα όμως πού έχει τήν παράδοση συνέπεια του αυτοπροσδιορισμού: κάθε κριτική μιάς μορφής έξουσίας-γνώσης πρέπει ήδη να δέχεται τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις αυτής της μορφής έξουσίας-γνώσης — ή, αλλιώς, δέν νομιμοποιείται επιστημολογικά να γίνεται καθόλου.

Έπιπλέον ο προοπτικισμός του Φουκώ συγκρούεται μέ τήν ίδια τή δυνατότητα ύπαρξης πολιτικής κριτικής, ή όποια όμως όδήγησε και τόν ίδιο, στις άρχές της δεκαετίας του '70, στό πεζοδρόμιο μέ πλακάτ υπέρ των δικαιωμάτων των φυλακισμένων. Γιατί, εάν άρνηθεί κανείς μιά επιστημολογική διάσταση στην πολιτική κριτική, όπως κάνει ο Φουκώ, τότε είτε όλισθαίνει σε μιά αυτο-άναιρούμενη αποδοχή της έγκυρότητας κάθε αντίτιθέμενης όπτικής/κριτικής — όπότε και ο ίδιος ο Φουκώ πρέπει να δεχθεί ότι, μέ βάση τή γενική επιστημολογική του θέση, ή δική του πολιτική κριτική υπέρ των δικαιωμάτων των φυλακισμένων έχει νόημα μόνο μέσα στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου πολιτικού λόγου, του λόγου των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών, υπό τό πρίσμα του οποίου και μόνον ή μεταχείριση των φυλακισμένων μπορεί να θεωρηθεί ως καταπίεση, ενώ υπό τό πρίσμα κάποιου άλλου λόγου δέν ύπάρχει καν καταπίεση (αυτοαναιρούμενος προοπτικισμός): είτε, προκειμένου να αποφύγει τό τελευταίο, θα άναγκαστεί να προσφύγει στην αυθαίρετη έπίκληση μιάς κάποιας «καθαρής έμπειρίας» ή «πραγματικότητας» έξω από κάθε λόγο, πράγμα όμως πού θα ήταν αντιφατικό μέ τήν άρχική επιστημολογική του θέση ότι δέν ύπάρχει τίποτα έξω από τά διάφορα είδη λόγου, πού συγκροτούν τά αντικείμενά τους μέσα από τά ένυπαρκτα σ' αυτά διαγράμματα «έξουσίας-γνώσης». Τελικά ο Φουκώ όλισθαίνει προς τό δεύτερο όταν στην *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* ισχυρίζεται ότι ή έννοια της σεξουαλικότητας «μασκαρεύει στην πραγματικότητα του σώματος και των ήδονών του», τήν ίδια στιγμή πού έχει ήδη απορρίψει τή δυνατότητα ύπαρξης μιάς τέτοιας πραγματικότητας έξω από τό dispositif της σεξουαλικότητας (τό σύνολο δηλαδή των λόγων, θεσμών και πρακτικών της σεξουαλικότητας).

Ένστάσεις λοιπόν άνιχνεύονται μέ-

σα στό ίδιο τό έργο του Φουκώ, καθώς οι γενικές επιστημολογικές του θέσεις μέ τό να διαχέουν τήν επιστημολογία στην πολιτική (τεχνικές της έξουσίας) καθιστούν κοινότοπη τήν ίδια τήν πολιτική κριτική, δεδομένου ότι άναγνωρίζουν ισότιμο επιστημολογικό στάτους σε κάθε πολιτική κριτική!

Ο Πουλαντζάς, κρατώντας σαφή απόσταση από τις γενικές επιστημολογικές θέσεις του Φουκώ, προσπαθεί να άξιοποιήσει ό,τι γόνιμο έχουν να δώσουν οι άναλύσεις του για τις τεχνικές άσκησης της έξουσίας. Ένα τέτοιο έγχειρήμα, όχι μόνο είναι (επιστημολογικά) θεμιτό, αλλά και έπιβεβλημένο εάν πρόκειται να άξιοποιηθούν οι υποδηλώσεις των επιμέρους άναλύσεων του Φουκώ σ' όλο τους τό εύρος και τή γονιμότητα.

1. Stuart Hall, "Nicos Poulantzas: State, Power, Socialism", *New Left Review*, 119, σ. 64.
2. Bob Jessop, Nicos Poulantzas, *Marxist Theory and Political Strategy*, London, MacMillan, σ. 115.
3. *Τό Κράτος, ή Έξουσία και ο Σοσιαλισμός*, Άθήνα, Θεμέλιο σ. 37.
4. "Ο.π.", σ. 50· πρβλ. M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, Άθήνα, Ράππα, σ. 117.
5. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 213.
6. "Ο.π.", σ. 63.
7. Bl. B.H. Lévy, "La Preuve du Pudding", *Tel Quel*, 77.
8. Bl. π.χ. B.-H Lévy, *La Barbarie à visage humain*, Paris, Grasset, 1977½ και A. Glucksmann, *Les Maîtres Penseurs*, Paris, Grasset, 1977.
9. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 85.
10. "Ο.π.", σ. 93.
11. M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Η δίπλα της γνώσης*, Άθήνα, Ράππα, σσ. 119-120.
12. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 116.
13. Foucault, ό.π., σ. 115, υπογράμμιση δική μου.
14. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 43.
15. "Ο.π.", σ. 96-98.

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΤΡΟΠΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

του Α. Δεδουσόπουλου

Θά ήθελα νά ξεκινήσω τήν εισήγησή μου μέ δύο αξιωματικές παρατηρήσεις, αξιωματικές γιατί άφορούν αϋτονόητες καταστάσεις και διαδικασίες ανάπτυξης του μαρξισμού στήν Έλλάδα.

Πρώτον, οί διάφοροι μαρξισμοί, και είναι καιρός νά μιλάμε στόν πληθυντικό, εισήχθησαν στήν Έλλάδα και δέν παρήχθησαν αϋτοχθόνως.¹ Ή εισαγωγή τους σχεδόν πάντα συνοδευόταν από μιμήσεις, καλές ή κακές, πιστές ή παραπλανητικές, ένδιαφέρουσες ή πληκτικές, πάντως μιμήσεις. Και προκαλούσαν τό ένδιαφέρον ενός ολίγαριθμου κοινού και τήν ένασχόληση ενός έξαιρετικά περιορισμένου αριθμού ατόμων γιά σύντομα χρονικά διαστήματα. Μέχρι τήν Έλευση μιās νέας έκδοχης μαρξισμού, δέν παρατηρούμε παρά άναμασήματα ή αναλύσεις μέ μαρξίζουσα θεματική και όρολογία, αλλά σέ διάσταση μέ τόν μαρξισμό — τόν όποιο μαρξισμό.

Δεύτερον, ό μαρξισμός δέν προσέλαβε ποτέ άμιγή άκαδημαϊκό χαρακτήρα. Πάντα άναπτύχθηκε ή όπισθοδρόμησε σέ άμεση σχέση μέ τήν πολιτική διαμάχη, είτε αϋτή έκδηλωνόταν άνάμεσα σέ μαρξογενή και σέ μή μαρξιστικά κόμματα, είτε άνάμεσα σέ πολιτικές δυνάμεις πού ό λόγος τους παρέπεμπε άμέσως στόν μαρξισμό. Άκόμα και στήν, όχι σπάνια άλλωστε, περίπτωση τών μοναχικών μαρξιστών διανοητών, ή όλη τους έπιχειρηματολογία δομοϋσε τήν πολιτική και ιδεολογική τους άντιπαλότητα είτε πρós τήν κυρίαρχη έκδοχή τής άστικής σκέψης είτε πρós τήν κυρίαρχη έκδοχή του μαρξισμού.²

Μ' αϋτή τήν έννοια ό μαρξισμός στήν Έλλάδα ήταν μάχιμος, και αϋτό πρέπει νά του τό άναγνωρίσουμε ως τήν βασική του άρετή, άνεξαρτήτως τής άποτελεσματικότητας μέ τήν όποία έδωσε τίς πολιτικές, θεωρητικές και ιδεολογικές του μάχες.

Ή άπουσία του άκαδημαϊσμού από τόν ελληνικό μαρξισμό — άπουσία πού μπορεί εύκολα νά έρμηνευθεί άν άναλογισθοϋμε τήν σχέση τών διανοουμένων μέ τούς κρατικούς μηχανισμούς και τόν άστυνομικό άποκλεισμό τών μαρξιστών από τούς τελευταίους στήν Έλλάδα — σέ κάποιο βαθμό είναι ύπεύθυνη γιά τήν έλλειψη αϋτόχθονης παραγωγής του μαρξισμού. Σέ μεγαλύτερο βαθμό είναι ύπεύθυνη γιά τήν άποδυνάμωση τής άνάλυσης τών οικονομικών στοιχείων πού ένυπάρχουν στό έργο του Μάρξ πρós όφελος τών αϋστηρά πολιτικο-ιδεολογικών στοιχείων. Ή έξοικείωση του μέσου Έλληνα μαρξιστή στήν οικονομική άνάλυση του Μάρξ περιορίζεται σέ μιá μεταφυσική άντίληψη τών «σιδηρένιων νόμων» και τής νομοτέλειας τής (καπιταλιστικής) ανάπτυξης. Ταυτοχρόνως, αϋτή ή άγνοια έπιτρέπει μιá οικονομίστικη πολιτική και ιδεολογική θεώρηση τής κοινωνικής σύγκρουσης. Άκόμα και σέ πρόσφατες έκλεπτισμένες αναλύσεις, τό πάντρεμα τής οικονομικής άνάλυσης μέ τίς τάξεις και τήν ταξική πάλη είναι άπό προβληματικό έως άνύπαρκτο. Συνήθως, ως μαρξιστική άνάλυση του οικονομικού χώρου έκλαμβάνεται ή παράθεση στατιστικών πρós άπόδειξη τών νομοτελιακών τάσεων, ή ή άνάπτυξη λογικών ύποδειγμάτων στό κοι-

νωνικό κενό — εξέλιξη πού άποτελεί άλλωστε τή βάση γιά νά άναπτυχθεί μεταπολιτευτικά ένας ιδιόμορφος άκαδημαϊκός φιλολογισμός.

Αντίθετα, στό χώρο τών ιστορικών αναλύσεων ή ένασχόληση τών Έλλήνων μαρξιστών ήταν σημαντική και άξιόπρósεκρη, άν και όχι πάντα γόνιμη. Ίσως αϋτός νά είναι ένας άπό τούς λόγους πού έδωσε έναν έντονο ιστορικό προσανατολισμό στίς έργασίες τών Έλλήνων έπιστημόνων πού εισήγαγαν στήν Έλλάδα τήν προβληματική τών τρόπων παραγωγής.

II

Ή μεταπολιτευτική περίοδος στήν Έλλάδα, μέ τά ειδικά της πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά, έπέδρασε ποικιλοτρόπως στήν διάδοση τών μαρξιστικών ιδεών. Ή μαζική ένταξη τής νεολαίας και τών διανοουμένων σέ κόμματα πού διακηρύσσουν τήν ιδεολογική τους συγγένεια πρós, ή και τήν καταγωγή τους άπό, τίς μαρξιστικές παράδοσεις δημιουργεί τό κατάλληλο πλαίσιο γιά τήν ταχύρρυθμη έξοικείωση μέ έννοιες και μεθόδους άνάλυσης.

Θά άποφύγω νά άναφερθώ έδώ στά προβλήματα πού συνόδεuan αϋτή τήν ταχύρρυθμη και μαζική άποδοχή. Θά ήθελα νά σημειώσω μόνο ότι, κατά μιá εύτυχη συγκυρία, ή περίοδος εκείνη είχε τίς προϋποθέσεις νά άποβεί έξαιρετικά γόνιμη, έπιτρέπουσα τουλάχιστον τήν άνάπτυξη όλων τών έκδοχών και σχολών του μαρξισμού.

Άς δοϋμε τούς παράγοντες πού δημιούργησαν αϋτή τήν εύτυχή συγκυρία: Πρώτον, ή άναβίωση του μαρξισμού

στήν Δύση και ο ριζοσπαστισμός του δυτικού ακαδημαϊκού χώρου, ιδιαίτερα στις χώρες που παραδοσιακά παρήγαγαν, μέσω των μεταπτυχιακών σπουδών, την ελληνική διανοητική έλίτ.

Δεύτερον, η μεταπολίτευση αυτή καθ'αυτή συνοδεύεται από την παλιννόστηση ενός σημαντικού αριθμού Έλλήνων διανοουμένων, που έχουν την ευκαιρία να επανασυνδεθούν οργανικά με την ελληνική κοινωνία και τις διεργασίες της. Στις άποσκευές τους κουβαλούν τις διαμάχες που ήδη απασχολούν τους μαρξιστές διανοούμενους στην Δύση: η σχολή της εξάρτησης και της υπανάπτυξης, ο μαρξισμός του Άλτουσερ, ο στρουκτουραλισμός και ο λειτουργισμός, η σχολή της Φραγκφούρτης και η νέα κριτική θεωρία.

Τρίτο, και άς μ'ην φανεί ως παραδοξολογία, ο παράγων που ενεργοποίησε αυτά τα θεωρητικά δάνεια δεν ήταν παρά η διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος και η εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ που επίσημα έπαιξε επίσης μαρξιστική κλήση της ιδεολογίας και της πολιτικής του. Η ανυπαρξία μιας αυτόχθονης παραγωγής μαρξιστικών αναλύσεων και η πολιτική στράτευση των Έλλήνων μαρξιστών είχαν οδηγήσει στην ταύτιση της μαρξιστικής σκέψης με την κομματική ανάλυση, ενώ οι εναλλακτικές θεωρήσεις εκλαμβάνονταν ως αίρετικές όχι μόνο απέναντι σε κάποια συγκεκριμένη κομματική αλλά και απέναντι σε μία θολή μαρξιστική λενινιστική όρθοδοξία.

Τέταρτο, τέλος, είναι η κρίση νομιμοποίησης που αντιμετωπίζουν οι παραδοσιακές άστικές ιδεολογίες, κρίση που εκφράζεται με ιδιαίτερη δξύτητα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών. Για την περίοδο αυτή ο Ν. Πουλαντζάς έγραφε (1979, σ. 33) «...μετά την πτώση της δικτατορίας, παρουσιάστηκε ένα φαινόμενο νέο και εξαιρετικά έλπιδοφόρο: άρχισε να κατανοείται η ανάγκη μιας σοβαρής θεωρητικής προβληματικής που μόνον όταν υπάρχει είναι δυνατόν να οδηγηθούμε σε επιστημονικές αναλύσεις που να ξεφεύγουν από την 'άλληγοφάνεια της καθημερινότητας' και τόν σενό όρίζοντα της εμπειρικής μερικότητας».

Αυτή η ανάγκη μιας «σοβαρής θεωρητικής προβληματικής» προσέλαβε άφ' ενός τή μορφή της ρήξης με τόν άγγλοσαξωνικό εμπειρισμό που κυριαρχούσε μέχρι τότε —ρήξη όμως που άπεδείχθη άτελής και άλλως άναποτελεσματική— και άφ' έτέρου τή μορφή μιας νέας μεθόδολογίας για τήν ανάλυση του κοινωνικού φαινομένου, μεθόδολογία που συμβατικά όνομάστηκε «διεπιστημονική». Και έδω, νομίζω, ο κίνδυνος δεν έγινε εγκαίρως άντιληπτός. "Αν ο μαρξισμός πρεσβεύει τó ένιαίο των κοινωνικών επιστημών και άν ως μαρξιστές πρέπει να

άρνούμαστε κάθε προσπάθεια συγκρότησης ειδικών επιστημονικών χώρων του τύπου «μαρξιστική πολιτική οικονομία», «μαρξιστική κοινωνιολογία», «μαρξιστική πολιτική επιστήμη» κ.ο.κ., ο διεπιστημονισμός σε μερικές περιπτώσεις —καθοριστικές όμως στην Έλλάδα— θεώρησε ως μαρξισμό τήν πρόσμειξη οικονομικών και κοινωνιολογικών αναλύσεων, άνεξαρτήτως άν ή πηγή αυτών των αναλύσεων ήταν τó έργο του Μάρξ, του Βέμπερ ή όποιασδήποτε άλλης σχολής της κοινωνιολογίας ή της πολιτικής επιστήμης. Ο όρισμός έν προκειμένο που δίνει ο Σ. Βαλντέν στην πολιτική οικονομία δείχνει άνάγλυφα τις διαστάσεις του προβλήματος, άκριβώς γιατί ο Βαλντέν δεν προσπαθεί να κρυφτεί πίσω από έναν κατ' όνομα μαρξισμό.³

Αυτό νομίζω, σε γενικές γραμμές, ήταν τó κλίμα που επικρατούσε στην ελληνική διάνοηση τά πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Και μέσα σ' αυτό τó κλίμα έγιναν γνωστές στο ευρύτερο ενδιαφερόμενο κοινό οι προσπάθειες ανάλυσης που έκκινούσαν από τήν προβληματική των τρόπων παραγωγής και της συνάρθρωσής τους.

III

Σε αντίθεση με άλλες μαρξιστικές ή μαρξίζουσες έκδοχές, ή προβληματική των τρόπων παραγωγής δεν απέκτησε ποτέ τήν θέση της επίσημης ή έστω κυρίαρχης κομματικής αναλυτικής έκδοχής. Η θεωρητική σύλληψη του ΠΑΣΟΚ για τήν ελληνική κοινωνία δεν ήταν παρά ή «έσωτερική» της θεωρίας της εξάρτησης και της άνισης ανταλλαγής. Οι θεωρητικές βάσεις των προγραμμάτων και των δύο κομμουνιστικών κομμάτων άντανακλούν τις καταβολές της ύστερης Γ' Διεθνούς και τούς άπόηχους των Λαϊκών Μετώπων, στα όποία οι λοιπές τάξεις —άγρότες, μικροαστικά στρώματα κ.λπ.— όταν αναγνωρίζονται ως διακριτές κοινωνικές κατηγορίες και δεν εξαφανίζονται κάτω από τó βάρος της έννοιας «Λαός», καλούνται να συμμετάσχουν, πριν εξαφανιστούν από τήν αναπóτρεπτη καπιταλιστική συγκέντρωση του κεφαλαίου.

Η προβληματική των τρόπων παραγωγής αναπτύσσεται κατά συνέπεια στις παρυφές του πολιτικού φάσματος: από τις μαοϊκές οργανώσεις που έπιζητούν έναν χαρακτηρισμό της Σοβιετικής Ένωσης και ταυτοχρόνως «άνακαλύπτουν» τόν Τρίτο Κόσμο, από ένα τμήμα του ΚΚΕ έσωτερικού, μερίδα του όποιου θά έκφρασθεί από τήν Β' Πανελλαδική, και από μία κατηγορία άμιγώς έπαγγελματιών-διανοουμένων, στους όποιους άποκλειστικώς θά άναφερθώ στή συνέχεια της παρέμβασής μου.

Μία δεύτερη παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε σ' αυτό τó σημείο είναι ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, ή προβληματική των τρόπων παραγωγής δεν παρουσιάστηκε στο ελληνικό κοινό στην «άγνή» θεωρητική της μορφή, αλλά με δάνεια, άλλοτε σημαντικά και καθοριστικά και άλλοτε λιγότερο σημαντικά, από εναλλακτικές μαρξιστικές θεωρίες. Και τά δάνεια αυτά, κατά κανόνα, δεν συνέβαλαν στον εμπλουτισμό της μεθόδου και των έννοιών αλλά άνέτρεπαν τήν βασική άρχή που έκανε τήν προβληματική των τρόπων παραγωγής μία συστηματική προσπάθεια ανανέωσης του μαρξιστικού αναλυτικού όπλοστασίου: δηλαδή τήν άυστηρή επιστημονική σαφήνεια των χρησιμοποιούμενων έννοιών.

Η πρώτη, ήδη, έργασία με τήν όποία γίνεται γνωστή στο ευρύ κοινό ή προβληματική των τρόπων παραγωγής, «Τό Άγροτικό Ζήτημα στην Έλλάδα» (1975) του Κώστα Βεργόπουλου, είναι μία προσέγγιση που συνδυάζει τήν προβληματική των τρόπων παραγωγής με τήν σχολή της εξάρτησης, με κυρίαρχα τά στοιχεία της δεύτερης. Η πρώτη άπόπειρα προς αυτή τήν κατεύθυνση έχει ήδη γίνει από τόν Σαμίρ Άμίν, ό όποιος συνεισφέρει δικά του κείμενα ή προλογίζει τά βιβλία του Βεργόπουλου και έπηρεάζει άποφασιστικά τó θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης του Κ. Βεργόπουλου.

Όμοιος έπιρροές μπορούμε να εντοπίσουμε και στην έργασία του Κ. Τσουκαλά «Έξάρτηση και Άναπαραγωγή» (1977) έπιρροές που εμφανίζονται κάπως άποδυναμωμένες στις μετέπειτα έργασίες του.

Άπό μία άλλη όπτική, ο Γ. Μηλιός (1988), ενώ άποδέχεται τήν σημασία της προβληματικής των τρόπων παραγωγής για τήν ανάλυση της κοινωνικής δυναμικής όρισμένων κοινωνιών, άρνείται τήν εφαρμοσιμότητά της στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα. Για τόν Γ. Μηλιό, ήδη με τήν επανάσταση του 1821 οι σχέσεις παραγωγής σ' όλόκληρη τήν ελληνική επικράτεια και σε κάθε είδους παραγωγική δραστηριότητα είναι σχέσεις άμιγώς καπιταλιστικές — με τήν εξαίρεση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας που θεωρούνται ως μία μεταβατική μορφή ανάμεσα στή φεουδαρχία και τόν καπιταλισμό. Αυτή ή άποψη έπιτρέπει στο Γ. Μηλιό να άνάγει τήν αναπαραγωγή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στην δυναμική αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, γεγονός που τόν οδηγεί σε αναλύσεις και συμπεράσματα της σχολής της λογικής του κεφαλαίου, όπου τά κοινωνικά φαινόμενα έρμηνεύονται από τήν δια-

δικασία συσώρευσης του κεφαλαίου στην γενική της μορφή.

Τέλος, μιά ιδιαίτερη μορφή «ανάμειξης» της προβληματικής των τρόπων παραγωγής με μη μαρξιστικές θεωρήσεις των κοινωνικών τάξεων και του κράτους πρεσβεύεται από έναν αριθμό κοινωνικών επιστημόνων. Τό εγγεীরημά τους, διακηρύσσοντας τον «άντι-οικονομισμό» και έχοντας καταδικάσει όλες τις εκδοχές του μαρξισμού ως οικονομίστικες, συνίσταται στην πλήρη αποδέσμευση του πολιτικού στοιχείου από την οικονομική σφαίρα και από τις κοινωνικές τάξεις και στην αναβίωση του λειτουργισμού και των προτύπων εκσυγχρονισμού αλλά Parsons. Η πρόσφατη εργασία του Ν. Μουζέλη (1986) είναι νομίζω χαρακτηριστική για τό είδος αυτό. Μ' αυτή την έννοια, η προειδοποίηση του Ν. Πουλιαντζά έχει, δυστυχώς, πλήρως επαληθευθεί: «ό νέο-βεμπεριανός θειτικισμός και, κυρίως, ό άγγλοσαξωνικός εμπειρισμός» κυριαρχούν και πάλι, μόνο πού τώρα εμφανίζονται εύθαρσώς με τό όνομά τους.

Χαρακτηριστική ένδειξη της περιθωριακής θέσης πού κατάκτησε μέσα στο εύρύ φάσμα των μαρξισμών ή προβληματική των τρόπων παραγωγής είναι τό γεγονός ότι, με εξαίρεση τά έργα του Ν. Πουλιαντζά, πού όμως διαβάστηκαν κυρίως για τίς επεξεργασίες του για τό κρατικό φαινόμενο, κανένα θεωρητικό έργο για τους τρόπους παραγωγής δέν μεταφράστηκε μέσα στην πλημμυρίδα των μεταπολιτευτικών μεταφράσεων: ούτε τό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο* των Άλτουσέρ - Μπαλιμπάρ, ούτε οι εργασίες του Rey, ούτε τά πολυάριθμα έργα των Άγγλοσαξωνών συγγραφέων. Ούτε βεβαίως μεταφράστηκε ό Godelier,⁴ ό Meillassoux ή ό Terray. Μεταφράστηκε μόνο ένα άρθρο του Brenner⁵ και ένα άρθρο του Sahlins για τόν Οικιακό Τρόπο Παραγωγής.

Οι πίο πάνω παρατηρήσεις νομίζω ότι έχουν καταστήσει σαφείς τίς δυσκολίες πού ένυπάρχουν ακόμα και στην άπόπειρα νά όρίσει κάποιος όνομαστικά εκείνους πού υιοθέτησαν την προβληματική των τρόπων παραγωγής στην ελληνική επιστημονική παραγωγή, πολύ δέ περισσότερο νά προσπαθήσει νά τους δει σαν μαρξιστική σχολή ή τάση. Όχι μόνο γιατί δέν πρόκειται για μιά σχετικά όμογενοποιημένη ομάδα με συνεκτική μεθοδολογία, και ή προβληματική των τρόπων παραγωγής απαιτεί άδστηρή μεθοδολογία, αλλά κυρίως γιατί οι ένασכולούμενοι με αυτήν χαρακτηρίζονται από έναν ιδίότυπο θεωρητικό πολυσυλλεκτισμό.

Η παρουσίασή μου συνεπώς είναι κατ' ανάγκη έπιλεκτική και μονομερής. Θα άναφερθώ μόνο σ' εκείνους τους έρευνητές με τό έργο των όποιων είμαι περισσότερο έξοικειωμένος έ-

ζαιτίας της δικής μου εργασίας, δηλαδή με αυτούς πού άναφέρονται στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του 19ου αιώνα. Αυτή ή μερικότητα άς μου συγχωρηθεί και άς θεωρηθεί ή παρούσα παρέμβαση μιά πρώτη καταγραφή, και αυτή άτελής, όρισμένων ζητημάτων.

V

Προσεγγίζοντας την συνεισφορά των κοινωνικών επιστημόνων πού σε κάποιο βαθμό έπηρεάσθηκαν από την προβληματική των τρόπων παραγωγής θα θέσω τά εξής έρωτήματα: Πρώτον, σε ποίο βαθμό ή προβληματική των τρόπων παραγωγής όδήγησε σε μιά νέα θεματολογία σε σχέση με την παραδοσιακή μαρξιστική έκδοχή. Δεύτερον, ποιές είναι οι νέες θέσεις πού προτείνονται στά παλαιά έρωτήματα. Καί τέλος, και κατά τη γνώμη μου τό έρώτημα με τό μεγαλύτερο ένδιαφέρον, ποιά είναι τά θέματα πού δέν άνοιξαν, αν και είναι σύμφυτα στην προβληματική των τρόπων παραγωγής.

VI

Νομίζω ότι ή νέα θεματολογία άφορά κυρίως δύο κρίσιμους τομείς: την προϊστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και την θεωρία του κράτους.

Στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο ήταν κοινά άποδεκτό ότι «δέν είναι δυνατόν νά εξετάσει κανείς τίς σημερινές κοινωνικο-οικονομικές δομές χωρίς μιά άναφορά στις ιστορικές συνθήκες πού τίς γέννησαν» (Μ. Πετμεζίδου - Τσουλουβή, 1984, σ. 13).

Η άνάδειξη της προϊστορίας, πράξη πού έντάσσεται πλήρως μέσα στην προβληματική των τρόπων παραγωγής, είναι δυνατή με δύο έναλλακτικές, αλλά συμπληρωματικές, μεθόδους. Μία μέθοδο άναδρομική, ή όποια έκκινά από την ήδη συγκροτημένη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και προσπαθεί νά άναδείξει την γενεαλογία των στοιχείων και των δομών του.⁶ Καί μία μέθοδο, άς την πούμε συγχρονική, ή όποια έκκινά από ένα άποσαφηνισμένο παρελθόν (προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής) και άκολουθεί την ιστορική δυναμική, την διαπλοκή, μετεξέλιξη και διάλυση των έμπλεκόμενων τρόπων παραγωγής. Η μετεξέλιξη και διάλυση των έμπλεκόμενων τρόπων παραγωγής, δηλαδή ή διαδικασία μετάβασης, δέν συνεπάγεται άναγκαστικά την εμφάνιση και την κυριαρχία του καπιταλισμού: Έτσι, ή συγχρονική άνάλυση έπιτρέπει την άνάδειξη της ιστορικής πολλαπλότητας και πολυ-

πλοκότητας, όπως προκύπτει από την διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής.

Ένώ οι δύο αυτές μεθοδολογικές προσεγγίσεις πρέπει νά δρούν συμπληρωματικά, όταν εξετάζεται, ή γενεαλογία του ελληνικού καπιταλισμού οι προσπάθειες των ελληνών έρευνητών άκολουθούν σχεδόν με άποκλειστικότητα την δεύτερη μέθοδο. Αυτή ή μεθοδολογική «παρέκκλιση» είναι υπεύθυνη σε σημαντικό βαθμό για τόν ιστορισμό πού διακρίνει τίς ελληνικές σχετικές αναλύσεις. Τό δεύτερο πρόβλημα προκύπτει από την τάση μερίδας τουλάχιστον αυτών των έρευνητών νά συγκρίνουν τά συμπεράσματα πού προέρχονται από την εφαρμογή της συγχρονικής μεθόδου με την άφετηρία άνάλυσης της άναδρομικής μεθόδου, δηλαδή με την τυπική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η σύγκριση μή συγκρίσιμων όδηγει στην συνέχεια στην διατύπωση της θέσης για την ελληνική ιδιαιτερότητα ή την δυσμορφία του ελληνικού καπιταλισμού. Έλληνική ιδιαιτερότητα, όχι έπειδή κάθε ιστορικός κοινωνικός σχηματισμός είναι ιδιαίτερος, αλλά ως άπόκλιση από ένα ιδεατό πρότυπο, τό όποιο προσλαμβάνεται ως πραγματικό αντικείμενο με την μορφή του καπιταλισμού της Δύσης, άπόκλιση πού άποδίδεται στην συνέχεια στον έξαρτημένο χαρακτήρα του ελληνικού κεφαλαίου.

Ο κύκλος έχει κλείσει: Η άναδρομική μέθοδος εφαρμόζεται όχι για τά δομικά στοιχεία του καπιταλισμού, αλλά για την έξάρτηση. Καί βεβαίως, ή όλη άσκηση καταλήγει στην «επιβεβαίωση» της έξάρτησης — έξάρτησης με χαρακτηρισμό μόνιμο και συνεπώς μή-ιστορικό.

Σε σχέση με την θεώρηση του κράτους τά προβλήματα είναι πολύ πίο σημαντικά και ή έκταση πού θα κατάλαμβανε μιά συστηματική αντιμετώπιση θα ήταν πολύ μεγάλη. Θα περιοριστώ συνεπώς σε ένα ή δύο σημεία.

Αν άγνοήσουμε τό πρόσφατο βιβλίο του Ν. Μουζέλη (1986), άκριβώς γιατί ή συνάφειά του με τόν μαρξισμό άκυρώνεται ρητώς από τόν ίδιο τόν συγγραφέα, όσοι έρευνητές άποδέχονται τόν μή καπιταλιστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα προσφεύγουν στην ύπόθεση της έλλειψης άντιστοιχίας άνάμεσα στην «κοινωνική βάση» και τό κράτος. Την θεωρητική δυνατότητα για την άνάπτυξη αυτής της έπιχειρηματολογίας την άποκτούν από τίς πρώτες θεωρητικές επεξεργασίες του Ν. Πουλιαντζά για την σχετική άυτονομία του καπιταλιστικού κράτους.

Ο τρόπος με τόν όποιο γίνεται αντιληπτή αυτή ή άυτονομία διαφέρει από συγγραφέα σε συγγραφέα ή και από έργο σε έργο του ίδιου συγγραφέα.⁷

Γιά τόν Γ. Δερτιλή τό κράτος είναι αυτόνομο «άπό τίς κοινωνικές δομές καί τίς συγκρούσεις». Γιά τόν Κ. Τσουκαλά τό κράτος είναι «πέπαισ-κτο» ή ό ίδιος φλερτάρει μέ μιά αντίληψη πού θεωρεί τό κράτος ως τόν κύριο —ή καί μόνο— μηχανισμό άντλησης πλεονάσματος καί τήν κρατική γραφειοκρατία ως κρατική άστική τάξη.

Αντίθετα, οί συγγραφείς οί όποιοί δέχονται τόν καπιταλιστικό χαρακτήρα τής ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα εμφανίζουν σχηματικότητες διαφορετικού είδους: Ο Κ. Βεργόπουλος διαπνέεται άπό μιά αντίληψη του κράτους-υποκειμένου, ενώ ό Γ. Μηλιός άδυνατεί νά έρμηνεύσει κρίσιμα προβλήματα τής ταξικής συγκρότησης καί τής μορφής του κράτους, όπως, π.χ., τό πρόβλημα των πελατειακών σχέσεων, άκριβώς γιατί, κατά τήν άποψη του, τό ελληνικό κράτος, κράτος καπιταλιστικό, όφείλει νά έχει όλα τά τυπικά χαρακτηριστικά του φιλελεύθερου άστικού κράτους.

Η άνεπαρκής αντιμετώπιση του κρατικού φαινομένου στην Έλλάδα έχει τίς πηγές της άφ' ενός σε μιά αυθαίρετη έρμηνεία τής σχετικής αυτονομίας —έρμηνεία πού άκριβώς εισάγει άντι-μαρξιστικές θεωρήσεις μέσα στην μαρξιστική θεωρία—, καί άφ' έτέρου στην λανθασμένη εκτίμηση των σχέσεων παραγωγής πού κυριαρχούν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό τήν περίοδο εκείνη.

Όμως, αυτές οί θεωρητικές άδυναμίες άκυρώνουν ουσιαστικά τήν σημαντικότερη συνεισφορά τής προβληματικής των τρόπων παραγωγής: δηλαδή τήν μελέτη τής συγκρότησης καί διάλυσης των ταξικών συμμαχιών, των προϋποθέσεων πού τίς καθιστούν πραγματοποιήσιμες καί των παραγόντων πού τίς άναιρούν, τίς συνθήκες δηλαδή τής ταξικής πάλης. Η έννοια τής «σχετικής αυτονομίας» του κράτους, ενώ προϋποθέτει άκριβώς τήν εξέταση των ταξικών συμμαχιών καί τήν ειδική συγκρότηση του συνασπισμού έξουσίας, στην ελληνική περίπτωση κατάφερε νά τά άγνοήσει.

VII

Οί νέες θέσεις στά παλαιά έρωτήματα πού προβάλλονται άπό αυτή τήν ομάδα των κοινωνικών επιστημόνων σχετίζονται άμεσα μέ τόν χαρακτήρα πού άποδίδουν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Αυτό προϋποθέτει τήν εκτίμηση των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής καί ταυτοχρόνως του τρόπου μέ τόν όποιο εμπλέκονται οί ύποταγμένοι τρόποι παραγωγής στην διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής.

Τό κρίσιμο ζήτημα είναι ή θεώρηση τής κοινωνικής θέσης (ταξικότητας) καί ένταξης των άνεξάρτητων παραγωγών, των παραγωγών πού διατη-

ρούν τήν οικονομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής χωρίς νά μεταπίπτουν στην μισθωτή άπασχόληση. Πρόκειται, δηλαδή, για τό πρόβλημα τής άπλής έμπορευματικής παραγωγής, των κοινωνικών σχέσεων πού τήν χαρακτηρίζουν καί τής διαπλοκής της στην διαδικασία τής καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η άπάντηση πού υιοθετείται σ' αυτό τό έρώτημα είναι κομβική για μιά σειρά άπό άλλα σημαντικά ζητήματα, όπως για τόν ρόλο του τραπεζικού - έμπορικού κεφάλαιου, τόν ελληνικό μεταπρατισμό, τήν συγκρότηση του κράτους καί τήν ιδιαιτερότητα των πολιτικών σχέσεων, τόν ρόλο τής οικογένειας, τίς ιδεολογικές τάσεις καί τά μορφώματα πού εμφανίζονται.

Οί λύσεις πού έχουν προταθεί είναι γνωστές, ώστε νά μήν χρειάζεταί έδω κάποια ιδιαίτερη ύπόμνηση. Όμως, ή κοινή θέση αυτών των προτάσεων είναι ή έλλειψη μιάς ουσιαστικής θεωρητικής αντιμετώπισης του προβλήματος, ή παραγνώριση τής αναγκαιότητας μιάς θεωρίας για τήν άπλή έμπορευματική παραγωγή ως ιδιαίτεροι τρόποι παραγωγής.

Αν αυτό τό θεωρητικό έγχείρημα δέν γίνει, τότε τά άδιέξοδα είναι όρατά: τό πρόβλημα θά ξεπεραστεί φαινομενικά είτε μέ τήν αναβίωση τής θεωρίας τής έξάρτησης στά πλαίσια του κοινωνικού σχηματισμού,⁸ είτε θά γίνει μιά ιστορικά έσφαλμένη γενίκευση τής έννοιας τής τυπικής υπαγωγής τής εργασίας στο κεφάλαιο,⁹ είτε, τέλος, θά δηλωθεί ή άπορία μέ τό διχοτομικό σχήμα «κοινωνία των πολιτών / πολιτική κοινωνία», τίς θεωρίες για τήν κεντρικότητα του κράτους καί τήν άνάδειξη του κράτους ως τόν μηχανισμό άντλησης καί διανομής του πλεονάσματος.

Η ένδιαφέρουσα παρέμβαση του Δ. Ψυχολοίου (1987), ή όποία είναι μεθοδολογικά ή πιό συνειδητή προσπάθεια για τήν έφαρμογή τής προβληματικής των τρόπων παραγωγής, έχει δύο κρίσιμες άδυναμίες: Πρώτον, σε όρισμένα βασικά ζητήματα —όπως τής διαδικασίας άναπαραγωγής τής τυπικής παραγωγικής μονάδας— δέχεται ισχυρές παρεμβάσεις άπό τό έργο του Chayanov, οί θεωρητικές βάσεις του όποιου είναι έλεγχόμενες άπό μαρξιστική πλευρά. Δεύτερον, καί άκριβώς επειδή ή άνάλυσή του εξετάζει μονομερώς τίς «έσωτερικές» σχέσεις τής οικογενειακής μονάδας παραγωγής, ή σχέση τής τελευταίας μέ τήν αγορά, σχέση πού όρίζεται άπό τήν έμπορευματοποίηση τής παραγωγής της καί πού τήν καθορίζει ως προς αυτήν τήν διαδικασία καί ως προς τίς λοιπές παραγωγικές μονάδες, ύποβαθμίζεται καί μάλιστα σε άντίθεση μέ τό ίδιο τό εμπειρικό ύλικό τό όποιο χρησιμοποιεί ό ίδιος. Αποτέλεσμα είναι ή δια-

δικασία κοινωνικής άναπαραγωγής νά γίνεται άντιληπτή μόνον ως άναπαραγωγή των μερών καί όχι του συνόλου.

Όποια καί άν είναι ή έρμηνευτική θέση πού ύποστηρίζουν οί έρευνητές στους όποιους αναφέρομαι έδω, είναι βέβαιο ότι ή παραδοσιακή θέση πού έντόπιζε τήν ύπαρξη «φεουδαλικών» στοιχείων έχει άνατραπεί. Τόν άλλο πόλο σε σχέση μέ τόν καπιταλισμό καταλαμβάνει ό άνεξάρτητος παραγωγός, ό όποιος ύπόκειται ή δέν ύπόκειται στην καπιταλιστική έκμετάλλευση, ύπόκειται ή δέν ύπόκειται σε μιά μή-καπιταλιστική εκμετάλλευση, όρίζεται όμως σε μιά θέση έμπλοκής του στην διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η πολιτική βαρύτητα αυτής τής θεωρητικής μετατόπισης πρέπει νά είναι προφανής, άνεξαρτήτως των συμφωνιών καί διαφωνιών πού ύπέρχουν στην ουσία τής συζήτησης.

VIII

Ηδη έχω αναφερθεί σε όρισμένα ζητήματα τά όποία δέν άποτελούν άντικείμενα ένασχόλησης άπό τους Έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες πού άποδέχονται τήν προβληματική των τρόπων παραγωγής. Έχω αναφερθεί ειδικότερα στο πρόβλημα τής πάλης των τάξεων καί τής συγκρότησης των ταξικών συμμαχιών, στην έλλειψη τής θεωρίας τής άπλής έμπορευματικής παραγωγής, στον μεθοδολογικό ιστορικισμό των αναλύσεων. Θά ήθελα νά θίξω πολύ επιγραμματικά τώρα μερικές άλλες άποσιωπήσεις.

Πρώτη άποσιώπηση, ή πολιτική άποσιώπηση. Οί αναλύσεις αυτές άντί νά διαλύουν τίς παραδοσιακές μαρξιστικές μυθοπλασίες (χαρακτήρας έξάρτησης, ένότητα των λαϊκών στρωμάτων —ή καί του «έθνους»— εναντι του καπιταλισμού, κ.λπ.) τείνουν νά τίς ένισχύουν, μέ λίγες εξαιρέσεις. Μιά τέτοια εξαιρεση άποτελεί ή εργασία του Κ. Τσουκαλά πού αναδεικνύει τήν ιδιαίτερη συγκρότηση τής κρατικής γραφειοκρατίας καί τήν κοινωνική πολυσθένεια. Αν καί οί αναλύσεις του άποφεύγουν νά προτείνουν άμεσες καί συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις, νά συγκροτήσουν δηλαδή πολιτικό λόγο, καί στίς δύο περιπτώσεις ένισχύουν εκσυγχρονιστικές στρατηγικές πού έγγράφονται πολιτικά στά πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος.^{9α}

Τά αίτια γι' αυτή τήν πολιτική διολίσθηση μπορουν νά αναχθούν καί στην θεωρία καί τήν μεθοδολογία πού χρησιμοποιεί ό Τσουκαλάς. Η κρατική γραφειοκρατία άντιμετωπίζεται άπό τόν Τσουκαλά ως ένιαία συνεκτική κοινωνική ομάδα, ή όποία διαχωρίζεται άπό τήν εργατική τάξη εξαιτίας

της μονιμότητας της απασχόλησης της. Τό κρίσιμο όμως κριτήριο δέν είναι ή μονιμότητα της απασχόλησης ή ή έλλειψή της, αλλά ή λειτουργία αυτής της κοινωνικής ομάδας στην διαδικασία άναπαραγωγής τών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Τό κριτήριο έπομένως είναι ή διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική και την μή παραγωγική εργασία.¹⁰ Ακριβώς επειδή ό Τσουκαλάς έπικεντρώνει τό ενδιαφέρον της ανάλυσής του στόν όγκο της κρατικής γραφειοκρατίας και όχι στην κοινωνική της λειτουργία, μπορεί νά άμφισβητήσει τό συγκεκριμένο είδος του κράτους, αλλά όχι τό καπιταλιστικό κράτος. Γι' αυτόν τόν λόγο οι προτάσεις του έγγράφονται ώς έκσυγχρονιστικές προτάσεις για έναν «παραγωγικό» καπιταλισμό.

Τό ίδιο μπορεί νά λεχθεί και για την έννοια της «πολυσθένειας» πού χρησιμοποιεί ό Τσουκαλάς. Η πολυσθένεια —πού δέν είναι βεβαίως κάποια ελληνική ιδιομορφία— είναι μία έννοια μετέωρη χωρίς την θεωρία της άπλης έμπορευματικής παραγωγής και της άρθρωσής της μέ τόν καπιταλισμό, χωρίς την ανάλυση δηλαδή τών ταξικών πρακτικών και συγκρούσεων πού καθορίζουν την διαδικασία άποδιάρθρωσης/συντήρησης. Ό Τσουκαλάς χρησιμοποιεί μία στατιστική αντίληψη τών κοινωνικών τάξεων, γεγονός πού του έπιτρέπει νά άναδείξει τό άτομο ή την οικογένεια ώς κεντρικό στοιχείο της ανάλυσής του. Μία όρθότερη μεθοδολογική προσέγγιση θά ήταν νά έκκινήσει από την διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής πού θά του επέτρεπε νά κατανοήσει τόν άμυντικό χαρακτήρα της πολυσθένειας, την άμυνα της άπλης έμπορευματικής παραγωγής άπέναντι στόν κίνδυνο προλεταριοποίησης. Άλλά και τόν άμυντικό χαρακτήρα της «πολυσθένειας» τών εργατικών στρωμάτων σέ συνθήκες κρίσης, άμυνα πού έξαντλείται σέ άτομικό επίπεδο έξ αίτίας άκριβώς της πολύπλευρης ήττας πού έχει ύποστεί ή άριστερά.

Η δεύτερη άποσιώπηση προκύπτει από την ταύτιση της άναπτυξιακής διαδικασίας μέ την διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Όμως, και αντίθετα μέ αυτή την λογική, ή προβληματική τών τρόπων παραγωγής άναδεικνύει τούς έναλλακτικούς όρθολογισμούς πού διέπουν την διαδικασία άναπαραγωγής διαφορετικών τρόπων παραγωγής και έν δυνάμει θέτει σέ άμφισβήτηση άκριβώς αυτή την αντίληψη της οικονομικής άνάπτυξης ώς κοινώς άποδεκτής εξέλιξης.

Τρίτο πρόβλημα είναι ή σιγή πού καλύπτει την διαδικασία συγκρότησης του οικονομικού χώρου και την συγκρότηση τών οικονομικών κατηγοριών. Αυτό άπαιτεί την ύπαρξη μιάς θεωρίας της μετάβασης, για την όποια

υπάρχουν πρός τό παρόν μόνο γενικές άρχές. Αυτή ή θεωρητική διεργασία είναι άπαραίτητη για νά κατανοήσουμε πώς μέσα από μία διαδικασία μετάβασης οι έννοιες άλλάζουν τό νόημά τους, άποφορτίζονται από την πρόκαπιταλιστική ιδεολογικο-πολιτική σημασιοδότηση και άποκτούν μία οικονομική σημασία, πώς συγκροτείται δηλαδή ό χώρος της οικονομίας όχι μόνο στό επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και στό επίπεδο της θεωρίας.

IX

Καταλήγοντας θά ήθελα νά έπισημάνω ότι ή προβληματική τών τρόπων παραγωγής δέν άποτέλεσε στην Ελλάδα την θεωρητική βάση συγκρότησης μιάς σχολής μαρξιστικής σκέψης. Αντίθετα, επέτρεψε τόν έπιστημονικό πολυσυλλεκτισμό και τόν επαγγελματικό άκαδημαϊσμό άκριβώς επειδή άντιμετώπισε τό θεωρητικό κενό και την θεωρητική άνυποληψία τών έναλλακτικών μαρξιστικών προσεγγίσεων, πού όμως είχαν «λαϊκό» άκροατήριο. Αυτή ή κατάσταση δέν επέτρεψε την άποκάθαρή της από τά ξένα στοιχεία, αντίθετα επέτεινε τις προσλήψεις πού την άκυρώναν ώς έκδοχή ενός μάχιμου μαρξισμού.

Παρ' όλ' αυτά, είμαι άπόλυτα πεπεισμένος ότι ή προβληματική τών τρόπων παραγωγής είναι ή πλέον γόνιμη και πολιτικά έξυδερκής έκδοχή του μαρξισμού, ή έγκατάλειψη της άυστηρής μεθοδολογίας της όποίας έπιτρέπει την άνάδειξη του έμπειρισμού, του άγνωστικισμού και του άνορθολογισμού ώς κυρίαρχων άπαντήσεων στις γραμμικότητες ενός παρωχημένου μαρξισμού.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λίγο ή πολύ αυτό βεβαίως ισχύει για όλες τις χώρες. Δές Λεφέμπρ (1983). Αυτό τό όποίο ύπονοείται είναι ότι ό μαρξισμός στην Ελλάδα δέν δημιουργεί κάποια σχολή ή διακριτή τάση μέσα στην παγκόσμια γεωγραφία του μαρξισμού.

2. Οι δύο αυτές παρατηρήσεις δέν σημαίνουν ότι ύποτιμά την άθθεντικότητα τών αναλύσεων ελληνών μαρξιστών όπως του Σκληρού, του Κορδάτου, του Μάξιμου ή του Πουλιόπουλου, πού άν και δέν ήταν άκαδημαϊκοί ήταν διανοούμενοι μέ την πλήρη έννοια του όρου. Η τομή στην εξέλιξη του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος και του ελληνικού μαρξισμού πού συνεπάγεται ή παρέμβαση της Γ' Διεθνούς τό 1931 σημαίνει και την άνακοπή κάθε προσπάθειας θεωρητικής άναζήτησης από τούς Έλληνες μαρξιστές. Η θεματολογία και οι έπισημάνσεις αυτών τών πρώτων ελληνών μαρξιστών για τόν κοινωνικό χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης, την συγκρότηση της ελληνικής άστικής τάξης, τόν ρόλο της διασποράς, τόν μεταπρατισμό, τις μορφές του κράτους, ανεξαρτήτως άν εκ τών ύστέρων κρίνονται ώς όρθές ή λαν-

θασμένες, δείχνουν την γονιμότητα τών άναζητήσεών τους και την έν δυνάμει ικανότητά τους νά παράγουν μαρξιστική σκέψη στην Ελλάδα.

3. Σ. Βαλντέν, 1986, σ. 14-5.

4. Πρόσφατα μόλις μεταφράστηκε τό σημαντικό έργο του M. Godelier (1987), ένώ πριν άρκετά χρόνια είχε κυκλοφορήσει ή συνεισφορά του στην συζήτηση για τόν Άσιατικό Τρόπο Παραγωγής (χωρίς χρονολογία). Υπάρχει μόνο ένα άρθρο του Rey μεταφρασμένο και σχολιασμένο στον ΠΟΛΙΤΗ από τόν Α. Μπαλλά (1983), μία μετάφραση άρθρου του Meillassoux στην Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών (1983). Έπίσης στον ΠΟΛΙΤΗ είχε παρουσιασθεί μεταφρασμένο και σχολιασμένο τό κείμενο του Godelier «Υποδομές, Ίστορία, Κοινωνίες» τό 1981.

5. R. Brenner (1981), T. Sahlins (1981).

6. M. Godelier (1987).

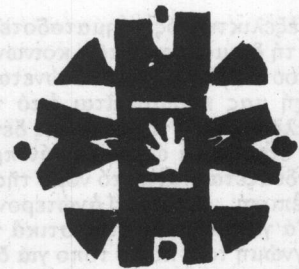
7. Αυτό είναι χαρακτηριστικό για τό έργο του Κ. Τσουκαλά (1977), (1981) και (1986).

8. Κ. Βεργόπουλος.

9. Γ. Μηλιός.

9α. Είναι χαρακτηριστικές οι πολιτικές έρμηνείες τών εργασιών του Κ. Τσουκαλά σέ εφημερίδες και έντυπα της άριστεράς, ιδιαίτερα την περίοδο της προσυνεδριακής διαδικασίας της ΕΑΡ.

10. Δές σχετικά Α. Δεδουσόπουλος (1983).

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΑΡΟΥ ΓΕΩΡΓ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

του Γρηγόρη Καραφύλλη

Τό άρθρο αυτό έχει ως στόχο την καταγραφή και την ανάλυση των κοινωνικών αντιλήψεων τις οποίες διατύπωσε ο Γ. Παπανδρέου κατά την τετραετία 1913-1916. Η χρονική αυτή περίοδος περιλαμβάνει τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Γερμανία και την όριστική του εγκατάσταση στην Ελλάδα. Ο Παπανδρέου, 28 χρονών τό 1916, δέν έχει λάβει ακόμη καμία πολιτική θέση, εκτός από τό σύντομο διάστημα (Αύγουστος - Οκτώβριος 1915) πού υπηρέτησε ως νομάρχης στη Λέσβο. Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σέ ένα νέο, θεωρητικά πλέον καταρτισμένο, πού έρχεται νά δοκιμάσει στην κοινωνία και την πολιτική τόν έξοπλισμό πού απέκτησε.

Αν θέλουμε από την αρχή νά εγγράψουμε κάπου τις αντιλήψεις του Παπανδρέου γιά την κοινωνία και την πολιτική, θά πρέπει νά επισημάνουμε ότι ή έγγραφη αυτή απαιτεί την αναγνώριση της ύπάρχουσας άστικής κυριαρχίας, τή δυναμική παρέμβαση και τις απαιτήσεις του εργατικού κινήματος καθώς και τόν πατερναλιστικό ρόλο του κράτους. Τά τρία αυτά στοιχεία συναπαρτίζουν ένα κοινωνικό πλαίσιο πού βρίσκει την καθαρή του έκφραση στη Γερμανία όπου σπουδάζει και διαμορφώνει τις θέσεις του ο Παπανδρέου. Στο πλαίσιο αυτό ο νόμος της εξέλιξης και ο οικονομικός παράγοντας κρατούν ισχυρές θέσεις χωρίς, βέβαια, νά εκμηδενίζουν τό ρόλο της προσωπικότητας και του άτόμου. Παράλληλα διακρίνεται και μία φετιχιστική αντίληψη γιά την άποτελεσματικότητα της παρέμβασης του κράτους τό όποιο έκλαμβάνεται ως ο κοινωνικός σχηματισμός των φυλετικά όμοιων πού έχει τή δυνατότητα μέσα από τή νομοθεσία πού θεσπίζει νά οδηγήσει την κοινωνία σέ μία σχετική άρμονία. Οί αντιπαραθέσεις και οί συγκρούσεις των πολιτικών κομμάτων ώθούν πρós τήν κοινωνία αυτή στην όποία άνθει ο πολιτισμός και ή τέχνη.

ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ο έξελικτισμός¹ σηματοδοτεί τή βασική γραμμή πλεύσης γιά τή διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων του Παπανδρέου και άποκρυσταλλώνεται στην πρότασή του ότι ή «έποχή μας κυριαρχείται από τήν έννοια της εξέλιξης». ² Αλλά ο νόμος της εξέλιξης δέν νοείται μόνον ως μία άλλαγή και έτερότητα ως πρós τήν προηγούμενη κατάσταση αλλά συνδυάζεται και μέ τό νόμο της προόδου, άφου «κάθε ιστορική έποχή... άποτελεί άνώτερον βαθμόν της προηγούμενης». ³

Τά γενικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης συνηστούν, κατά τή γνώμη του, κοινό τόπο γιά όλα τά κράτη. Τό στοιχείο πού τά διαφοροποιεί και τά διακρίνει είναι «τό χρώμα» πού παίρνει ή εξέλιξη στον κάθε κοινωνικό σχηματισμό εξαιτίας των ιδιαίτερων ιστορικών, γεωγραφικών και φυλετικών παραγόντων του. ⁴ Η έξελικτική πορεία διαφέρει από κράτος σέ

κράτος και ως πρós γρήγορο ή άργό ρυθμό⁵ πού ακολουθεί.

Έχοντας τά δύο στοιχεία της διαφοροποίησης και τό βασικό νόμο της εξέλιξης εισχωρούμε στό χώρο της πρόγνωσης. Αφού γνωρίζουμε τήν κατεύθυνση μπορούμε νά προβλέψουμε τά επόμενα στάδια και φυσικά νά παρέμβουμε γιά τή διαμόρφωσή τους. Η παρέμβαση όμως νοείται πάντοτε ως σχετική και περιορισμένη⁶ και άποσκοπεί κυρίως στην έξάλειψη του ξεπερασμένου παρελθόντος και στην επιτάχυνση του μέλλοντος. Η καλύτερα, όπως γράφει ο Παπανδρέου, «*εξέλιξις σημαίνει και Συνέχεια και Μεταμόρφωσις*». ⁷ Η παρεμβατική δυνατότητα δέν είναι δυνατότητα της μεγαλο-

1. Γιά τόν έξελικτισμό βλ. τις θέσεις πού αναπτύσσει ο E. Haeckel (ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του αυτή τήν εποχή στη Γερμανία) στό έργο «*Ο μονισμός*» μτφρ. Άνδρ. Π. Φαρμακόπουλος, έκδ. οίκος Γ.Δ. Φέξη, έν Άθήναις 1911, σσ. 25-34.

2. Γ. Παπανδρέου, «*Έλληνικόν μέλλον*», βλ. στον τόμο, «*Έρευνα γιά τις μελλοντικές εξελίξεις της φυλής*», έκδ. Γράμματα, Άλεξάνδρεια 1919, σ. 58. (Η πρώτη έκδοση της μελέτης αυτής έγινε τό 1914 πάλι από τά Γράμματα). Όλα τά κείμενα του Παπανδρέου στό όποια παραπέμπουμε, εκτός από τήν άπάντηση στό ζήτημα, «*Ο σκεπτικισμός και ή φυλή μας κυκλοφόρησαν σέ συγκεντρωτικό τόμο μαζί μέ άλλα τό 1941 από τις εκδόσεις Άετός Α.Ε. μέ τόν τίτλο, Γεωργίου Παπανδρέου Πολιτικά θέματα*, σσ. 9-113.

3. Στο ίδιο, ίδια σελίδα.

4. Ο.π., σ. 60. βλ. του ίδιου και «*Κοινωνική νομοθεσία*» στον τόμο *Κείμενα 1913-1942* (στό έξής *Κείμενα*). Πρωτοδημοσιεύτηκε στην έφ. *Νέα Έλλάς* από 17-20/2/1915.

5. Γ. Παπανδρέου, «*Έλληνικός πολιτισμός*», βλ. *Κείμενα*, σ. 39.

6. «*Έλληνικόν μέλλον*», σ. 71.

7. «*Έλληνικός πολιτισμός*», σ. 38.

8. «*Έλληνικόν μέλλον*», σ. 58.

9. G. Schmoller, *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre, 1900-1904*. (Ο Δ. Καλλιτσούνάκις γράφει ότι πολλοί Έλληνες υπήρξαν μαθητές του, βλ. *Πολιτική Έπιστήμη, χαρακτηρισμοί, οικονομικά και κοινωνικά μελέτα*, βιβλ. Έλευθερουδάκη και Μπάρτ, Έν Άθήναις 1925, σ. 1.

φύιας των εκλεκτών, αλλά των μαζών οι οποίες όμως απαιτείται να έχουν καταστεί υποκείμενα γνώσης.

Οι μάζες παρεμβαίνουν για να ικανοποιήσουν τις ανθρώπινες ανάγκες. 'Ακόμα και οι θεσμοί νοούνται από τον Παπανδρέου ως αποτέλεσμα της τάσης για την ικανοποίηση⁸ αυτή. Φθάνουμε έτσι στα αίτια της εξέλιξης. 'Εδώ μπορούμε να ανιχνεύσουμε την επίδραση των θέσεων του Σμόλερ⁹ για την αιτιώδη συνάφεια και την αλληλεπίδραση των παραγόντων.

Οι ανάγκες των μαζών συμπυκνώνονται στο περιεχόμενο του όρου «οικονομία», η οποία, κατά τον Παπανδρέου, είναι η βάση για την κάθε είδους βελτίωση της ζωής των ατόμων, πράγμα που αποτελεί και το περιεχόμενο της ιστορικής εξέλιξης.¹⁰ Και μολονότι ο οικονομικός παράγοντας δεν θεωρείται ως η μόνη αιτία της εξέλιξης, εντούτοις αναγνωρίζεται ως η σπουδαιότερη.¹¹

Μέ αφετηρία την αρχή αυτή θίγει και το ζήτημα της ιδιοκτησίας, καθώς και των δυνάμεων που συνδέονται με την κάθε μορφή της. Σέ ερωτήματα όπως ποιά ιδιοκτησία¹² είναι κοινωνικά και οικονομικά ανώτερη ή πολιτικά χρησιμότερη σέ σχέση με τον πληθυσμό, δίνει την απάντηση ότι τά πλεονεκτήματα αυτά τά συγκεντρώνει η μικρή ιδιοκτησία που υποστηρίζεται από τά «προοδευτικά στοιχεία» και όχι η μεγάλη ή οποία συνδυάζεται με τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις αλλά και με τον αντίποδα τους, τους σοσιαλιστές. Τό επιχειρήματα τό οποίο προβάλλει για να στηρίζει την επιλογή της πρώτης ιδιοκτησιακής μορφής, η οποία αφήνεται να εννοηθεί ότι υποστηρίζεται και από τον ίδιο, είναι γνωστό: τό ιδιωτικό συμφέρον και τό ατομικό κέρδος οδηγούν στην εντατικότερη εργασία και συνακόλουθα στην αύξηση της παραγωγής. Παράλληλα η καθιέρωση της ιδιοκτησιακής αυτής μορφής στηρίζεται στην εκτίμηση ότι τό δίκαιο αυτό αίτημα θά έπιβληθεί γιατί γίνεται τό ίδιο πηγή δύναμης.¹³

'Ο Παπανδρέου δέν ανάγει τή σύνδεση των σοσιαλιστών με τή μεγάλη ιδιοκτησία στα αποτελέσματα και τά πλεονεκτήματα της κοινής ιδιοκτησίας, αλλά μόνον σ'όν τρόπο που λειτουργεί ή μαρξική αρχή της συγκεντροποίησης.¹⁴ Σύμφωνα με την αρχή αυτή ο τεμαχισμός της γής οδηγεί και πάλι σέ μία νέα συγκεντροποίησή της. 'Επομένως, μία διανομή της γής θά ήταν άσκοπη. 'Η αναφορά στην αρχή αυτή δέν μπορεί νά πιστοποιήσει μία έγκυρη γνώση του μαρξισμού μέσα από τά κείμενα του Μάρξ και αφήνει την ύποψια για έμμεση γνώση μέσα από κριτικά πρὸς τόν Μάρξ κείμενα τρίτων. 'Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι ότι ο Παπανδρέου γνωρίζει πολύ καλά τά αποτελέσματα στα όποια μορφώνεται ή ιστορική εξέλιξη.

10. Στο ίδιο, σσ. 61 και 63.

12. Γ. Παπανδρέου, «Μεγάλη και μικρά ιδιοκτησία», βλ. *Κείμενα* σσ. 43-45. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στην έφ. *Νέα Έλλάς* στις 24.11.1913.

13. Στο ίδιο, σ. 46.

14. Βλ. K. Marx, *Capital*, τ. I, Progress Publishers, Moskow 1954, repr. 1977, σσ. 713-715.

15. «'Ελληνικόν μέλλον», σ. 61.

16. «Κοινωνική νομοθεσία», σ. 58.

17. «'Ελληνικόν μέλλον», σ. 64.

18. Γ. Παπανδρέου, «'Απάντηση του κ. Παπανδρέου» στό ζήτημα «'Ο σκεπτικισμός και ή φυλή μας». Βλ. *Γράμματα*, τ. Γ, σσ. 94-95.

19. «'Ελληνικόν μέλλον», σσ. 58-59.

20. «'Απάντηση του κ. Γ. Παπανδρέου», σ. 94.

21. Ι. Δραγούμης ('Ιδας), «Τό κράτος», στόν τόμο *Έρευνα για τίς μελλοντικές εξελίξεις της φυλής*, σσ. 17-18.

22. «'Ελληνικός πολιτισμός», σσ. 37-38.

23. Για τίς θέσεις αυτές του Nietzsche βλ. Κ. Λέβιτ, *Άπό τόν Χέγκελ στόν Νίτσε*, τ. Α., μτφρ. Γ. Άποστολοπούλου, έκδ. Γνώση, 'Αθήνα 1987, σσ. 30-31.

24. Γ. Παπανδρέου, «Οι δρόμοι του δημιουργού», βλ. *Κείμενα*, σ. 42. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στην έφ. *Ρέα Έλλάς* στις 3.11.1913).

25. Στο ίδιο, ίδια σελ.

26. Γ. Παπανδρέου, «'Εθνική επέτειος», βλ. *Κείμενα*, σ. 50. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στην έφ. *Νέα Έλλάς* στις 2.4.1914).

27. Γ. Παπανδρέου, «'Η Εθρώπη πρὸ του πολέμου», βλ. *Κείμενα*, σσ. 88-89. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στό π. *Επιθεώρησης των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, τ. I, τχ. Α-Β (Σεπτ.-Δεκ. 1916).

'Η τελευταία οικονομική μορφή για την εποχή του είναι ο καπιταλισμός στόν όποιο συγκρούονται οι εμπορες τάξεις και ή άρνησή τους, τό προλεταριάτο. 'Ο καπιταλισμός ολοκληρώνεται και ήρεμεί στην πολιτική ισότητα ή όποια όμως ως ένα μόνον μέρος της ισότητας απαιτεί τό συμπληρωματικό της τμήμα, την οικονομική, για νά ολοκληρωθεί. 'Η ολοκλήρωση αυτή σημαίνει αντικατάσταση του καπιταλισμού με τον σοσιαλισμό.¹⁵ 'Επομένως πηγή του σοσιαλισμού είναι ο κεφαλαιοκρατισμός. 'Ο πρώτος αποτελεί την άρνηση του δευτέρου.¹⁶

'Αν τό παραπάνω σχήμα εκληφθεί ως ολοκληρωμένο, τότε μπορούμε να τό χρησιμοποιήσουμε ως πυξίδα για τά προγνωστικά και του ελληνικού μέλλοντος. 'Ο Παπανδρέου, λοιπόν, έκτιμά, τό 1914, ότι οι κοινωνικές αντιθέσεις κεφαλαίου-προλεταριάτου θά ένταθούν στην Έλλάδα και οι εργάτες θά άποκτήσουν σοσιαλιστική συνείδηση ή όποια θά τους οδηγήσει και σέ αντίστοιχες αξιώσεις. 'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού που συνεπάγεται και την είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας, θά δυναμώσει τόν κοινωνικό άγώνα και θά έγγράψει στην ήμερήσια διάταξη την άπαιτήσή της για κοινωνική άπελευθέρωση.¹⁷ "Όσο για τούς νέους, αυτοί θά ικανοποιούν τίς φιλοδοξίες τους ανάλογα με την κοινωνική τους κατάτμηση ή όποια ύπακούει στην οικονομική εξέλιξη.¹⁸

'Η αναγνώριση καθοριστικού ρόλου στην οικονομία, έστω και όχι άπόλυτου, τοποθετεί σέ σωστή βάση και τό ρόλο της προσωπικότητας. 'Η μεγαλοφυία, ο έξαιρετικός άνθρωπος, είναι μόνον φορέας και όχι δημιουργός των ιστορικών καταστάσεων. 'Η ικανότητά του για ολοκληρωμένη σύλληψη της ύπάρχουσας κατάστασης οδηγεί σέ θετική ή άρνητική έκφρασή της ή όποια ανοίγει τό δρόμο στην συντήρηση ή την πρόοδο.¹⁹ 'Αν και τό μέλλον για τόν Παπανδρέου είναι άναπόφευκτη άναγκαιότητα και όχι δημιουργήματα ήρώων, εντούτοις άποδέχεται την ύπαρξη εκείνων των μεγαλοφυιών (ταλέντων) που θά άκολουθήσουν τό φυσικό τους δρόμο, άσχετα από την επίδραση του περιβάλλοντος.²⁰

'Η αναδίπλωση αυτή οδηγεί και στην αναβάθμιση του ρόλου της φυλής. Παρόλο ότι άπορρίπτει την ιδεολογία του «έκλεκτου», όπως για παράδειγμα τή θέση του 'Ιωνα Δραγούμη²¹ ότι ή ελληνική φυλή είναι εκλεκτή, με τό άφοπλιστικό επιχειρήματα ότι δίπλα μας υπάρχουν πολυπληθείς λαοί οι όποιοι μεγαλουργούν και ότι ή αισιοδοξία ενός λαού για τό μέλλον του δέν πρέπει νά φθάνει στην ιδεοληψία ότι είναι εκλεκτός²² άρέσκεται και ο ίδιος σέ φυλετικές ανατάσεις. Στο πρώτο του κείμενο, που αποτελεί σαφώς μία μεταφορά των άπόψεων του Νίτσε²³ για τόν δημιουργό άνθρωπο στα έλληνικά δεδομένα, ή ελληνική φυλή άποκαλείται «θαυμασία ελληνική ράτσα».²⁴ Στο τέλος του ίδιου κειμένου ή ράτσα γίνεται «έκλεκτή». 'Ο έλληνοκεντρισμός και τό πνεύμα της αρχαίας παράδοσης που πρέπει νά αναστήσει «τήν νέαν Ζωήν»,²⁵ καθώς και οι εκφράσεις «μεγάλη φυλή», «αγαθή πατρίδα», «'Ολυμπος» και «'Αττικός πολιτισμός»²⁶ δίνουν τό στίγμα του κειμένου αυτού.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ, Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Κατά τόν Παπανδρέου, τό βαθύτερο πολιτικό γεγονός της νεότερης ιστορίας είναι ή ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης. Τό εθνικό πνεύμα ήταν διάχυτο και πριν, αλλά δέν συνέπιπταν τά όρια του έθνους και της φυλής με εκείνα του κράτους. 'Υστερα όμως από τή Γαλλική 'Επανάσταση τά όμοιοθι κράτη άποτελούν τή βασική τάση της κρατικής ύπαρξης.

Τό κράτος είναι όργανο των εμπορων τάξεων και σέ όρισμένους κοινωνικούς σχηματισμούς εξελίσσεται σέ ξένα imperium, έναν μηχανισμό επέκτασης και έπιβολής των συμφερόντων τους. Τό στάδιο όμως του ήμπεριαλισμού προϋποθέ-

τει την ολοκλήρωση της εθνικής αποκατάστασης, την ανάπτυξη της οικονομίας και τη νέα πολιτειακή μορφή της Ευρώπης.²⁷ Γιατί στόχοι όπως η εδαφική και οικονομική επέκταση, φορείς των οποίων είναι «αί κρατούσαι τάξεις»,²⁸ απαιτούν για την υλοποίησή τους διαθέσιμα κεφάλαια, συγκροτημένο στρατό και εθνική προπαγάνδα. Τόσο μάλλον αφού οι στόχοι αυτοί αποτελούνται με αναστολή από το διεθνές πνεύμα, τον παγκόσμιο πολιτισμό, το διεθνές δίκαιο και δυναμικά από τον διεθνή σοσιαλισμό.²⁹

Η απόδοση από τον Παπανδρέου υπέρμετρων δυνατοτήτων στο κράτος επιβεβαιώνεται και από τη θέση του ότι το αστικό κράτος δημιουργεί με την οικονομική και κοινωνική ανισότητα, αλλά παράλληλα ως φορέας δικαίου πρέπει να αποκαταστήσει βαθμιαία την άδικία.³⁰ Πράγμα που συνεπάγεται έκδημοκρατισμό και μεταρρυθμίσεις.

Στις δύο αυτές θέσεις ανιχνεύεται όχι μόνον η επίδραση του Schmoller³¹ για τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους στην οικονομική ζωή, αλλά και του Stammer³² για την ύπακοή της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στις αλλαγές του δικαίου.

Για να αντικρούσει τη θέση του Δραγούμη³³ την οποία χαρακτηρίζει ή μονομέρεια ότι το κράτος υπάρχει χάριν του έθνους, το οποίο και είναι ο μόνος φορέας δημιουργίας, δρίζει το νεοελληνικό κράτος ως την πολιτική οργάνωση του ελευθέρου τμήματος του ελληνικού έθνους και όχι ως καταστατικό χάρτη ή ολιγαρχία εκμεταλλευτών. «Όπως γράφει, η «αποκλειστική κρατική αντίληψις, καθώς και η αποκλειστική εθνική είναι μονομέρεια».³⁴ Τό κράτος εκπληρώνει την υποχρέωσή του για απελευθέρωση των υποδούλων στο βαθμό που αναπτύσσεται οικονομικά, πολιτικά και ήθικα. «Ο διπλός ρόλος τον οποίο αναγνωρίζει στο νεοελληνικό κράτος (εκπολιτισμός των ελευθέρων και απελευθέρωση των υποδούλων³⁵) αναιρεί τη θέση του Δραγούμη για απέμπόληση απ' αυτό της «μεγάλης ιδέας», την οποία, βέβαια, ο ίδιος θεωρεί ως κάλυμα πολιτικής συναλλαγής και εσωτερικής εκμετάλλευσης.³⁶ Τό κράτος αποτελεί τη θετική πραγματικότητα ενώ το έθνος είναι ιδέα ρευστή χωρίς δεδομένο και ακριβές μέγεθος.³⁷

Αλλά τό κράτος δέν έπεμβαίνει μόνο με τη μορφή του καταστατικού μηχανισμού σέ καθορισμένα γεωγραφικά όρια, αλλά και με τη νομοθεσία. «Ο Παπανδρέου αναφέρεται μονον σέ μία πλευρά της, την κοινωνική νομοθεσία, αυτή δηλαδή πού θεσπίζεται «χάριν των εργατών». «Ως πηγές της διακρίνει: τη διάθεση για περιορισμό της απάνθρωπης εκμετάλλευσης πού έφερε ο καπιταλισμός, την προσπάθεια για συρρίκνωση ή ακόμη και πλήρη εξέλιψη της επίδρασης του σοσιαλισμού και την πολιτική και κοινωνική ένδυνάμωση του προλεταριάτου.³⁸

Απέναντι στις δύο κυρίαρχες, κατά την εκτίμησή του, αντιλήψεις για την κοινωνική νομοθεσία κρατεί αυτόματη στάση. Απορρίπτει τη θέση των «κυβερνητών» ότι ή κοινωνική νομοθεσία στοχεύει στην άρμονία κεφαλαίου-εργασίας. Για τον ίδιο άρμονία υπάρχει μόνον ανάμεσα στά μέσα παραγωγής και τόν εργάτη όχι όμως και ανάμεσα στον εργάτη και τόν ιδιοκτήτη των μέσων αυτών. Γιατί ή άρμονία προϋποθέτει ο εργάτης νά παίρνει ολόκληρο τό προϊόν της εργασίας του, πράγμα πού συνεπάγεται την κατάργηση του καπιταλιστή.³⁹ Αλλά δέν υιοθετεί και την αντίρρηση των εργατών ότι με την κοινωνική νομοθεσία απομακρύνεται ο τελικός στόχος, αν και δέν παραδέχεται ότι οι φιλεργατικοί νόμοι στοχεύουν στην άμβλυνση της ταξικής πάλης,⁴⁰ γιατί δέν είναι διευκρινισμένο τό ζήτημα της τακτικής πού τόν προσεγγίζει (επανάσταση ή μεταρρύθμιση). «Ο ίδιος στή μακρά αυτή πορεία για μία καλύτερη κοινωνία προτείνει τη δεύτερη τακτική. Συμβαδίζει κι εδώ με τόν Σμόλερ πού έβλεπε τίς τάξεις ως απαραίτητο παράγοντα της κοινωνικής προόδου μέσα όμως από τό συμβιβασμό των αντιμαχόμενων συμφερόντων και όχι μέσα από την αποκλειστική νίκη της εργατικής τάξης.

Η νομοθεσία αποτελεί υποχρέωση για τό κράτος, αλλά και συνείδηση της αποστολής και των δικαιωμάτων των έρ-

γατών. Έπομένως έπιχειρήματα (άναφερόμαστε πάντοτε στην Ελλάδα) πού την θέλουν αντιγραφική, μή απαραίτητη, χαριστική στους εργάτες και υπεύθυνη για τη μείωση της παραγωγής δέν ευσταθούν. Πολύ περισσότερο όταν κρίνεται ότι διαφθείρει⁴¹ τούς εργαζόμενους, έπειδή τούς εξασφαλίζει άνθρωπινότερες συνθήκες εργασίας.

Οι εργάτες στή μεταρρυθμιστική πορεία ένεργούν μέσα από τόν επαγγελματικό και τόν πολιτικό άγώνα. «Αν ο πρώτος έξαντλείται στίς συντεχνίες, ο δεύτερος προϋποθέτει την ύπαρξη των πολιτικών κομμάτων.

Τά κόμματα εκφράζουν τά συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων και είναι συνέπεια της οικονομικής εξέλιξης ή όποια οδηγεί στίς αντιθέσεις των τάξεων.⁴² Αλλά τά οικονομικά συμφέροντα δέν μεταφράζονται αυτόματα και σέ αντίστοιχα πολιτικά κόμματα. Γι' αυτό απαιτείται κάτι πού είναι έφικτό: ή συνείδηση των τάξεων.

Ο Παπανδρέου προβαίνει⁴³ στην καταγραφή των σύγχρονων τάξεων και τίς συνδυάζει με τά αντίστοιχα πολιτικά κόμματα σκοπεύοντας στή σύγκριση του οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου των ευρωπαϊκών χωρών με εκείνο της Ελλάδας.

Τάξεις

Κόμματα

1. Φεουδάρχες, εύγενείς, άξ/κοί, κληρος	1. Συντηρητικό
2. Κεφαλαίουχοι	2. Φιλελεύθερο
3. Μικροϊδιοκτήτες	3. Προοδευτικό
4. Έργάτες	4. Σοσιαλιστικό

Έπειδή οι παραπάνω τάξεις (πλήν των μικροϊδιοκτητών) έλειπαν από την Ελλάδα ως συμπαγείς δυνάμεις, ήταν έπόμενο τά κόμματα νά πάρουν προσωπικό χαρακτήρα και νά οδηγηθούν στή συναλλαγή (πελατειακές σχέσεις).⁴⁴ Τά προγωστικά του Παπανδρέου αποκλείουν την εμφάνιση «συντηρητικού» κόμματος γιατί λείπουν οι προϋποθέσεις οι όποιες όμως έννοούν τό «φιλελεύθερο» πού θά αναπτυχθεί άκόμη περισσότερο και θά έχει πρόδηλο τό συντηρητικό και αντιλαϊκό χαρακτήρα. Τό «λαϊκό» κόμμα θά συγκεντρώσει τά προοδευτικά στοιχεία και θά άποβλέπει στον έκσυγχρονισμό μέσα από την άποδοχή της ευρωπαϊκής και της δημοτικής παράδοσης και θά έχει ιδανικό του τό κράτος δικαίου. Η αυτόνομη όμως παρουσία του «σοσιαλιστικού» θά είναι προβληματική γιατί ή πολιτική του «λαϊκού» κόμματος με τό όποιο θά συνεργάζεται θά χαλαρώνει τίς κοινωνικές αντιθέσεις και έτσι θά έλαχιστοποιεί την έμβέλειά του.

28. Στο ίδιο, σσ. 90-93.

29. «Ο.π.», σσ. 96-97.

30. «Κοινωνική νομοθεσία», σ. 60.

31. G. Schmoller, δ.π.

32. R. Stammer, *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* (1896, 5η έκδοση 1924, Berlin-Leipzig).

33. I. Δραγούμης (Ίδας), «Τό έθνος», βλ. δ.π. σσ. 20-21.

34. «Έλληνικός πολιτισμός», σ. 36.

35. «Έλληνικόν μέλλον», σ. 65.

36. Για τη θετική και άρνητική άποτίμηση της «μεγάλης ιδέας» βλ. τη διδακτορική διατριβή της Έλ. Σκοπετέα, «Τό πρότυπο βασίλειο και ή μεγάλη ιδέα», Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 326-329.

37. «Έλληνικός πολιτισμός», σσ. 33-35.

38. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ή πρώτη πηγή αναβλύζει από τη μεσότητα και τό ρεαλισμό των Άγγλων, ή δεύτερη από τη γερμανική αντίληψη για τό κράτος-πατέρα και ή τρίτη από τούς ταξικούς άγώνες των Γάλλων.

39. «Κοινωνική νομοθεσία», σ. 59.

40. «Ο.π.», σ. 57-59.

41. «Ο.π.», σ. 61-65.

42. «Έλληνικόν μέλλον», σ. 67.

43. Στο ίδιο, σσ. 65-69.

44. Για τό «πολιτειακό σύστημα» βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Γύρω από τό πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» και Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: ή περίπτωση της Ελλάδας», στον τόμο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, σσ. 73-112 και 113-150 αντίστοιχα, έκδ. Έξάντας 1977.

«Γυναίκες εξωτικές» καί «γυναίκες οικόσιτες»

(Σκέψεις για τις ιδεολογικές
έκκρεμότητες του μέσα
καί του έξω)

της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

Ἡ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι λίγο μπερδεμένη. Τό ἔχω παρουσιάσει ὡς εἰσήγηση σέ τρεῖς περιπτώσεις·¹ κάθε φορά προσέθετα στοιχεῖα, ἀφαιροῦσα ὀρισμένα ἄλλα, ἀλλάζα ὁ, τι μοῦ φαινόταν ἀνοῦσιο. Κάθε φορά σκεπτόμουν πῶς χρειαζόταν ἐπεξεργασία, πῶς ἦταν ἓνα θέμα ἀνοιχτό πρὸς διάφορες κατευθύνσεις καί, βέβαια, θέμα ἐνδιαφέρον. Τούτη ἐδῶ εἶναι ἡ τρίτη παραλλαγή. Τήν παραχωρῶ στόν Πολίτη γιά δημοσίευση, γιατί μοῦ φάνηκε πῶς μέσα στήν κοσμοχαλασιά πού ζοῦμε σ' αὐτό τό (σωτήριο) ἔτος 1988, διατηρεῖ κάποια ἐπικαιρότητα.

Εἶναι παράξενο (φαντάζομαι ὅμως τίς ἀντιρρήσεις σου, φίλε ἀναγνώστη, μόλις διαβάσεις τίς πρώτες κιόλας παραγράφους τοῦ κειμένου μου) τό πῶς μπορεῖ νά ταιριάζει σέ τρέχουσες καταστάσεις ἓνα κείμενο πού γράφτηκε γιά ἓνα τυπικό λαογραφικό θέμα (τί πιό φολκλόρ, ἢ τί πιό παραδοσιακό ἀπό ἱστορίες γιά πανώρια ζωτικά καί χαρωπές νοικοκυροῦλες, γιά νεραϊδοπαρμένα παλικάρια καί ζακουστούς Μεγαλέξανδρους). Οἱ μυθολογίες (σάν τά ἐρωτικά τραγούδια) ἔχουν τήν εὐκολία νά φαίνονται ταιριαχτές στά πάντα —ἀπό τούτη τήν «καθολικευτική» τους ἐρμηνευτική ἰκανότητα ἀντλοῦν ἄλλωστε καί τήν ἐξουσία πού ἀσκοῦν στήν κοινωνική ζωή (μάς τό ἔχουν ἐξηγήσει καλά ὁ Μπάρτ, ὁ Φουκώ καί ὁ Ἴνγκος, ἀνάμεσα σέ ἄλλους).

Ἐνῶς τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ δέν εἶναι τίποτε παραπάνω ἀπό μιά ὑπόθεση ἐργασίας. Γραφόταν καί ἀναμορφωνόταν ἐκεῖ, τήν ἀνοιξη τοῦ 1984. Ἦταν, θυμᾶμαι, ὠραῖος καιρός· καί ἐποχή δραστήρια, ἀπαιτητική, ὄλο ζωντάνια. Εἴμασταν κι ἐμεῖς ἀλλιώτικοι — θαρρεῖς, κάπως πιό ὀρεξάτοι, ἴσως καί πιό ἀνέμελοι ἢ τολμηροί. Τώρα ἀποφάσισα νά ἀφήσω ἡμιτελή τήν ἐρευνα καί νά δημοσιεύσω τοῦτο τό κείμενο (πού εἶναι κυριολεκτικά μιά πρώτη προσέγγιση ἑνός γενικότερου κοινωνικοῦ προβλήματος) ἀφιερώνοντάς το στή μνήμη τῆς Ἀλκῆς Κυριακίδου-Νέστορος· στή δική της, ἄλλωστε, φιλική καθοδήγηση ὀφείλω τήν ἐπιλογή τῆς προσέγγισης στό θέμα, ὅπως καί τήν ἐπιλογή τῆς σχέσης μου μέ τοῦτο τό περιοδικό πού μέ φιλοξενεῖ καί, βέβαια, τήν ἐπιλογή τῆς μαθητείας μου σ' ἐκείνη τήν λαογραφία καί τήν ἀνθρωπολογία πού τήν σφράγισε ἡ διδασκαλία της, τό ἔργο της, ἡ ζωή της.

Τό πρόβλημα

Ἐπί τῆς εἰσῆγησης (στή μορφή, τουλάχιστον, πού παρουσιάζεται ἐδῶ) δέν εἶναι οὔτε τόσο περιορισμένος, οὔ-

τε τόσο περιοριστικός ὅσο θά ἤθελα. Καί πῶς νά εἶναι, ἄλλωστε; Τό οὐσιαστικό γυναίκες γενικεύει καί ἐξειδικεύει ταυτόχρονα, ἐνῶ τά ἐπίθετα ἐξωτικές καί οικόσιτες δημιουργοῦν

ἄρκετά ἐρωτήματα — ἐνδεχομένως, περισσότερα ἀπ' ὅσα θέλω ἢ μπορῶ νά ἐπιχειρήσω νά ἀπαντήσω. Ὁ ὅρος ἐξωτικές γυναίκες εἶναι ἓνας «ἰθαγενής» (emic²) ὅρος πού ἐπιλέχθηκε ἐπι-

τηδες για τό παιχνίδι που συνεπάγονται τά σημαινόμενά του. Ένα παιχνίδι που —θέλω νά δείξω— δέν είναι τελικά παιχνίδι, ούτε προϊόν κάποιου λογοτεχνικού σχήματος, ούτε τό πλασματικό άποκύημα μιάς ομαδικής φαντασίωσης, ούτε ό ένδεικτης ενός έγγενους τρόπου σκέψης· αλλά —και έδω συνοψίζεται ή υπόθεση εργασίας που στηρίζει αυτήν τήν εισηγήση— ένα παιχνίδι που λανθάνει μιά συγκεκριμένη άναφορά σ' εκείνο τό κοινωνικό πρόβλημα που άφορά τήν κατά φύλα όργάνωση τής κοινωνίας και τόν ιδεολογικό προσδιορισμό τών φύλων. Έξωτικές γυναίκες είναι οι έξω, δηλαδή τά κάθε είδους και μορφής ξωτικά (οί νεράιδες, οί ξουδιές, τά άνεμικά, οί γοργόνες και όποιο άλλο δν «κυκλοφορεί» έξω)· έξω, δηλαδή: έκτός πολιτισμού ή κοινωνίας, σ' ένα χώρο που δέν έχει έξημερωθεί, που είναι μή-οικείος, άγριος. Στο ίδιο άκριβώς κοινωνικό πρόβλημα άναφέρεται και ό δρος *οικόσιτες γυναίκες* που είναι όμως ένας δρος «τεχνητός» (etic)· θά μπορούσα νά πώ: νοικοκυρές ή: γυναίκες οικιακές, ένοικισμένες ή και σπιτωμένες. Όμως «γυναίκες οικόσιτες» σημαίνει όλα τά προηγούμενα και κάτι περισσότερο· σημαίνει: οικότροφες, ένοικισμένες, οικοδέσποινες (και οικόδεσποινίδες), νοικοκυρές, οικείες, έξοικειωμένες, περιορισμένες σε μικρή κλίμακα, έγκλεισμένες, άπομονωμένες, με δύο λόγια *έξημερωμένες (domesticae, έξου και τά διάφορα εύρωπαϊκά: domesticated, domestis(e), domestique κ.τ.λ.)*. Με τόν τίτλο, λοιπόν, δηλώνεται ή πρόθεσή μου να διερευνήσω δύο χώρους που, σύμφωνα με τήν παραδοσιακή ιδεολογία τής ελληνικής κοινωνικής, σκηνοθετείται και σκηνογραφείται ή γυναικεία παρουσία: τόν άγριο έξω κόσμο και τόν *έξημερωμένο μέσα κόσμο*.

Όστόσο θά πρέπει νά μās προβληματίσει ή εύκολια με τήν όποια άναγνωρίζεται σ' ένα πρώτο επίπεδο «άναγνωσης» τών παραδόσεων (και, γενικότερα, τής νεοελληνικής παραδοσιακής μυθολογίας για τόν έξωτικό κόσμο) μιά, έμφανώς κυρίαρχη, άνδροκρατική κοσμοθεωρία. Όπως θά έπρεπε έπίσης νά μās προβληματίσει και μιά, εύαισθητοποιημένη από τόν φεμινιστικό προβληματισμό, «άναγνωση» που θά έδειχνε ότι σ' αυτήν τή μυθολογία υπάρχει και κάποιος βαθύτερο επίπεδο γυναικειού λόγου ή κάποιος λόγος περί άυτονομίας τών γυναικών και περί γυναικείας κυριαρχίας. Ό δικός μου στόχος είναι νά δώ άν σ' αυτόν τόν (παρα)μυθικό λόγο λανθάνει και μιά άλλη, πιο πολιτική, και γι' αυτό πιο πολύπλοκη και δραστητική ιδεολογία, ή όποια, καθώς καθιστά διαφανείς κάποιες σχέσεις και καλύπτει με άδιαφάνεια κάποιες άλλες, άντλεί τήν ισχύ τής άκριβώς από

τίς άντιφάσεις πάνω στις όποιες στηρίζεται.³

Θά μιλήσουμε, λοιπόν, για παραμύθια και ιστορίες με νεράιδες και άλαφροσκιωτους, για έγκαταλειμένες και για έγκαταλειμμένες γυναίκες και για γυναίκες που έγκαταλείπουν τό σπίτι τους. Όμως δέν θά πάμε ούτε στον χρόνο του «μιά φορά κι έναν καιρό» ούτε στα «πολύ παλιά χρόνια, τότε πού...» κι ούτε θά ταξιδέψουμε με τά φτερά τής φαντασίας μας στους μακρινούς κόσμους τών παραμυθιών ή «στην άκρη του κόσμου». Έδω θά έπισημανθούν άπλώς κάποιες ιδιαίτερότητες που χαρακτηρίζουν τό νεοελληνικό *μυθικό κόσμο* και που σχετίζονται με τόν κατά φύλα κοινωνικό προσδιορισμό του όρισμένου «άόριστου χρόνου» και του όρισμένου «άόριστου χώρου» τών παραδόσεων και τών παραμυθιών που παρήγαγε και άναπαρήγαγε ή ελληνική παραδοσιακή ιδεολογία του 19ου και 20ου αιώνα.⁴ Ίδεολογία που καλά κρατεί —παρά

τίς έπιφανόμενες άλλαγές— και στις μέρες μας.

Περίπου ό,τι σās πώ είναι ψέματα. «Ψέματα κι άλήθεια, έτσι είν' τά παραμύθια». Πόσο ψέματα όμως είναι οι μύθοι, τά παραμύθια, οι παραδόσεις; Όσοδήποτε πλάστος, πόσο άνύπαρκτος είναι ό κόσμος και τά πρόσωπα που κατασκευάζει ό μυθικός λόγος;

Έ κατά φύλα όργάνωση του μυθικού χώρου: σημεία άναφοράς

Κάποιες διαπιστώσεις και διακρίσεις είναι πάντα χρήσιμες —και όχι μόνον ως γραφικές έξωτικολογίες. Όπως, παραδείγματος χάρη, ότι νεράιδες, γοργόνες, στρίγγλες, λάμιες (και άρρώστιες και συμφορές: ή χολέρα, ή πανούκλα, ή εύλογιά) κατοικούν (δπως και διάφοροι άρσενικοί δαίμονες: καλικάντζαροι, άράπηδες, δράκοντες και δράκοι, διαβόλοι, τριβόλοι και δστις ή ό,τι άλλο) *έξω από τά όρια* του κατοικημένου χώρου: του οικισμού (έξω= στον περίγυρο, στο δάσος, στο

1. (α) Παρουσίαση μιάς πρότασης για έρευνα: ή εισηγήση, με τίτλο «Έξωτικές και οικόσιτες γυναίκες», έγινε στη *Συνάντηση Έργασίας* που όργάνωσε ή Όμάδα Γυναικειών Σπουδών του Α.Π.Θ. στις 9-10 Ίουνίου του 1984.

(β) «Mothers 'In', Fairies 'Out': On some contradicting socio-sexual conceptualizations of space», εισηγήση στο 8ο Διεθνές Συνέδριο τής I.A.P.S. (International Association for the Study of People and their Surroundings) με θέμα Environment and Human Action, που έγινε στο Δ. Βερολίνο 25-29 Ίουλίου 1984.

(γ) Μάθημα με τίτλο *Γυναίκες 'έξωτικές' και γυναίκες 'οικόσιτες'* στο Πρόγραμμα Γυναικειών Σπουδών του Α.Π.Θ. (Μάιος του 1985). (Τό κείμενο που δημοσιεύεται έδω άποτελεί τή γραπτή έκδοχή αυτού του μαθήματος που διατηρούσε πιστά τή σχέση του με τήν ιδιαιτερότητα του προφορικού λόγου).

Η εισηγήση πάντως (και στις τρεις τής παραλλαγές) διατυπώνει μιά έπιμέρους πρόταση που άνήκει σ' ένα ευρύτερο έρευνητικό πρόγραμμα για τό λαϊκό έρωτικό λόγο, (μεταπτυχιακό σεμινάριο Λαογραφίας τής Κοινωνικής Άνθρωπολογίας στο Α.Π.Θ., 1982-1987). Άπό αυτήν τήν άποψη «συμπληρώνεται» κατά κάποιον τρόπο από δύο προηγούμενες μου δημοσιεύσεις σχετικά με τό γενικότερο θέμα: «Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του νόμιμου και του άνομου έρωτα. Προτάσεις για μιά ιστορικό-σημειωτική άνάλυση του λαϊκού έρωτικού λόγου» *Πολίτης* 66(1984): 43-50 και «Reciting a story on illicit and legal love: A historicosemiotic 'reading' of precapitalist ideologies on love and sex» *Semiotica* 59-3/4 (1986): 347-369.

2. *Emit/etic*: οι όροι προέρχονται από τους αντίστοιχους γλωσσολογικούς όρους: *phonemic/phonetic* και δηλώνουν τήν προσέγγιση ενός πολιτισμού από τή μιά μεριά στο φωνηματικό επίπεδο (δηλαδή με τίς δικές του, τίς «θαγερνείες» κατά κάποιον τρόπο, κατηγορίες και έννοιες) και, από τήν

άλλη, στο φωνητικό επίπεδο (όπου τά πολιτισμικά δεδομένα τής συγκεκριμένης κοινωνίας περιγράφονται και αναλύονται με τίς κατηγορίες και τίς έννοιες που κατασκευάζει ή άνθρωπολογική έρευνα, δηλαδή με «έπιστημονικές» ή «άναλυτικές» κατηγορίες).

3. Στο μεταξύ έχει ήδη δημοσιεύσει τίς ενδιαφέρουσες άπόψεις του για τό θέμα ό Charles Stewart σε τρεις (άπ' όσο γνωρίζω) δημοσιεύσεις: ένα άρθρο με τίτλο *Nymphomania: Sexuality, Insanity and Problems in Folklore Analysis* (στο *Text and its Margins: Post-structuralist approaches to 20th century Greek Literature*, M. Alexiou & V. Lambropoulos (eds.), New York (Pella Press) 1985, σσ. 219-252· μιά άνακοίνωση με τίτλο «Hegemony or Personality? The Position of the Supernatural in Modern Greece» στο *Συμπόσιο Άνθρωπολογίας* που έγινε στη Μυτιλήνη τό Σεπτέμβριο του 1986· και, τέλος, τό 1987, στη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο τής Όξφόρδης με τίτλο *Demons and the Devil: Representations of the Supernatural in Modern Greece, with Special Reference to Naxos*.

Δέν είχα, βέβαια, τήν εύκαιρία νά γνωρίσω, τήν έποχή που συνέγραφα και παρουσίασα τούτη τήν εισηγήση, τήν έρευνητική έργασία του Τσάρλς Στιούαρτ για τό θέμα. Έκ τών ύστέρων και κρίνοντας μόνον από τίς δύο μικρότερες δημοσιεύσεις του (γιατί δέν μπόρεσα άκόμη νά δώ τή διατριβή μου) νομίζω πώς ό Στιούαρτ δοκιμάζει τά όρια μιάς «άποκειμενοποίησης» τής τυπικής λαογραφικής κατηγορίας «νεράιδες» και προχωρεί σε μιά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα άνάλυση τής ρητορικής του (νεο)ελληνικού λόγου περί *νεράιδων* (και γενικότερα περί δαιμόνων και πνευμάτων). Άπό αυτήν τήν άποψη, όχι μόνον δέν φαίνεται νά υπάρχει επικάλυψη τών άπόψεών μας, αλλά και (δσον άφορά τή δική μου τουλάχιστον σκοπία) προκύπτει μιά —έλπίζω: χρήσιμη— συμπληρωματικότητα τών δύο παράλληλων προσεγγίσεων.

βουνό, στις σπηλιές και τὰ πηγάδια, στη θάλασσα και στα ποτάμια, στα σταυροδρόμια και τις έρημιές ή και κάτω απ' τή γή). Ένας ολόκληρος κόσμος, οργανωμένος σε σύστημα με «κοινωνικό» χαρακτήρα: όχι όμως (ύποθέτω): τό αντικατόπτρισμα του καθημερινού κόσμου, αλλά (θέλω να υποστηρίξω): ή ιδεολογική μετάθεση των αντιφάσεων και των ψευδών του έδω και του τώρα.

Η κοινωνική οργάνωση στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία φαίνεται να στηρίζεται κυρίαρχα, και πριν από οποιαδήποτε άλλη διαφοροποίηση, σε μία διάκριση που δηλώνεται με τήν χωρική μεταφορά: μέσα/έξω. Σε ό,τι ακολουθεί θά προσπαθήσω να δείξω πώς τό μέσα/έξω δέν μεταφράζεται αναγκαστικά σε ιδιωτικό/δημόσιο και ακόμη πώς ή κατά φύλα ταύτιση αντίστοιχα του μέσα και του έξω χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις που προσδιορίζουν σε τελευταία ανάλυση αυτές τις κοινωνικές ταξινομήσεις ως μέσο για τήν παραγωγή και τήν άναπαραγωγή των δομών τής έξουσίας.

Σε ένα σημαντικό του σχετικό άρθρο ο Edwin Ardener⁵ υποστηρίζει ότι άν αυτοί που αντιμετωπίζουν και κατασκευάζουν τό οργανωτικό πρόβλημα του κόσμου είναι οι άντρες, τότε τείνουν να συγχέουν τά δύο αντίθετά τους: τις γυναίκες και τό μή-άνθρώπινο. Δηλαδή τά δύο ζεύγη διακρίσεων άλληλοεπικαλύπτονται: τό άρσενικό και τό ανθρώπινο ταυτίζονται, άρα τό θηλυκό ταυτίζεται με τό αντίθετο του άρσενικού/ανθρώπινου, δηλαδή με τό μή-άνθρώπινο.

Η σημαντική αυτή άποψη άποτελεί βέβαια εξειδίκευση μίας γενικότερης ανθρωπολογικής θεωρίας. Γιατί, φυσικά, δέν πρόκειται για μία άσκηση στοιχειώδους (άριστοτελικής ή άλλης) λογικής. Στο βαθμό που κάθε

κοινωνική ταξινόμηση στηρίζεται στην άντιπαράθεση του έμεις/οί άλλοι, επιβάλλεται, κατά κάποιον τρόπο, ή ταύτιση του άλλου με όλα εκείνα τά χαρακτηριστικά που θεωρούνται πώς δέν άρμόζουν στο έμεις. Άν τό άρσενικό είναι ανθρώπινο, τό μή-άρσενικό θεωρείται μή-άνθρώπινο: άν τό άρσενικό είναι τό πολιτισμένο, τό μή-άρσενικό είναι τό άγριο, άν τό άρσενικό είναι άνώμαλο. Όταν οι άλλοι όρίζονται ως μή-έμεις (π.χ. Έυρωπαίοι / πρωτόγονοι, γήινοι / άρειανοί, Έλληνες / βάρβαροι, πολιτισμένοι / «κανίβαλοι» κ.ο.κ.), ή αξία τής κατηγορικής ταξινόμησης είναι άπόλυτη. Τό θηλυκό, όμως, (τό γυναικείο, ή θηλυκότητα, οι γυναίκες) ως αντίθετο του άρσενικού (του άνδρικού, του άνδρισμού, των άνδρών) παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο πρόβλημα ταξινόμησης για τήν πολωτική λογική του έμεις/οί άλλοι: γιατί, πώς μπορεί να όρίζεται ως άπόλυτα αντίθετο του έμεις αυτό διά του όποιου αναπαράγεται τό έμεις; Αυτή ή άντιφατικότητα στο περιεχόμενο των κατά φύλα κοινωνικών διακρίσεων φαίνεται να χαρακτηρίζει σταθερά κάθε ιστορικά γνωστό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης: ή θηλυκότητα όρίζεται διά του άρσενικού, σε άπόλυτη, πλύν μή καθοριζόμενη, αντίθεση προς αυτό.

Ο (όρατός και άόρατος) κόσμος τής ελληνικής παραδοσιακής κοσμοθεωρίας είναι οργανωμένος, λοιπόν, στη βάση δύο διακρίσεων: από τή μία μεριά τή διάκριση: άρσενικό/θηλυκό και, από τήν άλλη, τή διάκριση: ανθρώπινο/μή-άνθρώπινο. Η πρώτη διάκριση χτίζεται πάνω στην κατά φύλα (φυσική) διαφορά: ή δεύτερη συνάπτεται με μία διάκριση στο επίπεδο τής ταυτότητας: έμεις/οί άλλοι και, άρα, με τήν κατά βάση χωρική διάκριση: (οί

μέσα/(οί) έξω. Στο επίπεδο των φορμαλιστικών ταξινομήσεων, οι διακρίσεις και οι κατηγορίες είναι άσφαιές, άπόλυτες, διαφανείς. Στο επίπεδο, ωστόσο, των κοινωνικών ταξινομήσεων, δηλαδή μόλις οι ταξινομήσεις προσλάβουν κοινωνικό περιεχόμενο, οι κατηγορίες και οι διακρίσεις γίνονται διφορούμενες, άσφαιές και άδιαφανείς: με δύο λόγια, έμπίπτουν στο πεδίο του ιδεολογικού λόγου.

Σε ό,τι ακολουθεί θά προσπαθήσω να έντοπίσω όρισμένα από τά χαρακτηριστικά⁶ που προσδιορίζουν τις

4. Για τήν οργάνωση του χώρου και του χρόνου στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία, ακολουθούνται έδώ γενικά οι άποψεις που διατυπώνει ή Α. Κυριακίδου-Νέστορος σε διάφορές τής μελέτες και μεθόδεμα. (Άπό τις δημοσιεύσεις τής, βλ. ένδεικτικά *Λαογραφικά Μελετήματα* Άθήνα (Όλκός) 1975, *Λαϊκός πολιτισμός* (κεφ. «Λαϊκή και λόγια παράδοση» και «Πηγές για τό λαϊκό πολιτισμό τής Τουρκοκρατίας») Θεσσαλονίκη (Μαλλιάρης-Παιδεία) 1981, σσ. 264-278, *Δώδεκα μήνες. Τά λαογραφικά* Θεσσαλονίκη (Μαλλιάρης-Παιδεία) 1982.

5. Βλ. E. Ardener «Belief and the Problem of Women» στο *Perceiving Women*, S. Ardener (ed.), London (Halsted Press) 1975, σσ. 1-17: και του ίδιου «The Problem Revisited», *όπ. παραπ.*, σσ. 19-27. Πρβλ. επίσης τήν ένδιαφέρουσα εισαγωγή τής Shirley Ardener, *όπ. παραπ.*, σσ. vii-xiii.

6. Τά δεδομένα σχετικά με τά υπερφυσικά όντα και ειδικότερα τις νεράιδες στη νεοελληνική παραδοσιακή μυθολογία (παραδόσεις, παραμύθια, ιστορίες), που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση που ακολουθεί, είναι ένδεικτικά και προέρχονται (όπως και οι γενικοί χαρακτηρισμοί λαογραφικές πληροφορίες) από τις ακόλουθες πηγές:

- Ν.Γ. Πολίτης, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Έλλήνων. Νεοελληνική μυθολογία*, τόμ. 1-2 (1871, 1874).
- Ν.Γ. Πολίτης, *Μελέτη περί του βίου και τής γλώσσας του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, τόμ. 1-2 (1904), στον α' τόμο δημοσιεύονται τά κείμενα. Στο έξής θά παραπέμπω Π.Π., άρ., (δηλαδή: Πολίτης - Παραδόσεις, ο αύξων άριθμός του κειμένου τής παράδοσης στον α' τόμο και ή περιοχή απ' όπου αυτή προέρχεται).
- Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεκτα*, τόμ. 1-3 (1920-1931).
- Δ. Καμπούρογλους, *Ίστορία των Άθηναίων*, Άθήνα, τόμος Γ' (1900).
- G. F. Abbott, *Macedonian Folklore*, Cambridge 1903 (β' έκδοση: 1969).
- J. G. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, Cambridge 1910 (β' έκδοση: 1964).
- Στ. Π. Κυριακίδης, *Αί γυναίκες εις τήν Λαογραφία*, Άθήνα 1920.
- Στ. Π. Κυριακίδης, *Έλληνική Λαογραφία*, τόμος Α', 1922, β' έκδοση, 1965.
- Στ. Βίος Χιακαί παράδοσεις *Λαογραφία* 8(1921): 427-446.
- Στ. Π. Κυριακίδου, *Παρατηρήσεις εις τάς χιακάς παραδόσεις* Στ. Βίου *Λαογραφία* 8(1921): 447-487.
- (άνυπόγραφο) *Μυθολογικά* - Μάϊσες *Άρχείον Πόντου* 9(1939): 142-148.

παραπάνω κατά φύλα κοινωνικές διακρίσεις, καθώς και τις λειτουργίες που επιτελούν οι συγκεκριμένες ταξινομήσεις για την αναπαραγωγή της καθεστηκυίας (ιδεολογικής) τάξης στη νεοελληνική παραδοσιακή κοινωνία.

‘Η μορφολογία των θηλυκών δαιμόνων και οι σχέσεις τους με τον «έδω» κόσμο

‘Από τις διάφορες κατηγορίες θηλυκών δαιμονικών όντων, οι λάμιες (και οι γελλούδες) και οι στρίγγλες κατοικούν βέβαια στο χώρο του *έξω*, αλλά δεν ζούν κατά ομάδες (άκομη και όταν εμφανίζονται να ζούν δύο ή τρεις μαζί),⁷ ούτε έχουν άμφισημη παρουσία· ανήκουν στο χώρο του κακού, του σατανικού, του έχθρικού: όντα κατεξοχήν άρνητικά, επιτίθενται άδιακρίτως σε άνδρες και γυναίκες, παρόλο που δείχνουν μιά προτίμηση για θύματα νεαρής ηλικίας.

Οι λάμιες είναι δαιμονικά όντα. Είναι άνθρωποφάγες, αίμοδιweis, λαιμαργες, λαγνες, άσχημες, κουτές, βρώμικες και άπεριποίητες. Τό κύριο γνώρισμά τους έναντι των ανθρώπων είναι πώς είναι άνθρωποφάγες και τό κύριο γνώρισμά τους έναντι των γυναικών είναι πώς είναι άνοικοκρέυτες: έκτελούν τά *γυναικεία έργα* άτσάλα και άπρόκοφτα («της λάμιας τά σαρώματα») και δεν μπορούν να φτιάξουν ψωμί.

Οι γελλούδες είναι δαιμονικά όντα σαν τις λάμιες (καμιά φορά ταυτίζονται μ’ αυτές), αλλά είναι υπεύθυνες για όλους τους θανάτους των νεογέννητων βρεφών, άφου τους πίνουν τό αίμα (βρυκόλακες).

Οι στρίγγλες είναι, κατά κανόνα,⁸ γριές, φτωχές και έλεεινές, που έχουν τή δύναμη να μεταμορφώνονται σε άρπαχτικά πουλιά ή ζώα. Οι γριές μοναχικές γυναίκες μπορούν να καταντήσουν στρίγγλες «γιατί ή φτώχεια, ή μιζέρια κι ή μοναξιά τις φέρνει κοντά στο Διάβολο». Τά θύματα τους είναι κυρίως γυναίκες («τους άντρες δεν τους πολυπειράζουν»), παρόλο που προτιμούν τά βρέφη. Τό κύριο χαρακτηριστικό τους είναι πώς είναι άνθρωποι (γυναίκες)· κάθε γυναίκα μπορεί να γίνει στρίγγλα, αν συντρέχουν όρισμένες κοινωνικές καταστάσεις.⁹

Δύο άλλες κατηγορίες θηλυκών (ύπερφυσικών) δαιμονικών όντων έντοπίζονται στο χώρο των *όρίων*. Πρόκειται για τις άρρώστιες και τις συμφορές (π.χ. ή Πανούκλα, ή Χολέρα, ή Βλογιά, ή Θέρμη, ή Γαστέρα, τό Χτικίο, όπως και ή Κυρά Παρασκευή και

ή Πεφταργά) και τις Μοίρες που ή παρουσία τους γίνεται αισθητή μόνον σε σχέση με τήν επίδρασή τους στον κόσμο του *μέσα*.

Παραδείγματος χάρη, οι άρρώστιες¹⁰ και οι συμφορές που κυκλοφορούν κάπου άλλου, ώσπου να άπειλήσουν με τήν παρουσία τους τήν όμαλή ζωή της συγκεκριμένης κοινότητας ανθρώπων, είναι κατά κανόνα γυναικείες μορφές: «Γύρις’ ή Πανούκλα μέσα στού χουργιό, φάναζι τή νύχτα στά σουκάκια φανιρά φανιρά κι πέθιναν κόσμοις».¹¹ Τότε, και μόνο τότε, ή έγκατάσταση αυτών των δαιμονικών όντων *μέσα στην κοινότητα* πρέπει να άποτραπει· ό κατοικημένος χώρος πρέπει να περιζωσθει, τά όρια να έξασφαλισθούν και οι άρρώστιες και οι συμφορές να εκδιωχθούν: «κ’ ή βλουγιά είναι γ’ναίκα. Για τ’ βλουγιά κόβ’ν τή συγκοινογία, δέ βράζ’ν τά ρούχα, ούτι τά φαγιά...» ή «‘Αν έρουνταν άστένια άχαμνή, γύριζαν του χουργιό κ’ ύψουνταν τά δένδρα...».¹² ‘Η Κυρά (ή ‘Αγία) Παρασκευή και ή Πεφταργά εμφανίζονται ως τιμωροί των γυναικών που δουλεύουν άργά τήν Πέμπτη ή τήν Παρασκευή· αν οι γυναίκες τηρούν τήν άργία, τότε «δέν τους βγαίνει σε κακό».

‘Από τήν ‘άλλη μεριά, οι Μοίρες (ή ή μοίρα κάθε ανθρώπου) κάνουν αισθητή τήν παρουσία τους στο χώρο του *μέσα* μόνο σε επί τούτω περιπτώσεις: όταν δηλαδή πρόκειται να όρίσουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τό μέλλον συγκεκριμένου κάθε φορά άτομου. ‘Εχουν ώστόσο μιά πιο ιδιαίτερη σχέση με τις γυναίκες: ό δρος *μοίρα* (δπως και ό δρος *τύχη*) προκειμένου για τις γυναίκες σχετίζεται με τό γάμο τους (να παντρευτούν και να κάνουν παιδιά): «Μοίρες των Μοιρών και της (τάδε) ή Μοίρα, κοπιάστε να φάτε και να ξαναμοιράνετε τήν (τάδε) να ‘χει καλή μοίρα».

Οι Μοίρες (οι τρεις Μοίρες) έχουν άκαθόριστη ηλικία: καμιά φορά ταυτίζονται με νεράιδες που έλέγχουν τις ζωές των ανθρώπων, είναι δηλαδή: καλοκυράδες· άλλες φορές είναι γριές κι άσθενικές, αλλά άύστηρές και άδυσώπητες· κι άλλοτε, πάλι, ταυτίζονται με τις «(τρεις) πανούκλες» που καταστρέφουν πόλεις και χωριά: ή μιά κουβαλά τό κατάστιχο όπου γράφει τά όνόματα των θυμάτων, ή άλλη ένα ψαλίδι που κόβει τις ζωές κι ή τρίτη μιά σκούπα που σαρώνει ζωές κι ανθρώπους.

‘Εξω, όμως, είναι κυρίως ό χώρος όπου κατοικούν οι νεράιδες, δηλαδή

κυριολεκτικά: οι ξωτικές (ή τά ξωτικά).

Οι όνομασίες. Οι νεράιδες έχουν και διάφορες άλλες (γενικές ή κατά περιοχές) όνομασίες,¹³ όπως π.χ.: *τά κουρίτσια μας, τά κοράσια, οι χαριτωμένες, οι κυράδες, οι κυράτσες, οι καλοκυράδες ή καλλικυράδες, οι μελιτένιες, οι καλές μας άρχόντισσες, οι μάλιστα*¹⁴ *άκομη, όνομάζονται ξωτικά ή ξωτικές, άνεμικές, άνεμογαζούδες, δρύμνιες ή δρύματα, νεράιδες του βουνού, νεράιδες της*

7. Σε όρισμένες παραδόσεις αναφέρεται «χωριό όπου κατοικούν μόνον στρίγγλες» ή «στρίγγλοχώρι» (βλ., π.χ. Ν. Γ. Πολίτης *Παραδόσεις...* τόμος Α’, παραδόσεις άρ. 502 και άρ. 827).

8. Σε όρισμένες σπάνιες περιπτώσεις άναφέρεται ή γέννηση κοριτσιού που άποδεικνύεται «στρίγγλα»· π.χ. στις *Παραδόσεις* του Ν. Γ. Πολίτη (τόμος Α’, παράδοση άρ. 832) αναφέρεται μιά διήγηση από τήν περιοχή Λακεδαιμόνος όπου τό κορίτσι, που άποδεικνύεται νεράιδα με συμπεριφορά άνθρωποφάγου στρίγγλας, είναι «άδελφοδιάχτρα», δηλαδή δεν αφήνει τους γονείς της να κάνουν άγίοι.

9. Πρβλ., π.χ. παραδόσεις για τήν «ακάλυψη στρίγγλων» μεταξύ των γυναικών του χωριού (Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, δπ. παραπ., τόμ. Α’, άρ. 503, 828 και 830).

10. Βλ. γενικά Ν. Γ. Πολίτης, Αί άσθένειαι κατά τους μύθους του ‘Ελληνικού λαού *Δ.Ι.Ε.Ε.* 1(1883) 1-30 (άναδημοσίευση στό *Λαογραφικά Σύμμεικτα* Γ’(1931), σσ. 64-100) και Γ. Α. Μέγας *Παραδόσεις περί άσθενειών Λαογραφία* 7 (1923): 465-520.

11. Τό άπόσπασμα προέρχεται από τήν θρακική παράδοση (άρ. 2) που δημοσιεύει ό Γ. Α. Μέγας, *δπ. παραπ.*, σελ. 466.

12. Τά δύο άποσπάσματα προέρχονται αντίστοιχα από τις θρακικές παραδόσεις (άρ. 21 και 18) που δημοσιεύει ό Γ. Α. Μέγας, *δπ. παραπ.*, σελ. 477 και 476.

13. Βλ. τήν χαρακτηριστική παράδοση άπό τή Γορτυνία (Πολίτη *Παραδόσεις*, άρ. 714) για «τά όνόματα των Νεράιδων». Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτη *Τά όνόματα των Νεράιδων και των ‘Ανασκελάδων Λεξικογρ. ‘Αρχειον της Μέσης και Νέας ‘Ελληνικής*, τόμ. 5 (1918), σελ. 17-32. Βλ. επίσης Στ. Βίου *Χιακάι παραδόσεις*, *δπ. παραπ.*, σσ. 433 και 440 και Στ. Π. Κυριακίδου *Παρατηρήσεις...*, *δπ. παραπ.*, σελ. 447 και *passim*.

βρύσης, νεράιδες του ποταμού κ.τλ. Οι όνομασίες αυτές ένδεχο- μένως υποδεικνύουν διάφορα «εί- δη» ξωτικών (π.χ. άνεμικές, οι δρίμες του Μαρτίου, γοργόνες, ξωνέρια κ.ά.). Ωστόσο, είναι σα- φές πώς, γενικά και στην περί- πτωση που δέν είναι άπλώς προσ- διοριστικά του ιδιαίτερου χώρου όπου κατοικούν οι νεράιδες, οι ό- νομασίες δηλώνουν τή σχέση τών «φορέων» μέ τό γυναικείο φύλο.¹⁵ Έτσι, εκτός από κάποιες νεραί- δες που έχουν καθημερινά γυναι- κεία όνόματα (Καλλιόπη, Άστέ- ρω, Ζουγράφω, Πυργούλα, Κα- νέλλα κ.ά.) ή περίεργα όνόματα (π.χ. Δελεβίκα και Βαραβάνα), οι γενικές όνομασίες προικίζουν τίς φέρουσες μέ συγκεκριμένες ιδιό- τητες πού προσδιορίζουν τήν ταυ- τότητα τών γυναικών ως πρός τή γαμήλια κατάσταση: κορίτσια / κυράδες, καλοκυράδες και μάλι- στα άρχόντισσες.¹⁶ Αυτό ύποδει- κνύεται και από τήν (κατά περιο- χές) όνομασία τής άρχηγού τους: ή μεγάλη κυρά, ή Κυρά Κάλω, ή βασίλισσα τών βουνών, ή βασί- λισσα του γαλαού, ή Άγία Καλή, Κάλω (πού είναι «ή πρώτη γυναί- κα στον κόσμο πού ήπιε τ' άθάνα- το νερό κι έγινε νεράιδα»)¹⁷ κ.ά.

Η φύση και ό χαρακτήρας τους. Τά προσηγορικά πού σχετίζονται μέ τό έ- πίθετο *καλή* χρησιμοποιούνται άμφι- σημα' είναι ή όμορφη αλλά και αύτή πού είναι καλή (πρβλ. λογουχάρη τίς κατά βάση εύφημιστικές όνομασίες: *οί χαιράμενες, οί καλόκαρδες, οί κα- λομοίρες*).

Κατά γενική συμφωνία τών δεδομέ- νων, οι νεράιδες είναι: όμορφες, γλεν- τζούδες, κεφάτες, παθιάρες, καπρι- τσιόζες και άκαρδες. Μόνο σέ κά- ποιες σπάνιες φορές χαρακτηρίζονται κακές και άσχημες γυναίκες.

π.χ. «Είναι γυναίκες πολύ όμορ- φες, μέ μακριά ξανθιά μαλλιά και άγαπουν τή χαρές και τά γλέν- τια...» (Π.Π. άρ. 653: Σάμος), ένδ «Είναι και νεράιδες άσχημες, μαδρες σάν άράπισσες και έχουνε μεγάλα φτερά σάν άητου' άλλοι λένε πώς τά φτερά τους είναι σάν τής πέρδικας (...) όχι μόνον ό- μορφες δέν είναι σάν τίς άλλες Νεράιδες αλλά είναι φοβερότερες και κάνουν μεγάλα κακά στους ανθρώπους» (Π.Π. άρ. 656: Μαν- τίνεια).

Πάντως «ή πλάση τους είναι διαφο- ρετική από τών ανθρώπων».

π.χ. «Τό ξωτικό θά γεννήσει ξωτι- κό κι ό άνθρωπος άνθρωπο. Μήν άκοις τί λέει ό κόσμος, πώς τάχα γεννούν μέ άντρες οί Νεράιδες παι- διά» (Π.Π. άρ. 766: Μαντίνεια).

«Έκ του γάμου μάλιστα μέτ' άν- θρώπου δέν γεννώνται τέκνα» (Άρχ. Πόντου, σελ. 145).

Αύτή ή άμφισημία τής «πλάσης» τών νεράιδων¹⁸ (αυτός ό, ως πούμε, δαιμονικός άνθρωπομορφισμός), κά- ποιες φορές έντοπίζεται χαρακτηρι- στικά στά κάτω τους άκρα:

π.χ. «Οί Άνεράιδες είναι γυναι- κες νέες πολύ όμορφες, άλλαμέ- νες, άσπροφώρες' έχουν όμως ά- ττες (ούρές) σάν του γαιδάρου» (Π.Π. άρ. 657: Σύμη).

«Οί Άνεράιδες είναι ώραιες γυ- ναίκες άσπροφώρες, αλλά έχουν μεγάλο κουσούρι πώς τό πόδι τους είναι γαιδουρινό» (Π.Π. άρ. 654: Σίκινος).

«Η Νιραγίδα είναι μία γυναίκα ά- ψηλή μέ μιγάλα και ψηλά πουδά- ρια κι μέ ξέμπλεκα κι άχτένιστα μαλλιά. Αυτοί οι θηλυκοί διαβό- λοι μουνάχα του μισημέρι βγαί- θουν στου φανερό» (Π.Π. άρ. 655: Λέσβος).

«Στήν κορφή του βουνού χορεύ- ουν πάντα τρείς κοπέλες πανώ- ριες, πού ένα μόνω ψεγάδι έχουνε, πώς τά πόδια τους είναι κατσικί- σια» (Π.Π. άρ. 680: Καρδαμύλη).

«...πώς οί γεραγίδες έν' κάτι γυ- ναίκες άσπροφώρες, μέ κάτι δά- χτυλα γυρισμένα πίσω, μέ κάτι φουχτες γυρισμένες άξαναστρεφα και μέ κάτι ποδάργκια γυρισμένα άνάποδα τό μπρός όπισω και τό πίσω μπρός». (Στ. Βίος, σελ. 432: Χίος).

(Καμιά φορά, άρκει ή παρήχηση νερα(γ)ίδα / γίδα για νά συμπαρα- δηλωθεί ή σχέση μέ τόν Διάβολο και γενικά μέ τό κακό).

Πάντως, ούτως ή άλλως, ή μοναχι- κή ή όμοφυλική γυναικεία παρουσία στον έξω χώρο είναι σημάδι τής έξωτι- κής τους φύσης. Όποιες γυναίκες κυ- κλοφορούν «έξω» δίχως άνδρική συ- νοδεία είναι ύποπτες για νεράιδες, ά- φου παντου έξω είναι πιθανή ή παρου- σία τών νεράιδων, ένδ δέν επιτρέπεται νά είναι πιθανή ή παρουσία τών γυναι- κών:

π.χ. «Ένας περνούσε έξω από τό Βαθύ και άπάντησε δυό γυναίκες. Τίς πέρασε για άμπελουργούς και τίς ρώτησε τί κάνουν εκεί μονα- χές. Αυτές, τίς έπιασαν τά γέλια... (τελικά άποδείχθηκαν νεράιδες, αλλά τόν λυπήθηκαν και δέν τόν τιμώρησαν)» (Π.Π. άρ. 716: Σά- μος).

Οί νεράιδες όμως δέν είναι μοναχι- κά όντα. Ζούν κατά κανόνα όργανω- μένες σέ «κοινωνία» ή σέ ομάδες, ό- που κάτω από τό άξίωμα τής όμοφυλι- κής συμμετοχής άναγνωρίζουμε τά χαρακτηριστικά μιάς ιεραρχικής συγ- κρότησης: μικρές και μεγάλες, συμ-

βούλια και άποφάσεις, άνώτατη έξου- σία (π.χ. ή νεραϊδοβασίλισσα, ή Με- γάλη Νεράιδα) και ύπήκοοι, προνόμια και κυρώσεις. Άκόμη και όσες νεραί- δες παρουσιάζονται νά επιβάλλουν τήν άτομική τους μονοκρατορία σέ κάποιο χώρο (π.χ. «ή νεράιδα του πο- ταμού», «ή νεράιδα του/της...»), σέ κάποιο άλλο επίπεδο μετέχουν σέ μία εύρύτερη (ιεραρχημένη) «κοινωνία» νεράιδων.

14. «Οί μάλιστα του Πόντου είναι ό,τι αι νεράιδες τής Έλλάδος» Άρχεϊον Πόντου, όπ. παραπ. σελ. 142.

15. Οί άναφορές σέ άρσενικούς νεράιδους είναι σπανιότατες. Βλ., π.χ., χαρακτηρι- στικά τήν παράδοση από τήν Κρήτη «...Και στό Λασητή σέ πολλές μεριές (...) έχει πολλές Νεράιδες και πολλούς Νεράι- δους» (Πολίτης, *Παραδόσεις*, όπ. παραπ., άρ. 664) επίσης τήν παράδοση στον Πόν- το πώς «Έξ όλων τών έθίμων τών μαϊσσοών ό γάμος παρουσιάζει έξαιρετικό ένδιαφέ- ρον και μόνον προκειμένου περί τούτου γί- νεται λόγος δι' άρρενας, οί όποιοι εκτός τής περιστασεως ταύτης ποτέ δέν φαίνον- ται εις τόν άνθρωπον». (*Άρχεϊον Πόντου*, όπ. παραπ., σελ. 143) και τήν παράδοση ά- πό τή Χίο «...Η γριά Σαρσταμάταινα ή- ξερεν τίς γεραγίδες ήξερεν και τās όνομα- σίας των... ήξεραν κι έναν άρσενικόν πού τόν έλεγαν Άνέστον». (Βίος, *όπ. παραπ.*, σελ. 433, άρ. 17). Οί νεράιδοι, πάντως, δέν έχουν ίδια χαρακτηριστικά: είναι άπλώς ή τά άρσενικά αντίστοιχα τών θηλυκών νε- ραίδων (βλ. παρακάτω και σημ. 20) ή όι σκιώδεις σύντροφοί τους.

16. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγ- μα, ότι στήν (παραδοσιακή) Άθήνα, όπου οί γυναίκες άνάλογα μέ τήν εκ γενετής ή μετά γάμου κοινωνική τους θέση άποκα- λούνταν: Άρχόντισσα (οί Άρχοντες), Κυ- ρά (οί Οικοκυραίοι), κυρά (οί εργατικοί και οί παζαρίτες) και ξωτάρισσα (ξωτάρη- δες: οί καλλιεργητές πού κατοικούσαν στά προάστια ή στίς παρυφές τής πόλης), εκεί οί νεράιδες όνομάζονταν άρχόντισσες ή κυράδες, και ταυτίζονταν έτσι, όχι μέ τούς ξωτάρηδες (παρότι: ξωτικά), αλλά μέ τά ήγετικά στρώματα (βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Ίστορία τών Άθηναίων*, 1900, τόμ. Γ', σσ. 176-177).

17. Φ. Παπανικολάου, *Γλώσσα και Λογ- γραφία έπαρχία Βοιου*, 1973, λ. νεράιδα.

18. Αύτή ή άμφισημία άφορά και γενικότε- ρα τή μυθολογία. Πρβλ. και τή σχετική (γενικότερης ισχύος, όμως) παρατήρηση του Στ. Π. Κυριακίδη, ότι δηλαδή «Η σύγ- χυσις αύτη (των νεράιδων μέ τούς καλι- καντζάρους) δέν είναι τί άγνωστον εις τήν νεοελληνικήν, αλλά και εις πāsαν δαιμο- νολογίαν, εις τήν όποιαν συχνότατα και ι- διότητες και όνόματα από είδους εις είδος μεταφέρονται και γενικούνται» παρατή- ρηση πού πρέπει νά προσεχθεί ιδιαίτερα έν προκειμένο — παρόλο πού ανήκει σ' ένα συγκεκριμένο θεωρητικό σχήμα ταξινόμη- σης και έρμηνείας τών λαογραφικών φαι- νομένων.

Ἡ εἰδοποιός γυναικεία συμπεριφορά τους. Οἱ νεράιδες διαθέτουν ὄλα τὰ γυναικεῖα χαρίσματα ἢ γνωρίσματα καθ' ὑπερβολήν. Εἶναι ἐξαιρετικά ἁμορφες, πάντα νέες, εὐδιάθετες καὶ ἱκανές (κατεξοχὴν καλές ἐρωμένες, σύζυγοι, μητέρες, ἡγερίες). Ταυτόχρονα εἶναι ἄστατες, ἐλευθεριάζουσες, τριγυρίστρες, ἀνικανοποίητες.

Εἶναι οἱ τελειότερες γυναῖκες: «...τὴν εἶχε δεκαοχτὼ χρόνια καὶ ἦταν ἡ καλύτερη γυναῖκα τοῦ χωριοῦ», ἀλλὰ φεύγουν: «...σιγαλά, σιγαλά ἐχάθη τὸ ταβάνι, κι ἐγλέπανε τὴ Νεράιδα πού πήγαινε ψηλά, ἴσια μὲ πού χάθηκε». (Π.Π. ἀρ. 774: Μαντίνεια).

Ἡ νεράιδα εἶναι ἡ ἰδανικὴ ἔκφραση τοῦ φωτεινοῦ, τοῦ εὐθυμοῦ, τοῦ νεανικοῦ καὶ τοῦ ὠραίου:

Γιὰ ἁμορφα κορίτσια ἢ καμαρωτές νύφες λένε «εἶναι ἁμορφα σὰ νεράιδα», «ἔχει μάτια (ἢ χέρια ἢ βυζιά) νεράιδας», «τραγουδᾷ καὶ χορεύει σὰ νεράιδα» «εἶναι νεραϊδογεννημένη / -ος ἢ νεραϊδοκαμωμένη / -ος».

Εἶναι πάντοτε στολισμένη νύφη. Τὸ μαντίλι (νυφιάτικο μαντίλι, μπόλια, τουλπάνι) τῆς νεράιδας λειτουργεῖ ὡς σύμβολο τῆς γαμικῆς τῆς ταυτότητας: ὅταν τὸ κρατᾷ, ἐλέγχει τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὸ ἀνδρικό φύλο, χορεύει σάν ὑποψήφια νύφη καὶ μὲ τὸ χορὸ τῆς γοητεύει τὰ παλικάρια· ὅταν ὁμως κατορθώσει κάποιος νὰ τῆς τὸ ἀρπάξει, τότε ἀναγκάζεται νὰ τὸν ἀκολουθήσει ὡς ἐρωμένη ἢ συνηθέστερα ὡς σύζυγος καὶ νὰ τὸν φροντίζει, νὰ τοῦ φέρνει τύχη, νὰ τοῦ γεννάει παιδιά, ὅσπου μιά μέρα νὰ κατορθώσει ἢ νὰ πάρει πίσω τὸ μαντίλι τῆς ἢ νὰ μπεῖ στό χορὸ καὶ νὰ χορέψει, ὅποτε ἀνακτᾷ τὶς χαμένες τῆς ἰδιότητες καὶ μπορεῖ πιά νὰ γυρίσει «στὶς δικές τῆς», ἐγκαταλείποντας ἄντρα, παιδιά καὶ σπίτι. Οἱ «ὀδηγίες» γιὰ τὴν ἀπόκτηση οἰκιακῆς νεράιδας εἶναι σαφείς:

π.χ. «Ὅποιος πιάσει ἀλουστὶνα¹⁹ γίνεται εὐτυχισμένος. Πρέπει νὰ περιμένει τὴ στιγμή πού κράσσει ὁ πετεινός, πού θὰ χαθοῦν, νὰ πιάσει ἀπὸ τὸ χέρι ἐκείνην πού διάλεξε καὶ νὰ τὴν κρατεῖ σφιχτὰ νὰ μὴν τοῦ φύει. Σάν κράξει πεόν ὁ πετεινός, ἐκείνη πομένει καὶ κλουθᾷ τον καὶ γροικᾷ του ἐτι τῆς πεῖ. Οἱ παλαιοὶ ἔλεα· σάν εδρεῖς τὸ μεσημέρι Ἄλουστίνες, νὰ προφτάσεις νὰ πιάσεις καμμιάν ἀπὸ τὰ μαλλιά. Ἄν πιάσεις καμμιάν Ἄλουστὶνα, νὰ τὴν βάλεις νὰ ἴθει· ποττές δέν σώννεται τὸ λέσιμον τῆς Ἄλουστίνας» (Παρ. 657: Σύμη).

«Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ ν' ἀρπάξει ἀπὸ τὰ μαλλιά τὴν Ἄλουστὶνα καὶ νὰ τὴν φέρει στό σπίτι του. Ἐκεῖ μπορεῖ νὰ τὴν ἔχει σὰ δούλα

καὶ σ' ὄλα θὰ προκόβει, γιατί ὁ, τι κι ἂν πιάνει ἐκείνη θὰ πληθαίνει». (Π.Π. ἀρ. 658: Σύμη).

Πάντως ἡ σχέση τῶν νεράιδων μὲ ὄσα θεωροῦνται «γυναικεῖα ἔργα» δηλώνεται ὄχι μόνον σὲ σχέση μὲ τὸν ἐνοικισμὸ τους, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν ἐξωτικό τους βίον·

π.χ. «Εἰς τοῦ Ῥάπη βγαίνουν Νεράιδες καὶ πλένουν...» (Π.Π. ἀρ. 667: Λαγκάδια Γορτυνίας).

«Σὲ μιά ρεματιά πού λέγεται Ρουσούναρα, κοντὰ τὴ Χώρα, πλένουν ὄλη τὴν ἡμέρα οἱ Γαλοῦδες. Εἶναι νέες ἀσπροφόρες καὶ πολλές γυναῖκες τὶς εἶδαν νὰ πλένουν καὶ ν' ἀπλώνουν τὰ ρούχα των στὸν ἥλιο νὰ τὰ στεγνώσουν» (Π.Π. ἀρ. 668: Μύκονος).

«Μιά φορά χαράματα ἐκοιμῶταν σὲ μιά ρεματιά ὁ καπετάν Καλογερῆς. Ἄκουε λίγο παρακάτω γκούπου, γκούπου, σάν γυναικες πού ἔπλεναν (...) Σηκώνεται πάει νὰ δεῖ, βλέπει Νεράιδες πού ἔπλεναν. «Καλημέρα Καλομοῖρες». «Καλημέρα, καπετάν Χρήστο!» «Δέν μοῦ πλένετε καὶ μένα τὸ μαντίλι μου;» «Νὰ τὸ πλένομε!» Βγάνει τὸ μαντίλι, τοὺς τὸ δίνει. Τὸ πήραν οἱ Καλομοῖρες, τὸ ἔπλεναν, τὸ ἐστέγνωσαν, τὸ ἐσιδέρωσαν καὶ τοῦ τὸ ἔδωσαν». (Παρ. 707, Ἄκαρνανία).

«Εἰς τὰς κατοικίας των, αἱ μῖσσοες ζοῦν καθὼς καὶ οἱ ἄνθρωποι, ἔχουν τὰ ἴδια βιοτικά ἔργα, προσφιλῆς δε ἀσχολία των εἶναι ἡ κτηνοτροφία». (Ἀρχ. Πόντου, σελ. 142).

«Τὸ μεσημέρι ἀκούγονται ἐκεῖ βιολιά καὶ κρότος μεγάλος ἀπὸ τὰ μαγγάνια, πού βγάζουν τὸ κουκούλι τους οἱ Ἄνεραίδες». (Π.Π. ἀρ. 704: Ἀγρίδι Καλαβρύτων).

Ἄν κάποιος ὑφάντρα κάνει καλὴ δουλειά, θεωρεῖται πὼς τὴν βοηθοῦν στό ἔργο τῆς οἱ νεράιδες· π.χ. «...τὴ νύχτα ἀκούει ἄξαφνα γκούκου γκούκου ὁ ἀργαλειός κάτω... τὴν αὐγὴ ἦταν τὸ παννὶ μπροστὰ εἴκοσι πῆχες, καὶ τί παννὶ! Τὴ ρωτᾷ τὴ Μαργώ τί ἦταν, καὶ τῆς εἶπε πὼς μιά Νεράιδα ἐπήγαινε καὶ τῆς ὕφαινε τὰ μεσάνυχτα. Ἡ Μαργώ, τώρα, πού μοῦ τὰ μολόησε ἔμειναν, φῶς φανερό τὴν ἄκουσε μὲ τ' αὐτιά τῆς τὴ Νεράιδα καὶ εἶδε τὸ παννὶ μὲ τὰ μάτια τῆς». (Π.Π. ἀρ. 703: Ἀλωνίσταινα Μαντινείας).

Ἄκόμη, ἂν μιά νοικοκυρὰ κάνει καλὰ τὶς δουλειές τῆς τότε λένε «μαγειρεύει σὰ νεράιδα», «παστρεῖει σὰ νεράιδα» καὶ τὶς ἀραχνοφάντες νταντέλες καὶ τὰ λεπτοδουλεμένα κεντήματα τὰ λένε «νεραϊδογενήματα».

Οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς ἄνθρώπους.
Ἡ παρουσία τῶν νεράιδων στὴ ζωὴ

τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι ποτέ οὐδέτερη: ἀπέναντι στοὺς ἄντρες εἶναι πάντοτε ἀκραία, ἀπόλυτη καὶ σαφῆς (ἐξαιρετικά θετικὴ ἢ ἐξαιρετικά ἀρνητικὴ), ἐνῶ ἀπέναντι στὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά εἶναι ἀμφίσημη καὶ ἀσαφῆς. Οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσουν οἱ νεράιδες μὲ τοὺς ἄντρες προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν *ἐτερόφυλη σεξουαλικότητά τους*: ἐνῶ οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσουν μὲ τὶς γυναῖκες προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν «φυσικὴ» τους *ὁμόφυλη συγγένεια*. Καὶ οἱ δύο αὐτές κατηγορίες σχέσεων προσλαμβάνουν κοινωνικὴ ἐπέκταση καθὼς μεταφράζονται σὲ θεσμικοῦ χαρακτῆρα σχέσεις ὄπως ὁ γάμος, ἡ μητρότητα, ἡ μοιχεία, ἡ φιλία, ἡ μαθητεία-μύση.

Μὲ τὴν καρδιά τους γεμάτη ἀπὸ ἄγριες ἐπιθυμίες ἀγάπης καὶ ἀνεξέλεγκτου πάθους, οἱ νεράιδες ἐκπροσωποῦν γιὰ τοὺς ἄντρες τὶς τέλειες ἐρωμένες καὶ σύζυγους: εἶναι ἐρωμένες προορισμένες γιὰ ἐρωτικό πάθος πού συνεπαίρνει τὸν ἄντρα· ὅταν παντρεύονται εἶναι τέλειες νοικοκυρές καὶ μάνες, χαρίζουν πλοῦτη καὶ δόξα στὸν ἄντρα πού κέρδισε τὴν ἀγάπη τους μὲ τὴν ὁμορφιά ἢ τὴ γενναιοτήτά του, ἀλλὰ *φεύγουν*, ἀφοῦ εἶναι κατὰ βάση *ἐξωτικές* καὶ θέλουν τὴν ἐλευθερία τους. Εἶναι οἱ κατεξοχὴν γυναῖκες, πού ὁμως ἀπὸ αὐτές κινδυνεύουν περισσότερο οἱ ἄντρες, γιατί *τὸ κατεξοχὴν μέσα* (ἐξημέρωση), προκειμένου γι' αὐτές ἀποδεικνύεται *κατεξοχὴν ἐξω* (ἀγριότητα). Ἡ σχέση λοιπὸν τοῦ εἶδους «ἐξαιρετικὴ ἐξωτικὴ γυναῖκα» μὲ τὸ εἶδος τῆς «καθημερινῆς οἰκόσιτης γυναῖκας» εἶναι ἀρχετυπικὴ καὶ ἀμφίσημη: οἱ νεράιδες συνιστοῦν τὸ μέτρο ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο κρίνονται οἱ γυναῖκες ἐν μέρει καὶ ὄχι συνολικά (γιατί τότε θὰ ταυτίζονταν συνολικά μὲ τὶς γοητευτικῆς, ἀλλὰ ἐπικίνδυνες νεράιδες).

Ἔτσι, ἡ ἐρωτικὴ σχέση μὲ νεράιδα εἶναι ζητούμενο γιὰ ὄλους τοὺς ἄντρες, παρόλο οἱ νεράιδες δέχονται προτίμησι στὰ ἁμορφα παλικάρια, δηλαδὴ στοὺς ἐξαιρετικά ποθητοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἀνδρικοῦ ἀνθρώπινου εἶδους· ζητούμενο πού κρύβει ἐπιχειρήματα κινδύνου, ἀλλὰ καὶ προσφέρει ταυτόχρονα τὸ αἴτιο πού μπορεῖ νὰ ἐξηγεῖ ἐκ τῶν ὀστέρων ὄλες τὶς ψυχολογικῆς ἀδυναμίες ὡς πρὸς τὸν πρότυπο ἀνδρισμὸ τοῦ φύλου τους: οἱ νεράιδες εἶναι ἐκεῖνες πού κλέβουν τὴν φωνή, τὰ μυαλά ἢ τὸν ἄν-

19. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο δίνει τὴν ἐρμηνεία «οἱ Ἄνεραίδες λέονται κι Ἄλουστίνες, γιατί βγαίνουν τὸ καλοκαίρι καὶ μάλιστα τὸν Ἄλουστο». Βλ. ἐπίσης Lawson σελ. 154-155 ὅπου τὸ ἄλουστὶνα συσχετίζεται καὶ μὲ τὸ ἄλουστος. (Ὅμως φαίνεται γοητευτικὴ, ἐν προκειμένῳ, καὶ ἡ ἠχητικὴ παρετυμολόγησι ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐξάλλου ὁ νεραϊδοπαρμένος ὀνομάζεται, ἐκτὸς ἀπὸ ζωπαρμένος, καὶ ἄλλοπαρμένος).

δρισμό των ανδρών, καταστρέφουν τους άντρες, τούς πεθαίνουν·

«Οί νεράιδες αρπάζουν τά δμορφα παλικάρια γιά νά κοιμώνται μαζί τους· και όποιος κοιμηθεί μέ Νεράίδα δέν μπορεί νά πλησιάσει άλλη γυναίκα. Γι' αυτό γιά κείνους πού είναι άνικανοι μέ τίς γυναίκες, λέγουν πώς τούς αρπάζαν, όταν ήσαν μικρότεροι, οί Νεράιδες» (Π.Π. άρ. 653: Σάμος).

Ένας σαββατογεννημένος ξυλοκόπος συνάντησε στό δάσος μία νεράίδα μέ τή μάνα της πού τον βοήθησαν νά κάνει τή δουλειά του. Η νέα του ζήτησε νά γίνει άγαπητικός της, αλλά τον άρκισε νά μήν τό μαρτυρήσει. Γιά ένα χρόνο είχαν σχέσεις. Ο άντρας μαραίνονταν κι έπεσε νά πεθάνει. Η νεράίδα τον παρακαλούσε από τό παράθυρο νά θυμηθεί τον άρκο του. Αυτός όμως ξωμολόγηθηκε και πέθανε ήσυχος (περίληψη από τήν παράδοση Π.Π. άρ. 758: Σπάρτη).

«Έπάνω στό βουνό πού τό λένε 'Αντίλαλο είναι Νεράιδες και χορευούν μαζί μέ ανθρώπους πεθαμένους, πού τούς έχουνε αυτές παρμένους». (Π.Π. άρ. 689: περιοχή Καλαβρύτων).

Σ' αυτήν τήν έρωτική σχέση ό κυνηγός και τό θύμα δέν είναι πάντα οί ίδιοι· ή νεράίδα κυνηγά τον άντρα τον «παρασέρνει» και τον καταστρέφει ή ό άντρας κυνηγά τή νεράίδα «κάνει τήν έπιθυμία του» και τήν εγκαταλείπει·

π.χ. «Τοτενές θά σέ κυνηγήσουνε, θά σ' αρπάζουνε και θά σέ κρατήσουνε στίς σπηλιές τους, ίσια με πού σβένεται ό άνθρωπος σάν τό κερί». (Π.Π. άρ. 693: Άρκαδία).

Ένας χωρικός από τή Μήλο κά-

ποιο βράδυ έπεσε ξαφνικά πάνω στίς Νεράιδες. Κι αυτές τον προσκάλεσαν σέ μία σπηλιά «κι εκεί γλέντησαν και διασκεδάσαν μαζί και δέν του άρνήθηκαν ουτε τίς πίο κρυφές τους χάρες· αλλά σάν ξημέρωσε, τον έστειλαν πίσω στό σπίτι του έξουθενωμένο και άνικανο» (Lawson, σελ. 139).

«Ένα καλοκαίρι ήτανε κάψα πολλή και ένας κυνηγός (Ρόζη τον έλέγανε), πολύ δμορφο παλικάρι, εκάψωσε και έπήγε και κάθησε άποκάτω άπ' ένα μεγάλο δενδρι στό Κακόρεμα... άκουε και κάτι όμιλιες σιγανές χωρίς νά καταλαβαίνει τίποτες. Έκει πού τον έγύριζαν γύρω γύρω εύρέθη έπάνω σ' ένα μεγάλο δενδρι και καθώς ήτανε τραλαμένους, τον έριξαν σ' ένα όλόχρυσο στρώμα... και τον κρατήσανε εκεί όκτώ μερόνυχτα, και ώσάν νά ήτανε δεμένος δέν μόποιγε νά φύγη». (Π.Π. άρ. 737: Άθήνα).

«Όντας περάσει άνθρωπος τον καλοπιάνουνε νά πάει κοντά τους, κι άμα πάει του λένε πειστικά λόγια ίσια με πού τον φέρνουνε στό νερά τους και τον πείθουνε νά κοιμηθουνε άντάμα». (Π.Π. άρ. 765: Άλωνίσταινα Μαντινείας).

«...Του πέφτουνε κοντά, και τον παίρνουνε μαζί τους. Άπό τότενες πλιά χάνεται ό άνθρωπος. Τόνε κρατούνε δυό τρείς ήμέρες, και λένε τάχατες —ξέρω κι εγώ;— πώς κάνουν άμαρτία, και γεννάνε και παιδιά... και κοιμώνται, λένε, άντάμα, κι ό άνθρωπος τελεύεται από τίς άγκαλιές τους. Ύστερα τον άπολάνε, κι εκείνον κυριζει τά άρη, τά βουνά σάν τρελαμένος...» (Π.Π. άρ. 764: Άρκαδία). «Ο Σοσόλης... μία βολά τό καλοκαίρι ντάλα μεσημέρι εκεί πού φύλαγε, γιαι' ήτανε δραγάτης, τή

γλέπει κι έρχεται πάλι κοντά του. Πίσω μου Σατανά! Τί νά σου κάνει πλιά, κι εκείνος άνθρωπος ήτανε, νιός μπροστά σέ μία πεντάμορφη γυναίκα. Στο διάβολο, λέει Νεράίδα ξενεράίδα, άς είναι ό,τι θέλει. Κι έκαμε ό άνθρωπος τήν έπιθυμία του μέ δαύτη». (Π.Π. άρ. 7651: Μπασιάκου Μαντινείας).

«Κοντά στήν Καστριτοπούλα έβγαينه μία Νεράίδα και είχε κοντά της τόν Παναγιώτη τό Γαντέ και τόν άγάπαγε, όβλο κοντά της τόν ήθελε. Μία βολά έφυγε ό Γαντές κι έπήγε στήν Καλάματα. Έκει έκατσε έφτά χρόνια κι εξανάρθε στήν Τρομπολιτσα... Τήν γλέπει εξαφνα και πηγαίνει και του λέει, γιαι' τήν άφηκε. Έτσ' ήθελα, λέει, άλλη βολά νά μή μου μιλήσεις, γιά δέ σέ θέλω. Τ' άκούει αυτή έλύσσαξε από τό θυμό της. Τόν κυνηγάει, τον κυνηγάει, και θά τον έφτανε, αν δέν έπρόφτανε νά περάσει τό δριό της... Ό Γαντές δέν έκανε καλά π' άφηκε τή Νεράίδα· γιαι' εκείνη τον έμαθε νά γητεύει...» (Π.Π. άρ. 760: Τρίπολη).

Η νεράίδα έρωμένη μπορείνά γίνει άντρογυνοχωρίστρα·

π.χ. «Μερικοί έχουν άγαπητικές Νεράιδες, και φεύγουν τή νύχτα από τίς γυναίκες των και πάνε σ' αυτές. Λένε μάλιστα γιά έναν από τον τόπο μας, δέν πάνε πολλά χρόνια, πού είχε μία Νεράίδα, και μία φορά πού έπαιζε αυτή πολύ μαζί του και εκουράστη, έμεινε ώς τήν αυγή, και έτσι τήν ειδαν πολλοί». (Π.Π. άρ. 762: Κλεωνές Κορινθίας).

«Ο γέρο Κατσιαβός, όντα ήτανε νιός... έπήγε μία νεράίδα... και τον άγκάλιασε και από τότενες τον επαιρνε όλοένα από κοντά. Μά εκείνος δέν τήν ήθελε κι όβλο τής έξέφευγε... Τή νύχτα πού έπήγε νά κοιμηθεί μέ τή γυναίκα του, νά σου κι έρχεται ή Νεράίδα, όμορφότερη από ουλες τίς φορές, και γδένεται και πέφτει στή μέση, κοντά στον Κατσιβό γυρωμένη... Τήν αρπάζει, τήν σπρώχνει... μά εκείνη έχάθηκε». (Π.Π. άρ. 759: Άλωνίσταινα Μαντινείας).

Η μπορεί νά προσφέρει άπ' έξω τήν προστασία της στον άγαπητικό της·

π.χ. σύμφωνα μέ τήν παράδοση, οί έπιτυχίες του Μεγαλέξανδρου και ή ανάδειξη του σέ κοσμοκράτορα όφείλονται στίς έρωτικές σχέσεις πού είχε μέ μία νεράίδα: «Ο βασιλιάς Άλέξανδρος είχε άγαπητικά μία Νεράίδα. Τήν έβλεπε τή νύχτα μόνο κι έμιλούσαν μαζί. Γι' αυτό τον έσυμπαθούσαν και οί άλλες Νεράιδες και έγινε μέγας και τρανός. Άλλά κάποτε

τίς εθύμωσε, και καταστράφηκε κι αυτός και τό βασιλείο του». (Π.Π. άρ. 652: Μακεδονία).

Παρόμοιες παραδόσεις συνόδευσαν και όρισμένα όνόματα τής νεοελληνικής ιστορίας, όπως π.χ. ό Γιωργάκης Μαυρομιχάλης από τή Μάνη, άφού

«λένε πώς ό Πετρόμπεης ήτανε από Νεραίδες» (Π.Π. άρ. 763: Καλάβρυτα).

Ή αναφέρονται παραδόσεις για νεραϊδογεννημένους και για νεραϊδόσογα σχετικά μέ τήν καταγωγή κάποιων γνωστών ντόπιων οικογενειών όπως π.χ.

«'Ακόμη στό Δίστομο λένε γι' αυτούς πώς είν' από Νεραΐδας σόγι» (Π.Π. άρ. 769: Λεβαδιά) ή «Στό Μενίδι είναι μία οικογένεια τών Βρετών, πού όλοι είναι ώραϊοι, γιατί ή γενιά τους είναι από Νεραΐδα...» (Π.Π. άρ. 770: 'Αθήνα).

Παρόμοιες παραδόσεις έξηγοούν τήν (άπορσμενη) κοινωνική έπιτυχία

π.χ. μία ιστορία πού λεγόταν γύρω στό 1900 αναφέρει κάποιον δήμαρχο πού, παρόλο πού ήταν παντρεμένος κι είχε οικογένεια, συνέχιζε νά έχει σχέσεις όλη του τή ζωή μέ μία νεραΐδα. Κι αυτή τόν έκανε από φτωχό πλούσιο και ισχυρό και προστάτευε αυτόν, τά ζώα του και τή γη του από άρρώστιας και συμφορές και τόν έκανε και δήμαρχο στό χωριό του (Lawson, σελ. 135).

Σ' αυτήν τήν περίπτωση ή νεραΐδα μπορεί νά γίνει γυναίκα του αγαπητικού της, ό όποιος θά τήν όδηγήσει στό έσωτερικό τής δικής του κοινωνίας και θά τήν έγκλεισει στην οικιακή έστία εξημερώνοντάς τήν προσωρινώς, ώσπου αυτή νά τόν έγκαταλείπει φεύγοντας μακριά έξω.

Σέ όλες αυτές τίς εκδοχές για τίς σχέσεις τών νεραΐδων μέ τούς άνδρες άναγνωρίζουμε μία απόλυτη αντίθετικότητα, όπου τά απόλυτως αντίθετα έλκονται ή άπωθούνται μέ τήν ίδια άκριβώς ένταση. Τό μήνυμα είναι σαφές: άν ό άνδρας μπορεί νά έλέγξει τόν κίνδυνο πού συνιστά για τήν ουσία του άνδρισμού του ή θηλυκότητα (και μάλιστα στην τελειότερη τής μορφή), τότε μπορεί νά έλέγξει τούς μηχανισμούς τής παραγωγής και τής άναπαραγωγής τής κοινωνίας. Τά πολλά παραδείγματα αυτών πού τόλμησαν ή δέν μπόρεσαν νά αντιμετώπισουν τόν κίνδυνο, δείχνουν πώς λίγοι είναι οι πραγματικοί (μεγάλοι) άνδρες.

'Αντίθετα, άπέναντι στό παιδιά πού κάνουν μέ τούς θνητούς άντρες (ή και γενικότερα άπέναντι στό παιδιά τών ανθρώπων) ή στάση τών νεραΐδων είναι άντιφατική. Όπως είναι αώνιες νύφες αλλά υπό άναίρεση οικόσιτες σύζυγοι, έτσι είναι αώνια σέ άναπαρα-

γωγική ήλικία αλλά υπό άναίρεση μάνες.

Π.χ., όταν έγκαταλείνουν τόν θνητό άντρα τους ή παίρνουν μαζί τους τό παιδί ή τά παιδιά

«...Κατά πώς τόν όρμήνεψε ή γριά έκανε. 'Δέ θές νά μέ μιλήσεις; νά κι εγώ πώς καύγω τό παιδί σου'. 'Μή, σκύλε, τό παιδί μου!' και άμέσως στή στιγμή τ' άρπαξε κι έγινε άφαντη από τά μάτια του...» (Π.Π. άρ. 775: περιοχή 'Ηρακλείου).

είτε τά σφάζουν

«'Εκείνη τότε περίμενε μία μέραν πού ήταν ό άντρας της στό χωράφι, φορεί τήν πουκαμιά της, σφάζει τά παιδιά της, τά βάνει σ' ένα ταψί, τά άποθέτει άπάνου στό τραπέζι, κλείνει τό σπίτι και γίνεται άφαντη...» (Π.Π. άρ. 783: Κορινθία).

είτε αφήνουν τά παιδιά μέ τόν πατέρα τους έπιστρέφοντας κάθε τόσο, όταν άπουσιάζει ό έγκαταλειφθείς σύζυγος, για νά φροντίσουν τά παιδιά και τό σπίτι «τους».

«...'Από τότε δέν έγύρισε στό σπίτι νά μείνει μέ τόν άντρα της. 'Αλλ' όταν αυτός έλειπε από τό σπίτι, πήγαινε ή 'Ανεραΐδα, τό έσυγύριζε, έντυνε τά παιδιά, έμαγειρеше και έφευγε». (Π.Π. άρ. 779: Κύθνος).

«...«'Υστερα πετούσε στό χωράφι πού ήταν ό άντρας της και του 'λεγε 'Καλημέρα, άντρα, τί κάνεις; Κι εκείνος τής έλεγε 'Τί νά σου είπώ; μ' έγέλασες, έστάθηκα κουτός!' 'Εκείνη γελούσε και του 'λεγε 'Έτσι σάς γελοούν σάς οι Νεραΐδες' και έπειτα του έλεγε πώς συγύρισε τό σπίτι, και πώς νά προσέχει τό παιδί και νά μίν τό δέρνει, γιατί είναι ακόμη μικρό. Αυτό έγινότανε καθημερινά,

αλλά ό,τι κι άν έκαμε δέν μπόρεσε νά τήν καταφέρει νά μείνει πάλι στό σπίτι» (Π.Π. άρ. 781: 'Αγία Άννα Εύβοίας).

Ή άφοσίωση τής νεραΐδας μάνας στό παιδιά της είναι σχεδόν υπερβολική (και προσαρμόζεται ανάλογα μέ τίς εκάστοτε κοινωνικές απαιτήσεις)

π.χ. «...('Ενας συγχωριανός συνάντησε) μία πεντάμορφη Νεραΐδα... 'Υστερα τήν είχε κοντά του πάντα, και στό σπίτι του και έξω. 'Έκαμε μαζί της τέσσερα παιδιά, και ή Νεραΐδα τά σπούδασε ξένες γλώσσες και μέ τήν άδεια του πατέρα τους τά 'στειλε στό έξωτερικό, και τά συνόδεψε μάλιστα ως τούς Μύλους. 'Οντας γύρισε στό σπίτι, τήν ίδια βραδιά έγινε άφαντη». (Π.Π. άρ. 767: Δαβιά Μαντινείας).

Ή μητρότητα όμως φέρνει τήν ένοικισμένη νεραΐδα σέ δύσκολη θέση, άφού τήν κρατά δεμένη μέ τόν κόσμο τών ανθρώπων από τήν άλλη, τήν καθιστά διφορούμενο πρόσωπο για τόν έξωτικό κόσμο: μία «άνώμαλη» κατηγορία όντος, στό όρια ανάμεσα στόν κόσμο του έξω άπ' όπου προέρχεται και τόν κόσμο του μέσα όπου άναγκάζεται νά συζεί.

π.χ. στην παράδοση από τήν Κρήτη, πού αναφέρθηκε λίγο πιο πάνω, όπου ή μάνα νεραΐδα άρπάξει τό παιδί άπ' τά χέρια του πατέρα του πού κάνει νά τό κάψει και γίνεται άφαντη, ή νεραΐδα γυρίζει πίσω στις δικές της. «Οί άλλες Νεραΐδες όμως δέν τήν δέχτηκαν στην συντροφιά τους, γιατί είχε καμωμένο παιδί. Κι έτσι άναγκάστηκε και κατοίκησε σέ βρύση, πού τήν λέν Λουτρά, κοντά στό Νεραϊδόσπηλο. Και τήν βλέπουν δυό τρεις φορές τόν χρόνο εκεί, πού κρατεί τό παιδί της άγκαλιά...» (Π.Π. άρ. 775: περιοχή 'Ηρακλείου).

Τò μπαστούνι

Ἡ ἴδια ἀμφισημία χαρακτηρίζει γενικότερα τή στάση πού ἔχουν οἱ νεραίδες ἀπέναντι στά ξένα παιδιά· ἀρπάζουν μόνον τά ἄμορφα καί τά παίζουν σάν κοῦκλες ἢ ἀφήνουν στήν κούνια τά δικά τους κακάσχημα παιδιά καί παίρνουν τά ἄμορφα μωρά: *τά νεραϊδοπαρμένα, τά ἀλλασμένα, τά παρμένα*.

π.χ., «...Ἐκεῖ εἶδε πολλά μικρά παιδιά, πού εἶχαν ἀρπαγμένα οἱ Νεραίδες, καί τά εἶχαν σέ κούνιες κρεμασμένες ἀπό τά δέντρα, καί τά ἐπεριποιούνταν». (Π.Π. ἀρ. 739: Ἄγρινο).

«...Μιά μικρομάνα κρεμοῦσε ἀπό ἕνα πλάτανο τή νάκα μέ τό παιδί της πού ἦτανε σάν τά κρύα νερά. Ἄλλά οἱ Ἄνεραίδες τῆς τό κλέψανε, καί τῆς ἔβαλαν στή νάκα ἕνα ἄλλο κατσιμουδιασμένο, γογάρικο, κατσομαλλιασμένο π' οὐλο ἐνιαούριζε. Καί ἀπό τότε καμιά καλή μάνα δέν παίρνει τό παιδί της κοντά της...» (Π.Π. ἀρ. 741: Φιλιατρά).

Ὅμως νεραϊδοπαρμένοι ἢ μαϊσσομένοι ἢ ζωπαρμένοι ἢ ἀλλοπαρμένοι (ἐνδεχομένως καί: ἀλαφροσκοπιώτες), ἢ, ἀκόμη, καί βαρεμένοι ἢ χτυπημένοι χαρακτηρίζεται καί ὁποῖος θεωρεῖται πώς ἔχει κάποια (προβληματική, γιά τά μέτρα τῆς κοινωνίας) διανοητική ἢ ψυχική ἰδιαιτερότητα. Κάθε ἐμφανῆς σωματική ἢ πνευματική ἀνικανότητα ἢ ἀσθενικότητα ἐξηγεῖται γιὰτί τά παιδιά θεωροῦνται «νεραϊδογλυμένα» καί οἱ ἐνήλικες «νεραϊδοπαρμένοι» (ἐδῶ οἱ νεραίδες μοιάζουν μέ στρίγγλες πού ρουφοῦν τό αἷμα καί τή δύναμη τῶν ἀνθρώπων).

«Οἱ Νεραίδες πᾶνε τή νύχτα στά σπῖτια δίχως νά φαίνονται, κι ὅπου εἴρουν παιδιά νά κοιμῶνται ἀφύλακτα, τούς ρουφοῦν τό αἷμα. Αὐτά τά δυστυχημένα εἶναι κίτρινα καί ἀδύνατα, καί τά λέν νεραϊδογλυμένα». (Π.Π. ἀρ. 747: Κρήτη).

Διφορούμενο ὄν, ἡ νεραίδα-μητέρα θνητοῦ ἐξορίζεται στό περιθώριο τοῦ ἔξω κόσμου· διφορούμενοι ἀνθρώποι τά ζωπαρμένα ἢ νεραϊδογλυμένα παιδιά ἐξορίζονται στό περιθώριο τοῦ μέσα κόσμου. Ἐνῶ οἱ (ὀλίγοι καί ἐκλεκτοί) νεραϊδογεννημένοι ἢ οἱ νεραϊδοκοῖτες διατηροῦν ὅλα τά προνόμια τῆς διγενοῦς σχέσης τους μέ τό ἔξω καί τό μέσα, μέ τό ἐδῶ καί μέ τό ἐπέκεινα.

Ὅμως πραγματικά ἀντιφατική καί ἀσαφής εἶναι ἡ σχέση τῶν νεραίδων μέ τίς γυναῖκες.

Οἱ γυναῖκες ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀντίζηλες μόνον ὅταν ἐμφανίζονται στήν θεσμική ταυτότητα πού τούς ἐπιβάλλει ἡ κοινωνία: ὅταν παντρεύονται, δηλαδή ὡς νύφες, καί ὅταν γεν-

νοῦν (καί μάλιστα εἶναι μικρομάνες), δηλαδή ὡς μητέρες·

π.χ. οἱ νεραίδες ἀρπάζουν τά προικιά τῶν κοριτσιῶν, τά χρησιμοποιοῦν καί τά ἐπιστρέφουν λερωμένα καί ξεσκισμένα ἢ ἀπάρχουν τά ἄμορφα νεογέννητα.

Τά ἀνύπαντρα κορίτσια ἀφήνουν ἀδιάφορες τίς νεραίδες, ἐκτός ἂν εἶναι ἄμορφα. Τότε ἢ προσπαθοῦν νά τά ξελογιάσουν καί νά τά κάνουν νεραίδες ἢ «γιά τά μάτια τῶν παλικαριῶν» τά καταδιώκουν ἀνελέητα.

Ἀπό τή μιά μεριά, λοιπόν, οἱ διαδικασίες μύησης καί ἐνσωμάτωσης, ὅπως, π.χ.

«λίγο πρίν τήν ἐπανάσταση» ἡ κόρη τοῦ Μπούσουλα στήν Ἀθήνα κι ἄλλες ὁμοῦ, ὅπως ἡ κόρη τοῦ Μούρμουρα κι ἡ θυγατέρα τοῦ παπᾶ στό Χαλάνδρι, φεύγαν ἀπ' τό σπῖτι τους καί μετά τίς εὑρίσκαν ἐδῶ κι ἐκεῖ (στούς Ἄερες κι ἄλλοῦ) βουβές: «χανόταν τό κοριτσάκι στήν Πεντέλη, μαράζωσε καί πέθανε· καί μετά τήν εἶδαν στήν Πεντέλη στό χορό τῶν Νεραίδων» (Π.Π. ἀρ. 751, 752, 753: Ἀθήνα).

Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἐμπαθῆς ζήλια καί ἡ ἐξόντωση τῶν ἀντιζήλων· ὅπως π.χ.,

«Ἐνα κορίτσι πολύ ἄμορφο περνοῦσε τή στιγμή πού δυό Νεραίδες διασκέδαζαν μέ δυό παλικάρια πού εἶχαν ἀρπαγμένα. Θύμωσαν αὐτές πολύ καί τήν ἀρχίνισαν στό ξύλο. Οἱ δυό νέοι τίς θερμοπαρακαλοῦσαν νά μήν τήν σκοτώσουν, ὁμοῦ αὐτές ἀπό ζήλεια ἤθελαν νά τήν γκρεμίσουν ἀπ' τόν βράχο. Τέλος τό κορίτσι γλύτωσε, ἀλλά ἕτι τά θές; τόσο κακό τῆς ἔκαναν οἱ Νεραίδες πού ὕστερα ἀπό μιά βδομάδα πέθανε». (Π.Π. ἀρ. 774: Σάμος).

Οἱ ἄμορφες νέες γυναῖκες ἐμφανίζονται καί σέ ἀντιστραμμένους μυθικούς ρόλους: ὅπως τά ἄμορφα παλικάρια «τραβοῦν» τίς νεραίδες, ἔτσι, καμιά φορά, καί τά ἄμορφα κορίτσια «τραβοῦν» τούς νεραίδους. Ἡ (μυθική) παρουσία ἐνός ἐξωτικῆς ἐραστή ἐξηγεῖ τό ξεπόρτισμα κάποιων γυναικῶν ἢ καί κάποια ἐπίθεση ἐναντίον μοναχικῶν γυναικῶν· μόνο πού, στήν ἐλληνική παραδοσιακή μυθολογία τουλάχιστον, φαίνεται νά σπανίζει.²⁰

π.χ. «... (Δώδεκα ἡ ὄρα τά μεσάνυχτα, ἔπλενε μοναχή). Ἐκεῖ πού ἔπλενε ἡσυχά, ἔσεν κι ἀνοίγεται ἀξαφνᾶ ἡ πόρτα, καί μπαίνουν μέσα τρεῖς Νεραίδες ἄμορφοκαμωμένοι καί καλοντυμένοι, καί τήν ἀρπάζουνε τή γυναῖκα καί τή σηκώνουνε ψηλά. Ἐβανε τίς φωνές...» (Π.Π. ἀρ. 787: Τρίπολις).

«...Ἐνα κορίτσι, ἀθῶο πλάσμα τό κακόμοιρο, ἀγάπησε ἕνα Νεραῖδο κι ἐπήγαινε οὐλο κοντά του. Τήν ἔχάνανε οἱ γοναῖοι της, ἄλλοτε οὐλη τήν ἡμέρα, ἄλλοτε οὐλη τή νύχτα ἢ δυό τρεῖς ἡμέρες συγκρατητά. Τήν ἐκλείνανε στό σπῖτι, τήν ἐκλείδωνανε μέσα, τίποτε... ὁ Νεραῖδος τήν ἔπαιρνε ἔξω... Μιά βολά τήν ἔχασαν... Λένε τάχατες πώς ἦταν χαϊμένη, τήν εἶχε ὁ Νεραῖδος στίς σπηλιές του, ποιός ξέρει, κι ἔκανε παιδιά μέ δαύτονε». (Π.Π. ἀρ. 788: Τρίπολη).

Οἱ νεραίδες (καί πολύ περισσότερο οἱ σπάνιοι νεραῖδοι) δέν δείχνουν κανένα ἐνδιαφέρον γιά τίς «γριές» γυναῖκες, ἐκτός ἂν χρειαστοῦν μαμή γιά νά ξεγεννήσουν ἢ ἂν καμιά μεγάλη γυναῖκα «ξεπορτίσει» καί πάει μαζί τους. Αὐτές οἱ γυναῖκες χορεύουν μέ τίς νεραίδες, μαθαίνουν τήν «τέχνη» τους; τά μάγια καί γίνονται γιάτρισες ἢ καί νεραϊδάρισες ἢ νεραϊδάρες·

π.χ. «Μιά γυναῖκα στό χωριό μας, πού εἶχε παιδιά ἡλικιωμένα, ἔφευγε κατά καιρούς ἀπό τό σπῖτι της... πότε τήν κρατοῦσαν μέ τή βία τά παιδιά της, πότε τούς ἔφευγε καί τήν εὑρίσκαν ὕστερα ἔξω μακριά, καί τήν γύριζαν στό σπῖτι... ἔλεγε πώς παρουσιάζονταν κάτι γυναῖκες καί ἂν δέν κινηθεῖ μαζί τους τήν τρώνε». (Π.Π. ἀρ. 753: Μαλιτζίνα Λακεδαιμόνος).

«...Ἄπ' ἐκεῖ ἐγνωρίσθη καί ἡ Δημήτρω, ἡ γυναῖκα τοῦ Νικολοῦ Νικολόπουλου, ἡ γριά Νικολοῦ, ὅπως τήν ἔλεγον τότε, κι ἐγένικε νεραϊδάρα καί ἐγιάτρεψε τό Λιάκο Ράλλη...» (Π.Π. ἀρ. 679: Λάστα Γορτυνίας).

Οἱ νεραϊδάρες καί οἱ μεγάλοι μάγοι-νεραϊδάρηδες εἶναι οἱ μόνοι πού μποροῦν νά θεραπεύσουν τούς νεραϊδοπαρμένους.

π.χ. «Ἐνας λωβιασμένος, ὁ Ἄνδρέας Μαρωνίτης ἀπό τόν Πύργο τῆς Χώρας μποροῦσε νά γιαιτρεῖε ἕσους ἐλάβωναν οἱ Νεραίδες. Μέ κάτι λόγια πού αὐτός ἤξευρε τίς προσκαλοῦσε καί τίς διάταζε νά δώσουν τήν υγεία του στό λαβωμένο...» (Π.Π. ἀρ. 712: Σάμος). «Ἦταν μιά μάγισσα στό Ἄγρινο, ἡ Κομπονικολοῦ, ὄχι πολύ παλαιά, γιὰτί γέροντες τή θυμοῦνται ἀκόμη...» (Π.Π. ἀρ. 660: Ἄγρινο).

«...Στό τέλος ἐπῆγε καί σέ περίφημη γιάτρισσα, στή Ζάχουλη. Ἐκεῖνη ἔμαθε κῦταξε τό πόδι του εἶδε τήν κορφάδα μέσα (γιὰτί ἦταν ἀλαφροσκοπιώτη καί ἐβλεπε τίς Ἄνεραίδες καί ἐπάλευε μαζί τους)...» Π.Π. ἀρ. 710: Καλάβρυτα).

Ἡ δύναμη τῶν θεραπευτῶν στηρίζεται, ὅπως εἶναι καί γενικότερα χαρακτηριστικό, στή γνώση τῶν ὀνομάτων μέ τά ὁποῖα καλοῦν τίς νεράιδες (δπως καί τούς ἄλλους δαίμονες) καί τούς ὑποτάσσουν στή θέλησή τους·

π.χ. «Ἡ Κάλη τῶν Ὀβκῶν εἶναι δαιμόνισσα, πού ἔχει μεγάλη δύναμη, καί αὐτήν ξέρουν καί τήν διατάζουν οἱ μάγοι...» (Π.Π. ἀρ. 661: Κύπρος).

Ἡ χωροχρονική ἐπικράτεια τῶν νεράιδων. Ὁ ἔξω χώρος εἶναι μακρινός, δνειρευμένος, παραδεισένιος καί, βέβαια, πῶ ἐπικίνδυνος ἀπ' ὅ,τι μοιάζει, ἀφοῦ εἶναι πάντα δίπλα στόν ἀνθρώπινο κόσμος: οἱ νεραϊδόκηποι, τά νεραϊδόβουνα, ὁ νεραϊδόσπηλος, τό πυκνό δάσος, τά καθάρια ποτάμια, ἡ βαθιά θάλασσα, ὁ ἀέρας, ὁμως καί τό ἄλωνα, ὅπου στήνουν τίς τάβλες τους τό καταμεσήμερο, καί οἱ μύλοι καί τά χάνια, τά χωράφια καί τ' ἀμπέλια, τά λουτρά, οἱ δρόμοι οἱ πλατεῖες καί ὁλος ὁ χώρος ἔξω ἀπό τό σπίτι τίς νυχτερινές ὥρες, τό ἔξω ἀνήκει στή δικαιοδοσία τῶν νεράιδων. Ἐκεῖ εἶναι πανταχοῦ παρούσες, παρόλο πού προτιμοῦν ὀρισμένους χώρους καί ὀρισμένες ὥρες γιά νά κάνουν αἰσθητή τήν παρουσία τους στούς ἀνθρώπους: τό ντάλα μεσημέρι, πού ὁ ἥλιος χτυπάει κατακούτελα καί ζαλίζει τούς ἀνθρώπους, καί τά μεσάνυχτα, πού ἡ νύχτα σκεπάζει τόν τόπο μέ τά σκοτάδια της καί τυφλώνει τούς ἀνθρώπους.

Τά ὄρια, ὁ χώρος ἀνάμεσα στό ἔξω ἀπό τό μέσα, εἶναι διφορούμενος χώρος γιά τίς νεράιδες (δπως καί γιά τούς ἀνθρώπους). Τά ὄρια ἀνακόπτουν τή δράση τους·

π.χ. «Οἱ νεράιδες πηγαίνουν ἴσα μέ τή Χαλκόβρυση καί τό Κακό Ρέμα καί παραπέρα δέν πάνε, γιατί ἴσα μέ 'κεῖ εἶναι τό ὄριό τους. Καί ξέρεις, κάθε ἀερικό ἔχει τό ὄριό του, πού δέν μπορεῖ νά πάει μακρύτερα». (Π.Π. ἀρ. 693: Ἄρκαδία).

Ὅταν ἀναστέλλεται ἡ διαχωριστική λειτουργία τῶν ὀρίων, τότε οἱ νεράιδες εἰσέρχονται στό χώρο τοῦ μέσα·

π.χ. στά πανηγύρια, δταν ἀνοίγουν τά «ὄρια» τῆς κοινότητας γιά νά γίνουν δεκτοί οἱ ξένοι, ἐρχονται καί οἱ νεράιδες καί χορεύουν ἀόρατες· τίς βλέπουν μόνον οἱ ἀλαφροίσκιωτοι.

π.χ. «Στοῦ Ἄη Γιώργη στ' ἄλωνα, τό καλοκαίρι πού ἄλωνίζον τά γεννήματα, ἐρχονται Νεράιδες μέ διάφορα ὄργανα καί χορεύουν. Πολλοί ἀκοῦν τά ὄργανα, μά δέν βλέπουν τίποτε». (Π.Π. ἀρ. 700: Βρέστενα Λακεδαιμόνας).

Ὁ ἴδιος κανόνας ἰσχύει καί κάθε φορά πού μιά νεράιδα εἰσέρχεται

στήν κοινότητα διά τοῦ γάμου της (ἡ τῶν σχέσεών της) μέ κάποιον ἄντρα ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ ἔτσι ὡς μεσολαβητής γιά τήν «ὀμαλή» ὑπέρβαση τῶν ὀρίων.

Εἶναι χαρακτηριστικό τό ὅτι ὀρισμένες φορές οἱ νεράιδες ταυτίζονται μέ τά στοιχεῖα πού ἐλέγχουν τά ὄρια ἐνός τόπου.²¹

π.χ. ἐμφανίζονται ὡς καλά στοιχεῖα τοῦ τόπου-τῆς κοινότητας: «Ἡ Λαστιώτισσα Νεράιδα πού ἀγαποῦσε τούς Λασταίους μεσίτερε γι' αὐτούς στίς ἄλλες νεράιδες» (παρ. 714: Λάστα Γορτυνίας). Ἄλλοῦ ἀναφέρονται «νεράιδες τοπικές καί νεράιδες ξενικές».²²

Ἡ εἶναι τά στοιχεῖα ἐνός ἐπιμέρους χώρου:

«Οἱ Νεράιδες δέν εἶναι τό ἴδιο ὅλες, μόν' ἄλλες εἶναι βουνίσσιες καί ἄλλες θαλασσινές. Οἱ βουνίσσιες ἐχθρεύονται τίς θαλασσινές καί κάθε Σάββατο κατεβαίνουν ἀπό τά βουνά, κι οἱ θαλασσινές βγαίνουν ἀπ' τή θάλασσα καί πολεμοῦν...» (Π.Π. ἀρ. 659: Καλαμάτα).

Σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ συγκεκριμένος χώρος πού τούς ἀνήκει καθίσταται ἀπαγορευμένος καί ἀποκτᾶ ἱερό καί μαγικό χαρακτήρα γιά ἔδους θέλουν νά τόν πλησιάσουν:

«Μιά ὥρα κάθε νύχτα τό νερό κοιμᾶται ἡσυχο... ὁποῖος θέλει νά πιεῖ νερό πρέπει νά τό ταραξει, γιατί ἄλλιως...» (Π.Π. ἀρ. 662: Κρήτη), «Σέ κάθε πηγή εἶναι καί μιά Πεγαδίστρα. Κι δταν καμιά κόρη ἡ γυναίκα πηγαίνει πολύ πρῶι, τή χαιρετάει σιγανά...» (Π.Π. ἀρ. 669: Οἶνον Πόντου), «Σέ μιά σπηλιά τοῦ βουνοῦ Μπουρῖνου σταλάζει νερό, κι αὐτό εἶναι ἀπό τά βυζιά τῶν Νεράιδων πού βρίσκονται ἐκεῖ καί γιατρεύει κάθε ἀρρώστια...» (Π.Π. ἀρ. 683: Κοζάνη).

Ἡ, ἀκόμη, εἶναι στοιχεῖα πού στοιχειώνουν μέ τήν ἐχθρική ἐπέμβασή τους κάποιον τόπο καί τόν καταστρέφουν:

«Δέν εἶναι σωστός μήνας πού μιά Νεράιδα ἔκανε μεγάλες καταστροφές στό χωριό Ἄναθεμα. Ἦταν χονδρή σάν κατάρτι καρβιοῦ, ἔτρεχε στόν ἀέρα σά σαῖτα, κολυμποῦσε στήν θάλασσα σά δελφίνι, πηδοῦσε ἀπ' τό 'να βουνό στό ἄλλο». (Π.Π. ἀρ. 695: περιοχή Ἄργολίδας).

Τά δεδομένα καί οἱ πληροφορίες πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω εἶναι σχετικᾶ περιορισμένα.²³ μᾶς ἐπιτρέπουν, ὡστόσο, νά προχωρήσουμε σέ μιά πρώτη προσέγγιση στή νεοελληνική μυθολογία τῶν ἐξωτικῶν καί τῶν οἰκόσπιτων γυναικῶν. Τά διαγράμματα (I καί II), πού ἀκολουθοῦν, δείχνουν σχηματικά τήν ἀσάφεια τῶν (ιδεολογικῶν) ταξινομήσεων, δταν αὐτές τίθενται σέ κοινωνική χρήση.

20. Εἶναι ἐνδεικτικό πῶς, παραδείγματος χάρι, ἀπό τίς 804 παραδόσεις γιά νεράιδες πού παρατίθενται στόν Α' τόμο τῶν *Παραδόσεων* τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, μόνον σέ δύο ἀναφέρονται νεράιδες ἐραστές γυναικῶν (ἀρ. 787 καί 788) καί ἴσως καί σέ μιά τρίτη (ἀρ. 789).

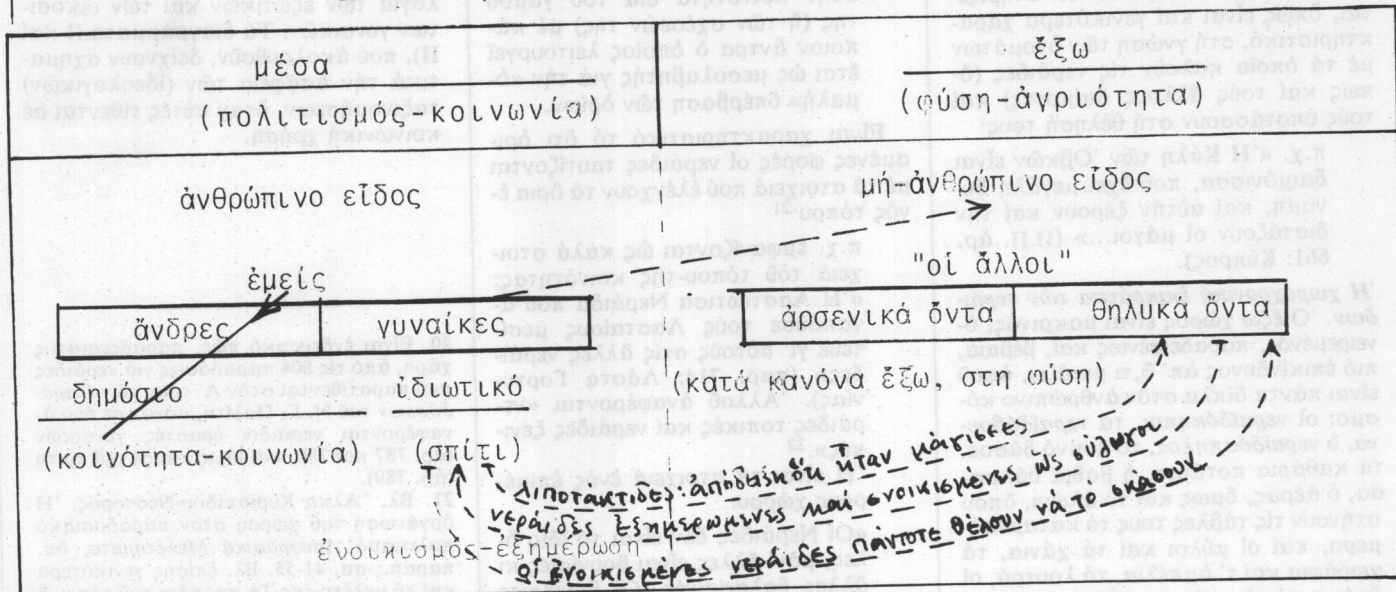
21. Βλ. Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος. Ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου στόν παραδοσιακό πολιτισμό *Λαογραφικά Μελετήματα*, ὅπ. παραπ., σσ. 41-55. Βλ. ἐπίσης γενικότερα καί τή μελέτη της Τά σημάδια τοῦ τόπου ἡ ἡ λογική τοῦ ἐλληνικοῦ τοπίου *Λαογραφικά Μελετήματα*, ὅπ. παραπ., σσ. 15-40.

22. Λογουχάρη βλ. παράδοση ἀρ. 2 Βίος, ὅπ. παραπ., σελ. 425. Πρβλ. ὁμως καί τήν κριτική τοῦ Κυριακίδη γιά σύγχυση μέ ἄλλους δαίμονες: τά στοιχεῖα (βλ. παραπάνω σημ. 17).

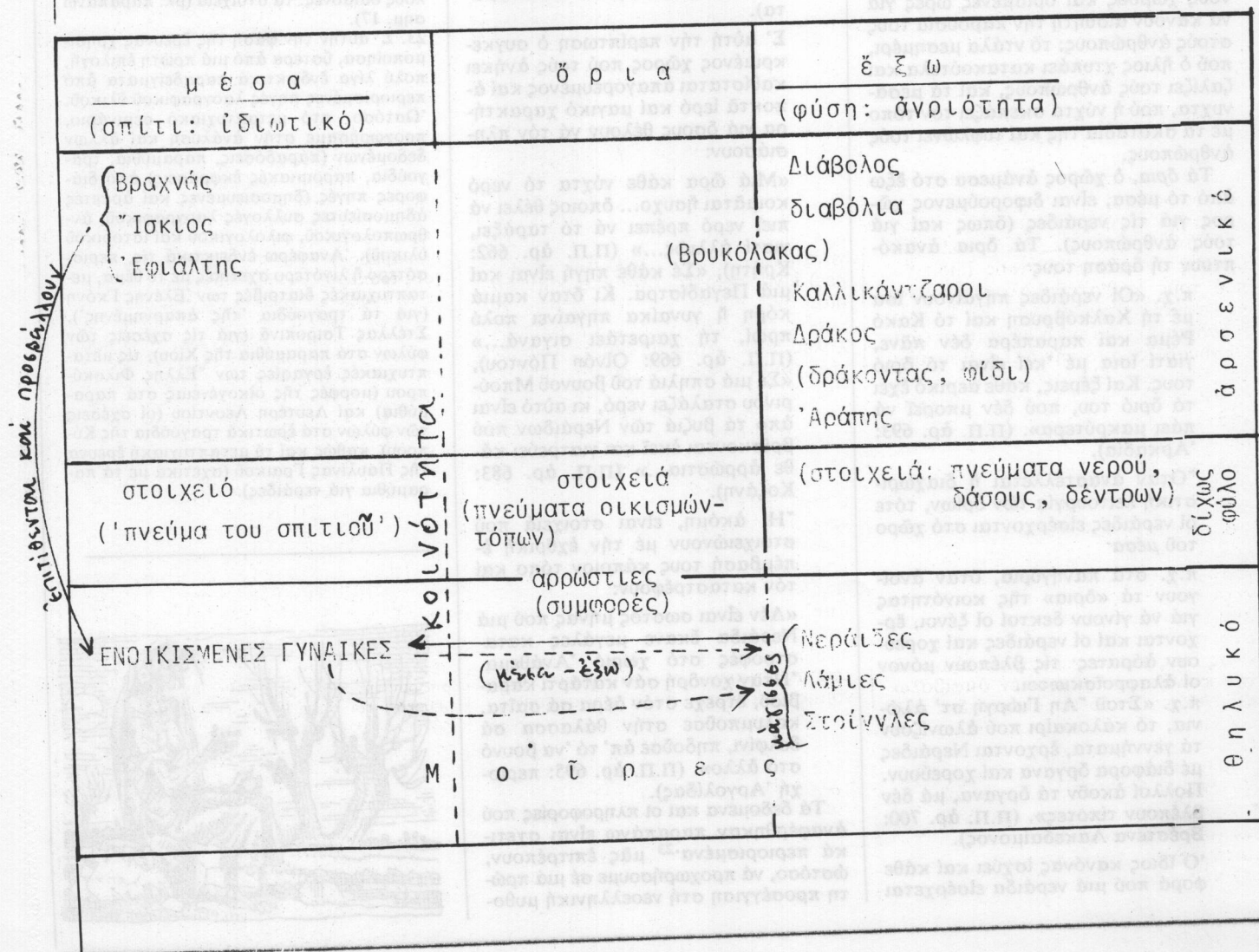
23. Σ' αὐτήν τήν φάση τῆς ἔρευνας χρησιμοποίησα, ὅστερα ἀπό μιά πρώτη ἐπιλογή, πολύ λίγα ἐνδεικτικά παραδείγματα ἀπό περιορισμένες πηγές λαογραφικοῦ ὕλικου. Ὅστόσο, στό μεταπτυχιακό σεμινάριο, προχωρήσαμε στήν ἀνάλυση καί ἄλλων δεδομένων (παραδόσεις, παραμῦθα, τραγούδια, παροιμιακές ἐκφράσεις) ἀπό διάφορες πηγές (δημοσιευμένες καί ἀρκετές ἀδημοσίευτες συλλογές λαογραφικοῦ, ἀνθρωπολογικοῦ, φιλολογικοῦ καί ιστορικοῦ ὕλικου). Ἄναφέρω ἐνδεικτικά τίς, περισσότερο ἢ λιγότερο σχετικές μέ τό θέμα, μεταπτυχιακές διατριβές τῶν Ἑλένης Γκόνη (γιά τά τραγούδια 'τῆς ἀπαρνημένης'), Στέλλας Τσιροπινᾶ (γιά τίς σχέσεις τῶν φύλων στά παραμῦθα τῆς Χίου), τίς μεταπτυχιακές ἐργασίες τῶν Ἑλλης Φιλοκῦπρου (μορφές τῆς οἰκογένειας στά παραμῦθα) καί Λευτέρη Λεοντίου (οἱ σχέσεις τῶν φύλων στά ἐρωτικά τραγούδια τῆς Κύπρου), καθῶς καί τή μεταπτυχιακή ἔρευνα τῆς Παυλίνης Γραϊκοῦ (σχετικά μέ τά παραμῦθα γιά νεράιδες).

I. 'Η κατά φύλα κατανομή των «ειδών» (εμείς/οί άλλοι)

I. 'Η κατά φύλα κατανομή των «άλλων όντων» στον χώρο

Οι αιώνιες «νύφες» και οι ύποταγμένες νοικοκυρές των ανδρών: η δύναμη των μύθων

Είναι χαρακτηριστική η γενική άποψη στην παραδοσιακή κοινωνία πώς οι άνδρες όταν κυκλοφορούν μέσα και έξω από τα όρια της κοινότητας (π.χ. πλατεία, δρόμοι, χωράφια, άμπελια, θάλασσα, δάσος, ταξίδι κ.τ.λ.) τό κάνουν γιατί έχουν κάποιο συγκεκριμένο σκοπό και έπιτελούν πάντα κάποιο έργο. Αντίθετα θεωρείται πώς οι γυναίκες δέν έχουν λόγο να κυκλοφορούν δίχως έπιτήρηση «έξω» από τό σπίτι, και όταν τό κάνουν πάντα «χαζεύουν» ή «χαζολογούν», «τριγυρνούν άσκοπα», «είναι σοκακτσούδες», «ξεπορτίζουν», «γυρίζουν έξω», «παίρνουν τούς δρόμους». (Λίγη ευαισθησία άνακαλύπτει τίσ ίδιες άκριβώς αντίληψεις και στό σύγχρονο νεοελληνικό βίο).

Σύμφωνα μ' αυτή τήν άποψη, οι άνδρες πρέπει να είναι δυνατοί και πρακτικοί, συνεπείς και λογικοί· μπορεί, βέβαια, να παρασυρθούν από τίσ γυναίκες, αλλά άν φανούν άρκετά δυνατοί άποκαθιστούν τό όνομά τους και τόν άνδρισμό τους. Για όσους δέν ταιριάζουν σ' αυτήν τήν εικόνα, ύπάρχει ή εξέγηση: «έχουν χάσει τά μυαλά τους» και τόν άνδρισμό τους εξαιτίας τής σχέσης πού είχαν κάποτε μέ δόλια θηλυκά. Έτσι ή άνικανότητα των ανδρών άποδίδεται άμέσως στή γυναικεία σεξουαλικότητα και έμμέσως στή γυναικεία πονηριά· είναι χαρακτηριστικό ότι αυτό πού οι νεράιδες άφαιρούν από τούς άνδρες είναι εκείνες άκριβώς οι «φυσικές» τους ιδιότητες πού τούς καθιστούν όλοκληρωμένα κοινωνικά άτομα: ή φωνή, τό λογικό, ό άνδρισμός, ή ζωική δύναμη, ή ζωή. Οι γυναίκες, από τήν άλλη, θεωρούνται πώς είναι «άπό τή φύση τους» έπιρρεπείς στό φευγίό και τήν περιπλάνηση· άκόμη κι όταν πλένουν στό ρέμα ή δουλεύουν στό χωράφι και στ' άμπέλι είναι έλαφρόμυαλες, φλύαρες, άδιάφορες κι άστόχαστες. Μόνο μέσα στό σπίτι, όταν άσχολούνται μέ τά «γυναικεία έργα» και τά παιδιά τους, παίζουν τόν κοινωνικό τους ρόλο· στή γειτονιά «δέν κάνουν άλλο άπ' τό να κουτσομπολεύουν», όταν κυκλοφορούν στους δημόσιους χώρους θέτουν σε κίνδυνο τήν τιμή των ανδρών τής οικογένειάς τους και όταν βγαίνουν έξω από τήν κοινότητα τίθενται έν άμφιβόλω και οι ίδιες· άπόδειξη οι νεράιδες πού κυκλοφορούν έξω κι οι στρίγγλες πού γίνονται οι μοναχικές γυναίκες.

Σ' αυτό τό μοντέλο για τή μορφολογία τής κατά φύλα συμπεριφοράς, ό άνδρας παρουσιάζεται να διευθύνει τόν μέσα κόσμο και να προσπαθει να τακτοποιήσει τόν έξω κόσμο (τήν φύση) σύμφωνα μέ τά πρότυπα τής κοι-

νωνίας: στόν ένα κόσμο κρατά κάτω από τόν άπόλυτο έλεγχο τούς τίσ γυναίκες και τά παιδιά· στόν άλλο, τόν έξω κόσμο, έξημερώνει εκείνες τίσ γυναίκες πού προσφέρονται ως τέλειες εκπρόσωποι του φύλου τους και του γεννούν τέλεια παιδιά, ένω άποφεύγει ή έξοντώνει όλα τά άλλα, κατά φύλα ή καθ' ηλικίαν άντιπαλα (του), έξωτικά όντα. Στο ίδιο μοντέλο, ή γυναίκα άντιπροσωπεύει για τόν άντρα και άρα για τήν κοινωνία τόν κίνδυνο, έπειδή παριστάνεται να παραμένει στενά δεμένη μέ τήν (άγρια) φύση τής και έπειδή τείνει πάντα, είτε τό θέλει είτε όχι, να φυσικοποιεί τήν κοινωνία. Κάθε γυναίκα, άκόμη και ή καλύτερη, είναι «άπό τήν φύση τής» έτοιμη να ξεπορτίσει. Κάθε άνδρας, ιδίως έπιθυμητός, μπορεί να πέσει θύμα μιάς γυναίκας πού τόν παρασέρνει, άν δέν άντισταθει, μακριά από τόν «όμαλό» κοινωνικό του προορισμό, μακριά άπ' τό σπίτι του, στήν καταστροφή ή στόν θρίαμβο.

Η κυριαρχία των ανδρών σ' αυτό τό σχήμα είναι άπόλυτη και στηρίζεται κυρίως στόν έλεγχο των πηγών έξουσίας στήν κοινωνία, δηλαδή στόν έλεγχο των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής και άναπαραγωγής. Ο άνδρας όφείλει έξ όρισμού να έλέγχει και τόν μέσα χώρο και τόν έξω χώρο και να κρατά άπόλυτα σαφή τά όρια τους. Αυτό καθαυτά όμως τό μέσα και τό έξω είναι χώρος θηλυκός: τό μέσα είναι ό σωστός, ό πρέπειν χώρος για τίσ γυναίκες και τό έξω είναι άπρεπής και άκατάλληλος χώρος για γυναίκες. Οι οικόσιτες γυναίκες (μητέρες, σύζυγοι, θυγατέρες) είναι σωστές γυναίκες όταν παραμένουν οικόσιτες· οι έξωτικές γυναίκες είναι επικίνδυνες και άκατάλληλες, αλλά όταν τίσ δαμάσει κανείς γίνονται οι τελειότερες σύζυγοι-μητέρες και κάνουν τά τελειότερα παιδιά, όμως θέλουν να φύγουν. Και, άφου είναι σχεδόν άκατόρθωτο να κρατήσει κανείς ένοικισμένη μιά έξωτική γυναίκα, είναι προτιμότερες οι «κανονικές» οικόσιτες γυναίκες πού ή μετριότητα τους έπιτρέπει τουλάχιστον στους άντρες να τίσ κρατούν μέσα μέ πολύ λίγη προσπάθεια. Τό σχήμα αυτό εξηγεί (σχεδόν) τά πάντα: καθώς «φτιάχνεται» στήν πράξη, χρησιμεύει, όταν χρειάζεται, σαν «έσωτερικός όργανισμός» για τή θέση και τούς ρόλους των ανθρώπων στήν κοινωνική ταξινόμηση· άλλοτε, πάλι, προσφέρει έτοιμες άπαντήσεις για να έξηγηθει εκ των ύστερων και εκ του άσφαλούς ή κοινωνική κατάσταση· κι άλλοτε, χρησιμοποιείται ως οδηγός (ένα είδος προφορικού *Malleus maleficarum*)²⁴ για τόν άμεσο έντοπισμό των κινδύνων και των τυχόν άνωμαλιών πού δημιουργούνται κατά τή λειτουργία τής κοινωνίας.

Η μυθολογία, λοιπόν, του έξωτικού (έξωτερικού) κόσμου στήνεται πάνω στις κατά φύλα διακρίσεις. Ο κόσμος του έξω συναρτάται άμέσως μέ τόν κόσμο του μέσα, σαν καθρέφτης πού άντανακλά στρεβλωμένον ιδιόρρυθμα τόν κόσμο του νοικοκυριού. Μεσολαβητής των δύο κόσμων (πού είναι ένας κόσμος) είναι ό άνδρας: ό κυρίαρχος, δαμαστής του άγριου έξω και διά του γάμου κυρίαρχος του μέσα κόσμου. Η εικόνα του έξω είναι άντιφατική: τό θηλυκό και ή θηλυκότητα είναι κυρίαρχα διά τής σεξουαλικότητας παντού έξω στή φύση, γι' αυτό πρέπει να ύποταχθούν, να άλλοτριωθούν· οι νεράιδες είναι τό μέσο τής εύτυχίας και τής ευμάρειας για τούς ανθρώπους (για τούς άντρες), αλλά χρήστες αυτού του «πλούτου», πού έχει άποκλειστικά κοινωνικό άντίκρουμα,²⁵ είναι μόνον αυτοί πού κατέχουν τό μέσο για τήν άπόκτησή του.

Πάνω σ' αυτές τίσ διφορούμενες κοινωνικο-σεξουαλικές κατηγοριοποιήσεις στήνεται τό σύστημα τής κοινωνικής όργάνωσης πού διατρέχει τό σύνολο τής ζωής (τίσ καθημερινές, τίσ τελετουργικές, τίσ ιδεολογικές, τίσ θε-

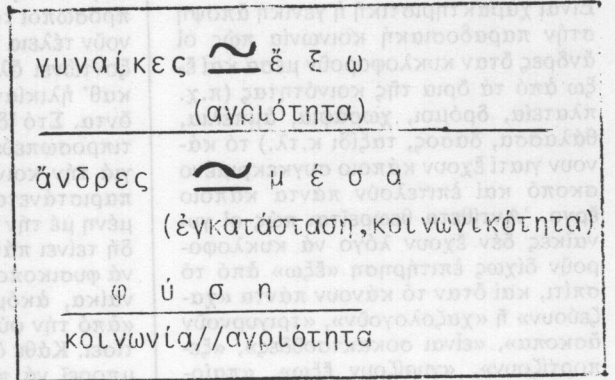
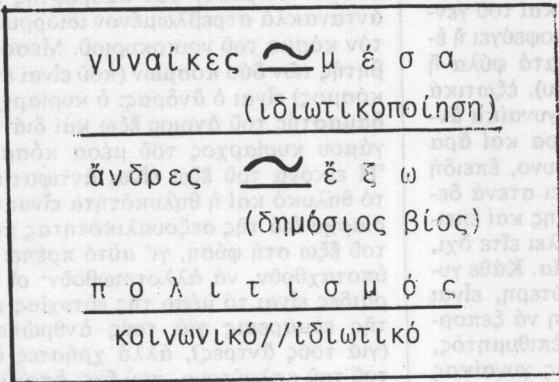
24. *Malleus maleficarum* (Η σφύρα των κακοποιών δαιμόνων), 1486: ή πιό σημαντική διατριβή περί δαιμονολογίας, πού προσέφερε στήν παλική Έκκλησία έναν πολύτιμο οδηγό για τή συστηματοποίηση και τήν καθολικοποίηση του «κυνγιού των μαγισσών». Η γραπτή παράδοση βέβαια έχει τούς δικούς της άπόλυτους τρόπους έπιβολής και καταστολής, όμως και ή προφορική παράδοση έχει τούς δικούς της άνάλογους τρόπους, και ίσως ή δύναμή της όφείλεται άκριβώς στό ότι οι κανόνες δέν είναι συγκεκριμένοι και άπόλυτοι· ό μεταπολεμικός μακαρθισμός έδειξε πώς αυτού του είδους τά κινήγια είναι πάντοτε δυνατά, άκόμη και όταν δέν ύπάρχουν έγχειρίδια για τούς κυνηγούς και τά θύματα. Οι διάχυτες και άόριστες, έν προκειμένου, παραδόσεις για τίσ νεράιδες και ή γενική ασάφεια τής (νεοελληνικής) παραδοσιακής μυθολογίας έπιτρέπει τήν εφαρμογή μιάς προληπτικής «λογοκρισίας» στή συμπεριφορά ανθρώπων και ιδιαίτερα των γυναικών.

25. Ο «πλούτος» (όποιαδήποτε μορφή κι άν έχει: χρυσάφι και πολύτιμα ύλικά, δόξες και τιμές, τύχη και ύγεια, όμορφιά και ένδεχομένως: άθανασία) άνήκει στα δαιμονικά όντα πού είτε γνωρίζουν πού βρίσκειται ό θησαυρός είτε τούς έχει άνατεθει ή φύλαξη του, αλλά ποτέ δέν τόν χρησιμοποιούν τά ίδια· απλώς μπορούν να εκχωρήσουν τήν πληροφορία σχετικά μέ τήν άνεύρεση του πλούτου ή και να χαρίσουν τήν χρήση του στους ανθρώπους. Άλλωστε ό «θησαυρός» είναι πλούτος, δηλαδή έχει αυτήν τήν ανταλλακτική άξία μόνον στόν συγκεκριμένο κάθε φορά κόσμο των ανθρώπων πού στηρίζει τή λειτουργία του στήν έννοια τής σπανιότητας. Βλ. γενικά για παραδόσεις περί θησαυρών Γ. Α. Μέγας Παραδόσεις περί θησαυρών *Λαογραφία* 4(1913-14) 22-34 και Στ. Π. Κυριακίδης Παρατηρήσεις, όπ. παραπ.

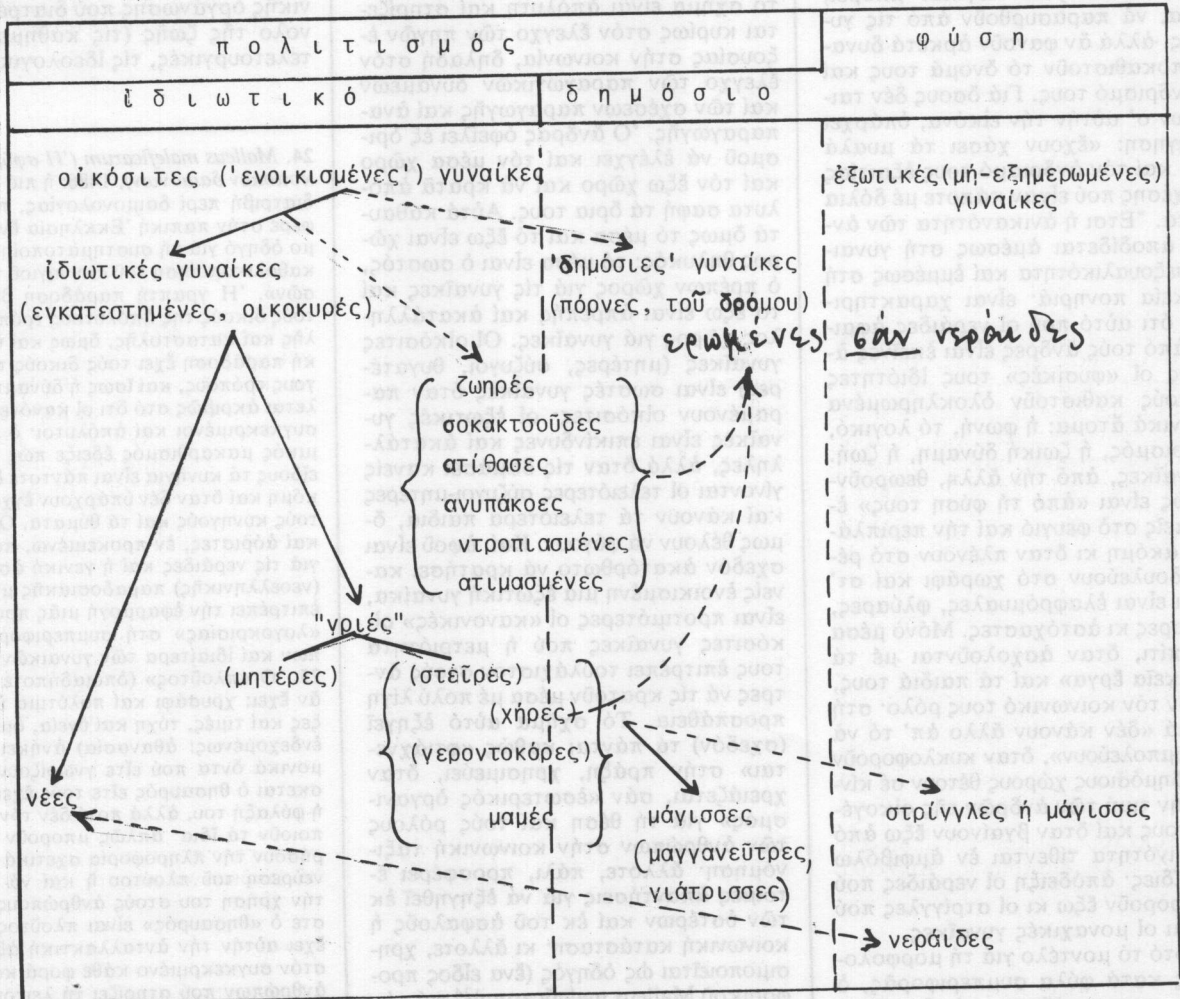
ωρητικές πρακτικές) στην παραδο-
σιακή ελληνική κοινωνία. Τά δύο δια-

γράμματα που ακολουθούν (III και IV)
έπιχειρούν να δείξουν τό ιδεολογικό

σχήμα αττης τής κατά φύλα μυθολο-
γίας στή βάση τής αντίθεσης μέσα/έξω.

IV. Τά όρια του γυναικείου χώρου: από τήν ιδιωτικοποίηση στήν φυσικοποίηση και αντιστροφή
vs. (άνδρικός χώρος=τό δημόσιο, ό πολιτισμός, ή κοινωνία)

Σημείωση. Τά σύμβολα σημαίνουν: \longrightarrow = είναι \dashrightarrow = μπορεί να γίνουν

"Έτσι, όποια γυναίκα παρασύρει τόν
άνδρα-σύζυγο έξω από τόν ιδιωτικό

χώρο του γάμου και τής οικογένειας
ταυτίζεται μέ νεράιδα. "Όσον αφορά

τίς γυναίκες, ο δημόσιος χώρος ταυτίζεται ιδεολογικά με τον έξω κόσμο· όποια γυναίκα κυκλοφορεί δημόσια είναι σά νά ανήκει έξω στην αγριότητα, εκεί όπου αποδεικνύεται τό «φύσιν πονηράν μεταβαλῖν οὐ ράδιον». Για τίς γυναίκες τῆς παραδοσιακῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ὁ πολιτισμός σταματᾶ στό σπίτι· ἡ συγκεκριμένη ιδεολογία ἐκχωρεῖ στόν πολιτισμό τῶν γυναικῶν μόνον τόν ιδεολογικῶς ἀκαθόριστο, πλῆν ὑλικῶς (περι)ορισμένο, χώρο τοῦ *ιδιωτικοῦ*.

π.χ. Ἐνα παραμῦθι λέει γιά μιά γυναίκα πού τῆς πέθαιναν τά παιδιά τῆς καί ἡ μάγισσα τῆς εἶπε νά βρεῖ μιά ἀπρίκατη (ἀπίκρατη) κόρη γιά νά τῆς ράψει τό πρῶτο ποκάμισο τοῦ νεογέννητοῦ τῆς. Πάει σέ μιά βασιλοπούλα πού μόλις εἶχε παντρευτεῖ καί θεωροῦνταν πανευτυχῆς. Αὐτή γέλασε καί τῆς εἶπε νά κρυφτεῖ γιά νά διαπιστώσει μέ τά μάτια τῆς πόσο εὐτυχισμένη εἶναι. Τό μεσημέρι σά γύρισε ὁ βασιλιάς ξέντυσε τή γυναίκα του καί τήν ἔδειρε ἀνηλεῶς. Ἡ γυναίκα τότε ἔφυγε περιλυπη καί γύριζε στό δάσος, ὅταν συνάντησε μιά ἀπρίκατη στήν ἀπλή ζωῆ τῆς βοσκοπούλα. Αὐτή τῆς ἔφραψε τό ποκάμισο πού ἔδωσε ζωῆ στό παιδί τῆς γυναικας. (Περίληψη τῆς ἀθηναϊκῆς παραλλαγῆς τοῦ παραμυθιοῦ πού δημοσίευσε ὁ Δ. Καμπούρογλου, *ὄπ. παραπ. τόμος 3, παράρτ., σελ. ι'*).

Ἐνα πρῶτο συμπέρασμα θά μπορούσε νά εἶναι πῶς: γυναίκες «μέσα» καί γυναίκες «έξω», γυναίκες οικόσιτες καί γυναίκες ἐξωτικές, γυναίκες πραγματικές καί γυναίκες φανταστικές, γυναίκες ιδιωτικές καί γυναίκες δημόσιες, γυναίκες νέες καί γυναίκες γριές, κάθε γυναίκα, πρέπει ὀπωσδήποτε νά κρατηθοῦν μέσα ἢ μακριά ἔξω. Ὁ χώρος πού πρέπει νά κρατηθεῖ ἀθικτος εἶναι ὁ ἀνδρικός χώρος, ὁ δημόσιος χώρος, μέ δυό λόγια, ὁ πολιτικός χώρος τῶν ἀποφάσεων καί τοῦ ἐλέγχου, ὁ κατεξοχῆν κοινωνικός χώρος.

Εἶναι σαφές πῶς ἡ ιδεολογία τῆς κατά φύλα ἀνισότητος μιλιέται, ἐκφράζεται καί σέ μεγάλο βαθμό βιώνεται μέσω μιᾶς γλώσσας τοῦ χώρου. Χωρικές κατηγορίες, διακρίσεις καί συμβολισμοί δομοῦν τίς ἀντιλήψεις περί ἀνδρισμοῦ καί θηλυκότητος καί, μέ τή σειρά τους, δομοῦνται μέσα ἀπό τίς κατά φύλα διακρίσεις. Δύσκολο νά πεῖ κανεῖς τί πρότερον (ἄλλωστε, σ' αὐτήν τήν φάση ἔνα τέτοιο ἐρώτημα θά ὀδηγοῦσε σέ ἄλλες κατευθύνσεις). Ἐκεῖνο πού πρέπει νά τονιστεῖ ὁμως εἶναι πῶς ἡ ἐξουσία στήν παραδοσιακή ἑλληνική κοινωνία δομεῖται καί ἐκφράζεται μέσω μιᾶς χωρο-σεξουαλικῆς «γλώσσας». Μιᾶς γλώσσας τοῦ χώρου πού ἔχει φύλα καί πού, ὄπως δ-

λες οἱ κοινωνικές (τουλάχιστον) «γλώσσες», στηρίζεται καί αὐτή σέ ἀντιθέσεις. Ἀντιθέσεις πού δηλώνουν μιά ξεκάθαρη ἀνισότητα: π.χ. πάνω/κάτω, ψηλά/χαμηλά· ὁμως καί ἀντιθέσεις πού δέν εἶναι πάντοτε ξεκάθαρα καί ἀναλλοίωτα φορτισμένες μέ κοινωνικό μήνυμα, τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, ὄπως π.χ. ἐδῶ/ἐκεῖ, μέσα/ἔξω· καί, τέλος, ἀντιθέσεις πού ἐμφανίζονται ὡς σαφείς καί ἀπόλυτες, ἐνῶ εἶναι δομικά διαφορούμενες καί ἀσαφείς, ὄπως π.χ. ιδιωτικό/δημόσιο. Πάντως, οὐδέτερες, λανθάνουσες ἢ διαφορούμενες, οἱ χωρικές ἀντιθέσεις εἶναι φορτισμένες μέ κοινωνικά νοήματα στήν ἑλληνική παραδοσιακή κοινωνία, νοήματα πού προσφέρουν χωρική «ὑπόσταση» στοῦς ἀνθρώπους ἀνάλογα μέ τό φύλο τους, τήν ἡλικία τους (καί γενικότερα τήν κοινωνική τους ταυτότητα), παρέχοντας σέ κάθε ἔναν καί σέ κάθε μιά μόνον τόν χώρο ἐφ' ᾧ ἐτάχθη.

Αὐτή ἡ ιδεολογία (ἀντανακλαστική, ρεαλιστικά ἀντιστραμμένη, διαθλασμένη ἢ σατανικά διαστρεβλωμένη ἀπό κάποιους μάγους τῆς κοινωνικῆς ἐξουσίας) ἢ συγκεκριμένη, πάντως, ιδεολογία ἐγκαθιστᾶ ἀπόλυτες ταξινομήσεις πού «μιλοῦν» γιά τήν κοινωνία καί τήν τάξη τῆς διαιρώντας τόν κόσμο σέ παγωμένα καί παγωμένα σχήματα. Ταυτόχρονα λειτουργεῖ ὡς καθολικό (καί ὀλοκληρωτικό) σύστημα ἐρμηνείας, καλύπτοντας μέ ἀδιαφάνεια τίς ἐγγενεῖς ἀσάφειες καί ἀντιφάσεις καί μὴ ἐπιτρέποντας (παρά μόνον προσωρινά καί ad hoc) τήν ἀμφισβήτηση τῆς δεδομένης τάξης. Πρόκειται γιά μιά ιδεολογία πού, χρησιμοποιώντας ἔνα ιδιόσυστατο κρᾶμα μυθικοῦ, ἱστορικιστικοῦ καί πρακτικοῦ λόγου, κατασκευάζει ἔνα *savoir* νιντε καί ἔνα *savoir faire* πρὸς κοινωνικήν χρῆσιν: λογουχάρη, παραμῦθια «γιά νεράιδες καί ἐξῶτικα ὄντα»· ἢ διηγήσεις «ἐγῶ, παιδάμ' ἐν εἶδα ποττές μου τέτοια πράματα ἀκουστά ἔχω μόνον» καί «λένε τάχατες» καί «ἀκου νά δεῖς γιατί» καί «ἡ Μάρω πού μέ τά μολόγησε καί μένα τήν ἀκουσε μέ τ' αὐτιά τῆς»· ἢ παραδόσεις «πῶς στήν τάδε περιοχή στό τάδε σημείο ζοῦν ζωτικά»· ἢ ἱστορίες, ὄπως ὅτι «ὁ δεῖνα συνάντησε μιά νεράιδα, ἢ κόρη τοῦ τάδε μαράθηκε καί πέθανε»· ἢ ἀπορίες, ὑπονόμενα καί παραινέσεις «πῶς ὀποια ξεπορτίζει πού ἄραγε πηγαίνει, γιατί ἡ τάδε εἶναι τόσο χρυσοχέρα ἢ γιατί ὁ δεῖνα πλούτισε κι ἔγινε σπουδαῖος, μὴ βγαίνει ἔξω καλοῦ κακοῦ, ἐκεῖνος πού πάει γυρεύοντας βλέπει τί παθαίνει». Κυριολεκτικά μιά παραδοσιακή «γενική χρηστομάθεια».

Σ' αὐτό τό σχῆμα, οἱ γυναίκες διαροῦνται σέ δύο ἀντιτιθέμενες ὀμάδες (μία ὀρατή-πραγματική καί μία ἀόρατη-φανταστική), πού ἐμφανίζονται νά διεκδικοῦν τό ἴδιο πάντα μῆλο: τοῦς

ἀνδρες ὡς συζύγους καί ἐραστές, δηλαδή ὡς ἀνδρες· αὐτοῦς πού προσδιορίζονται ὡς οἱ μόνον ἐνδεδειγμένοι γιά νά ὀδηγήσουν μιά γυναίκα στήν κοινωνική ἢ τήν φυσική ὀλοκλήρωση. Κάθε ἀντίσταση στήν ἀνδρική κυριαρχία, κάθε ἀμφισβήτηση τῆς ἐπικυριαρχίας αὐτῆς τῆς ἀντίληψης παρετεῦεται καί ἐξηγεῖται διά τοῦ σχήματος: ὁ ἀόρατος θηλυκός κόσμος φορτῶνεται τίς ἐνοχές πού προκύπτουν ἀπό τήν κατά φύλα κοινωνική ἀνισότητα καί ὁ ὀρατός γυναικεῖος κόσμος ὕφίσταται τίς ἀμεσες συνέπειες αὐτῆς τῆς ἐνοχοποίησης πού ἐπιβάλλει τά μέτρα τῆς προληπτικά, στυματίζοντας ὀλες τίς γυναίκες ὡς ὀποπτες, ὡς δυνάμει λιποτάκτιδες ἀπό τόν «κανονικό» κοινωνικό βίο. Πρόκειται γιά ἔνα καθολικό σύστημα ἐνοχοποίησης τῆς *θηλυκότητος*, ὀπου ἡ μυθική διχοτόμηση τοῦ γυναικεῖου κόσμου σέ *ἐδῶ καί μέσα* καί σέ *ἐκεῖ πέρα καί ἔξω* (καθῶς καί οἱ περαιτέρω, ἡσσοнос ἐν προκειμένω σημασίας, διακρίσεις πού κατακεραματίζουν τόν θηλυκό κόσμο: π.χ., παντρεμένες/ἀνῶπαντρες, μητέρες/ἄτεκνες, κορίτσια καί παντρεμένες/χῆρες, λαϊκές/παπαδιές, νέες/γριές κ.τ.λ.), αὐτή ἡ μέθοδος τῆς συνεχοῦς διχοτόμησης²⁶ λειτουργεῖ ιδεολογικά καί ὀλικά γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ὑποτέλειας τῶν γυναικῶν. Οἱ γυναίκες ὕφίστανται τήν ὑποτέλεια τῆς (μέσω τῆς ἐνοχοποίησης) ἰδιωτικοποίησης τους· τήν ἐσωτερικεύουν ἢ καί συναῖνουν σ' αὐτήν, ἀναπαράγοντάς τήν σ' ἔνα βαθμό καί οἱ ἴδιες, καθῶς συμμετέχουν σέ ὀλιφορες διαδικασίες κοινωνικοποίησης, ὀπου μαζί μέ ἄλλα πρότυπα, ἐπιβάλλεται καί τό πρότυπο τῆς ἰδανικῆς γυναικας, πού δέν εἶναι βέβαια ἢ νεράιδα, ἀλλά ἢ «κανονική» καθημερινή γυναίκα πού ὀρίζεται μόνον διά τοῦ γάμου («τοῦ πατρός τῆς» ἢ «τοῦ ἀνδρός τῆς»).

Ἡ δύναμη αὐτῶν τῶν μῦθων ἐγκεῖται στό ὅτι κατασκευάζουν, ad hoc καί in perpetuum, τέτοιες καί τόσες διακρίσεις, ὄστε ὁ καθένας καί κυρίως ἢ καθεμιά νά πιστεύουν πῶς δέν εἶναι *ἄλλοι/ἄλλες*, πῶς δέν ἀνήκουν στόν *ἄλλο* κόσμο, ἀλλά στόν *ἐδῶ*, στό *μέσα* ὀπου τᾶ πάντα εἶναι κατεστημένα ἀπαρασάλευτα στόν τόπο τους κι ὁ καθένας νοικοκύρης στό σπίτι του, μέ τήν κυρά του κυρία σ' ἔναν —κατά τ' ἄλλα— ὑποταγμένο χώρο.

26. Ἐνδεικτικό γι' αὐτήν τήν ιδεολογική ἰσοπέδωση, πού στηρίζεται σέ ἀπόλυτα ἀντιθετικές κατηγοροποιήσεις, εἶναι τό ὅτι στήν τρέχουσα ἀργκό ἢ ὀνομασία *νεράιδα* ἢ *ζωτικό* δέν χαρακτηρίζει μόνον τίς γυναίκες πού ἀσκῶντας τό (κατά τήν βικτωριανή ἠθική) «ἀρχαιότερο ἐπάγγελμα τοῦ κόσμου» ἐπιπίπτουν στόν ἀπόλυτο ὀρισμό τοῦ εἶδους «γυναίκα», ἀλλά καί ὀσους ἀνδρες δέν ἐπιπίπτουν στόν ἀπόλυτο ὀρισμό τοῦ εἶδους «ἀνδρας».

Ο «Τελευταῖος Πειρασμός» ἓνα ἐπικίνδυνο βιβλίο

τοῦ Βρασίδα Καραλή

Εἶναι περίεργο, ἀλλά ἀκόμη καί σήμερα, νά μιλάς γιά τόν Νίκο Καζαντζάκη συμβαδίζει μέ ἓνα κάποιο αἶσθημα ἐνοχῆς ἀπέναντι στά αἰώνια πιστεύω τῆς θρησκείας ἥ, ἐξ ἀντιθέτου, μέ μιὰ γεύση ἥρωισμοῦ ἀπέναντι στίς σκοταδιστικές ἐπιθέσεις τῆς ὀργανωμένης ἐκκλησίας. Καί τά δύο συναισθήματα, ἀναμφίβολα, συμβάλλουν, ἐκούσια ἢ ἀκούσια, σέ μιὰ ἀνευ ὄρων μυθοποίηση τοῦ ὀνόματός του, περιβάλλοντάς το μέ μιὰ αἴγλη ἀγωνιστική, ἢ μιάν ἀχλύ θρησκευτική, πού τόν ἀνυψώνει στά μάτια τῶν ἀνθρώπων εἴτε ὡς τήν πονηρία τοῦ Ἐωσφόρου, εἴτε ὡς τήν ἀγότητα τοῦ προφήτη.

Τέτοιες καταστάσεις, φυσικά, θά ἄρεσαν στόν Καζαντζάκη, ἰδιαίτερα κατά τήν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του — ἐποχή κατά τήν ὁποία ἐγκατέλειψε τά μεγάλα ὀράματα τῆς νεότητάς καί τῆς ὠριμότητάς του καί μετατράπηκε σέ ἓναν φιλήσυχο γραφιά, πού ἀγωνιζόταν μέσα ἀπό τίς καλλιτεχνικές μορφές νά εἰκονογραφήσει τή σαρωτική του Ἀσκητική, ἢ νά ἀπλοποιήσει τή μεγαλειώδη του Ὀδύσσεια. Βρισκόμαστε στήν ἐποχή τῶν μυθιστορημάτων του. Φυσικά, δέν ἐπιτρέπεται νά φέγουμε ὅποιονδήποτε συγγραφέα γιατί διάλεξε αὐτό καί ὄχι ἐκεῖνο τό ὕφος, γιατί διάλεξε αὐτό καί ὄχι τό ἄλλο θέμα. Γενικά μιλώντας ὅμως, τά μυθιστορήματα τοῦ Καζαντζάκη εἶναι προϊόντα κάμψης καί συμβιβασμοῦ, εἶναι ἔργα γεμάτα παραχωρήσεις στόν κυρίαρχο λόγο, τήν κυρίαρχη ἰδεολογία καί τήν ἐπικρατοῦσα κοινωνική δομή τῆς ἐποχῆς τους. Αὐτό τό γνώριζε πρῶτος ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης — καί γιά τό λόγο αὐτό σταμάτησε τήν αὐτοβιογραφία του στήν Ὀδύσσεια, θεωρώντας «πάρεργα» ὅλα τά μεταγενέστερα βιβλία του. Ἀλλά, τό γνώριζε ἐπίσης καί τό περιβάλλον του· καί γι' αὐτό τό κοινό καί οἱ ἐκδότες ἐπεφύλαξαν μιὰ θριαμβευτική ὑπόδοχή στά μυθιστορήματά του πού πούληθηκαν σάν ἀντιστασιακά τονωτικά σέ μιὰ ἀγορά πού ὑπέφερε ἀπό ἔλλειψη ἰδεῶν.

Ἀκριβῶς τότε συνέβη τό ὀξύμωρο: ὁ Καζαντζάκης νά ἐκτιμᾶται, νά κρίνεται καί νά ἐπικρίνεται γιά τά πιό συντηρητικά καί σχεδόν «ἀντιδρα-

στικά» ἔργα του, τόσο ἀπό τούς συντηρητικούς, ὅσο καί ἀπό τούς λεγόμενους προοδευτικούς. Φυσικά, ἡ ὀργάνωση πού ἀποκαλεῖται ἐκκλησία ἔχει κάθε λόγο νά μαίνεται ἐναντίον του. Μερικά βιβλία του, ὅπως λόγου χάρι ὁ *Τελευταῖος Πειρασμός*, τῆς χαλᾶνε τό φαγητό πού σερβίρει στούς πιστούς της, ἀφοῦ παρουσιάζουν τόν Χριστό μέ περισσότερο ἄλατι ἀπ' ὅσο τόν λανσάρει ἐκείνη, προσθέτοντας καί λίγο αἰσθησιακό πιπέρι, λίγο περισσότερη φλόγα καί κάτι παραπάνω μελόδραμα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἓνα ρεῦμα μέσα στήν ἐκκλησία, οἱ λεγόμενοι νεορθόδοξοι κρατοῦν μιὰ ἀμήχανη σιωπή ἀνάμεσα στήν Σκύλλα τῶν διακηρύξεων τους γιά τό πρόσωπο, τήν ἑτερότητα καί ἄλλα ἡχηρά παρόμοια καί στήν Χάρυβδη τῶν ἀναλλοίωτων καί θεόπνευστων δογμάτων, πού σήμερα μόνο μέσα ἀπό πολυσέλιδα βιβλία πλασσάρουν στό εὐρύ κοινό, ὡς καινούργιοι ἀλιεῖς ἀνθρώπων. Τήν ἴδια στιγμή, οἱ προοδευτικοί πανηγυρίζουν πού ἓνας θεσμός καί ὀρισμένα πρόσωπα ξεμπροστιάζονται σάν τίς μωρές παρθένες, ἀνακαλύπτοντας ταυτόχρονα ἓνα νέο σύμβολο στόν ἀγῶνα κατά τοῦ σκοταδισμοῦ καί τῆς παπαδοκρατίας.

Ἡ ἱστορική ἀποτελεσματικότητα ὀρισμένων βιβλίων πολύ συχνά προσδίδει μιὰ νέα σημασία στό λόγο τους. Μέ τόν Καζαντζάκη ἔχει συνδεθεῖ ἓνας ἀφορισμός ἀπό Ἀνατολή καί Δύση, μιὰ καταδίωξη ἐκ μέρους τοῦ ἐπισήμου κράτους, μιὰ παρέμβαση τῶν κρατικῶν μικροσυγγραφέων γιά νά μήν τοῦ δοθεῖ τό βραβεῖο Νόμπελ. Ὅλα αὐτά προσθέτουν στά βιβλία του ἀέρα ἀντίστασης, ἀντιδρασης καί ἀγωνιστικότητας, ἀκόμα καί ὅταν προπαγανδίζουν ἀπερίφραστα τήν παθητικότητα, τήν καταπίεση καί τόν συντηρητισμό. Πολλοί ἀναγνώστες, δέν κατορθώνουν νά ξεπεράσουν τήν ἀτμόσφαιρα αὐτή, ζαλίζονται ἀπό τήν ὁσμὴ της καί νομίζουν πῶς διαβάζουν τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ἢ κάποιο ἀθεϊστικό φυλλάδιο τοῦ Διαφωτισμοῦ. Μολοντοῦτο, μιὰ προσεκτική ἀνάγνωση τῶν μυθιστορημάτων του, καί εἰδικά τοῦ *Τελευταίου Πειρασμοῦ*, μόνο γιά τό ἀντίθετο μπορεῖ νά μᾶς πείσει: ὅτι δηλαδή σέ αὐτά τά

Έργα ο Καζαντζάκης μετάλλαξε τό ριζοσπαστικό και κριτικό στοιχείο των πρώτων του έργων σε έναν υπερβατικό και μεταφυσικό στοχασμό που τον κατείχε σαν φάντασμα από την νεότητά του και από τον οποίο, μόνο όταν συνέτρεχαν εξωτερικές συνθήκες σημαντικές, όπως η σοβιετική επανάσταση και η άνοδος του φασισμού, μπόρεσε να απαλλαγεί.

Είναι ένδεικτικό άλλωστε ότι άρχισε να γράφει τά μυθιστορήματα που τον έκαναν γνωστό μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μολονότι είχε και στο παρελθόν γράψει δύο σημαντικά έργα, τον *Βραχόκηπο* και τον *Τόντα Ράμπα* — έργα κάπως πειραματικά και άπροσάρμοστα προς τό γενικό επίπεδο γραφής μυθιστορημάτων της γλώσσας μας. Από τον *Ζορμπά* αρχίζοντας και τελειώνοντας στο χειρότερο μυθιστόρημα της λογοτεχνίας μας, τους *Αδερφοφάδες*, ο Καζαντζάκης ακολουθήσε μία διαρκή πορεία απογύμνωσης του προγενέστερου έργου του από κάθε κριτικό και επαναστατικό στοιχείο, προσαρμόζοντας όλα τά σύμβολα του προς τίς αποδεκτές αξίες της εποχής του και έναρμονίζοντας τον άπροσάρμοστο λόγο του προς την επικρατούσα ιδεολογία της.

Η απογύμνωση αυτή δέν ήταν μόνο έπιλογή του καλλιτέχνη αλλά και μία συνέπεια της πραγματικότητας του καιρού του. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η χώρα μας γνώρισε μία διαρκή σειρά από διαφεύσεις, απογοητεύσεις και άπάτες που γκρέμισαν τά όράματα που δημιούργησε τό άνώδυμο θαύμα της Άλβανίας και της Άντίστασης. Μετά την άπελευθέρωση από τους γερμανούς, η χώρα υπέφερε από τον διαρκή έμφύλιο πόλεμο και την πόλωση των δυνάμεών της σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, πόλωση που τονίζε την έλλειψη μιας πολιτικής προοπτικής. Ο Έμφύλιος φανέρωσε, όχι μόνο την άγριότητα των έξουσιών, αλλά και την χρεωκοπία των ιδεών που καθοδήγησαν τους Έλληνες ως τότε. Μέσα από τον Έμφύλιο λύθηκε ουσιαστικά τό πρόβλημα που γεννήθηκε κατά την δεκαετία του 1930, για τό κατά πόσο η Ελλάδα μπορούσε να ήταν ο έπόμενος άδύνατος κρίκος της άλυσίδας του καπιταλισμού και μπορούσε να μετασχηματιστεί σε σοσιαλιστικό κράτος μέσα από μία επανάσταση. Η ήττα των κομμουνιστών, παρά τίς μεγάλες έλπίδες που έπενδύθηκαν στον άγώνα τους, απέδειξε την γιγαντιαία ψευτιά του πολιτικού θεάτρου που στήθηκε μετά τον πόλεμο, από εκείνους που μοίρασαν τίς χώρες στους διαδρόμους των συνεδρίων και στά μυστικά τους συμβούλια. Γιατί, όσο περνούσε ο καιρός, οι Έλληνες και των δύο παρατάξεων, συνειδητοποιούσαν την έκ των έσω προδοσία του άγώνα τους, για τό ποιός θά παραδώσει την χώρα στο μεγάλο της προστάτη παίρνοντας τά περισσότερα ανταλλάγματα. Τελικά, πλειοδότησε τό μικρότερο κακό, καταστρέφοντας την δυνατότητα μιας αυτοδύναμης ανάπτυξης και

μιας έντονότερης ένεργοποίησης των αυτοχθόνων δυνάμεων. Στόν Έμφύλιο άγωνίστηκαν τά δύο πρόσωπα της ίδιας έξουσίας, μέ άποτέλεσμα να πολωθούν οι δημιουργικές πηγές του λαού μας κι έτσι να χαθεί τό όραμα μιας γνήσιας ανανέωσης της κοινωνίας και της ζωής. Ο δυνατότερος νίκησε πάνω στην ματωμένη σκηνή ενός θεάτρου που η δράση του συνάρπαζε τά πλήθη και απέκρυβε τό πραγματικό δράμα που γινόταν έξω από την σκηνή. Και ο νικημένος υπέκυψε επειδή δέν είχε μάθει καλά τον ρόλο του — έκτός βέβαια, αν πιστέψουμε τίς αντίθετες μαρτυρίες, ότι έχασε ακριβώς επειδή ήξερε τον ρόλο του απέξω κι άπαυτά.

Δέν πρέπει να ξεχνάμε αυτό τό πολιτικό σκηνικό της έποχής που ο Καζαντζάκης γράφει τά μυθιστορήματά του. Γράφει, λοιπόν σε μία έποχή γενικής απογοήτευσης, φθοράς και έξευτελισμού των όραμάτων που τον ένέπνευσαν παλιότερα. Νά μήν ξεχνάμε, επίσης, ότι γράφει σχεδόν έξοριστος κυνηγημένος από την μικρόνοια συγγραφέσκων, όπως ο Σπύρος Μελάς, πίσω από την όποία κρυβόταν και προσωπικά κίνητρα. Ο Καζαντζάκης όμως, ακόμη και όταν έγραφε τά μυθιστορήματά του, ήταν δέσμιος του παρελθόντος του, φορέας μιας φιλελεύθερης στάσης ανάμεσα σε όλες τίς ιδεολογίες του Μεσοπολέμου, τόσο άκραίος στην άποδοχή τους όσο και άπόλυτος στην άρνησή τους. Έπικρίνοντας τον Καζαντζάκη, άμφότερες οι παρατάξεις, έπεδίωκαν να έξαφανίσουν την ανεξάρτητη κριτική στάση που, μετά τον πόλεμο, έπρεπε να εκλείψει, ώστε να παγιωθούν άνενόχλητα τά εκατέρωθεν κεκτημένα. Ο Καζαντζάκης υπενθύμιζε αυτό που έπρεπε να ξεχαστεί: μιάν έποχή ρευστή και άκαταστάλαχτη κατά την όποία οι θεωρίες δοκιμάζονταν και άπορρίπτονταν, κρίνονταν και έπικρίνονταν, κατά την όποία οι έξουσιαστικές ομάδες δέν είχαν παγιωθεί, ούτε είχαν βρει τον λόγο παρέμβασής τους στις άτομικές συνειδήσεις.

Ο Μεσοπόλεμος, μολονότι έπώασε τον όλοκληρωτισμό, γέννησε παράλληλα ένα αίσθημα ιστορικής πρωτοβουλίας των μαζών και των άτόμων, που καμιά άλλη έποχή δέν μπόρεσε να πετύχει. Η ρευστότητα των ιδεών, των τάσεων και των σχημάτων άφησε για πρώτη φορά έλεύθερη την έπινοητικότητα των ανθρώπων να πειραματιστούν μέ τον λόγο και την πράξη σε μορφές έκφρασης και όργάνωσης αντίθετες προς τίς κρατικές ανάγκες. Και αυτή η ρευστότητα έπρεπε να έξαφανιστεί μετά τον πόλεμο, μαζί μέ τά σύμβολα και τους έκφραστές της. Ως προς αυτό, είναι ένδεικτική η στάση της μεταπολεμικής κριτικής στην *Οδύσσεια*. Καμιά άναφορά, καμιά ύπόμνηση, κανένας σχολιασμός ένω ο φίλος και συναθλητής Παντελής Πρεβελάκης σχεδιάζει την πιό πονηρή κριτική μελέτη για τό ποίημα, παράλληλα μέ την ιδιοφυέστερη παρουσίαση της άστικής

ιδεολογίας στον τόπο μας μέσα από την τριλογία του *Οἱ δρόμοι τῆς δημιουργίας*. Μόλις όμως ὁ Καζαντζάκης γράφει τὰ μυθιστορήματά του, ὅλοι θά τοῦ ἀνοίξουν τήν ἀγκαλιά τους, γιά νά τόν φιλήσουν ἢ νά τόν προδώσουν, μέ τό μίσος, ἢ τήν ἀγάπη τοῦ συνενόχου καί τήν κρυφή ὁμολογία ὅτι «ἐπιτέλους, καί αὐτός μιλάει τήν γλώσσα μας».

Φυσικά, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι τὰ μυθιστορήματα τοῦ Καζαντζάκη δέν εἶναι καλά σάν μυθιστορήματα. Ὁ Γιώργος Θεοτοκάς παρατηροῦσε ὅτι ὅλη ἡ πεζογραφία μας μόνο τήν *Φραγκογιαννοῦ* τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη καί τόν *Ζορμπά* ἔχει νά ἐπιδείξει ὡς ὀλοκληρωμένους χαρακτήρες. Ἀλλά καί ποιό ἄλλο μυθιστόρημα μπορεῖ νά συναγωνιστεῖ τόν *Καπετάν Μιχάλη* καί τό *Ὁ Χριστός ξανασταυρώνεται*, ἢ νά συγκριθεῖ μαζί τους στό ἀπλό ἐπίπεδο τῆς πλοκῆς, ὅπου ἀμέτρητες ἀτομικές ἱστορίες συμπλέκονται, πλέκονται καί λύνονται, καθεμιά ἀπό τίς ὁποῖες θά ἀποτελοῦσε ἕνα ὀλόκληρο μυθιστόρημα γιά τόν Κωνσταντῖνο Θεοτόκη, τόν Γρηγόριο Ξενοπούλο, ἢ ἀκόμα καί γιά τόν μάστορα τῆς πλοκῆς Μιχάλη Καραγάτση; Ὡς τέχνη καί τεχνική, ἀναμφίβολα, τὰ μυθιστορήματα τοῦ Καζαντζάκη ἀποτελοῦν μοναδικές καί ἀσύγκριτες δημιουργίες τῆς γλώσσας μας, ἐφάμιλλες τῶν καλύτερων ἔργων τοῦ Τζόζεφ Κόνραντ καί ἀνώτερες πολλῶν ἔργων τῆς ὑπαρξιστικῆς βιομηχανίας ζυμαρικῶν. Στέρεα ὡς μορφή καί μέ μιά γλώσσα λειτουργική καί διεισδυτική, τὰ μυθιστορήματά του μέσα στήν μεγάλη ἀπλότητα τοῦ λόγου τους ὑποδηλώνουν ὅσα δέν μπόρεσαν νά φανερώσουν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι μορφικοί πειραματισμοί τῆς πρωτοπορίας. Ἐκεῖ ὅμως πού βρίσκεται τό μεγαλεῖο τους, βρίσκεται ταυτόχρονα καί ἡ ἀχιλλεῖος πτέρνα τους.

Ὅσο πιό καλλιτεχνικά γίνονται τὰ ἔργα τοῦ Καζαντζάκη καί ὅσο περισσότερο ἀποδεκτά ἀπό τό κοινό γούστο καί τήν ἐκδοτική κίνηση τῆς ἐποχῆς, τόσο περισσότερο χάνουν τήν κριτική τους δύναμη καί μετατρέπονται σέ ἀκίνδυνα παιχνιδίσματα, σέ παραλλαγές γνωστών μοτίβων πού κάποτε συγκινοῦσαν καί κέντριζαν. Ὅλα αὐτά τὰ βιβλία διαβάζονται πολύ εὐκόλα, χωνεύονται εὐκολότερα, ἀφήνοντας τήν εὐχάριστη αἴσθηση πού νιώθουμε ὅσες φορές ἐπαναλαμβάνουμε τίς πιό κοινές μας συνήθειες. Ἐχουν ὅλα ὁμοιόμορφο ὕφος, μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἀναδύεται ἡ πετυχημένη ἀφομοίωση ὄλων τῶν γνώσεων πού σώριασε ὁ Καζαντζάκης στή σκέψη του. Ἐπιπλέον, καταγράφουν τήν σταδιακή του ἐνσωμάτωση στόν κυρίαρχο λόγο τῆς ἐποχῆς, ἀποβάλλοντες τήν ἀνανεωτική προοπτική πού τόν χαρακτήριζε παλαιότερα. Στά μυθιστορήματά του ὁ Καζαντζάκης ἠθικολογεῖ, στοχάζεται πάνω στή μοῖρα καί τήν ἀποστολή τοῦ ἀνθρώπου καί καταλήγει σέ μιά ὄλο καί μεγαλύτερη χρήση θρησκευτικῶν ὁρων καί θεμάτων γιά νά διατυπώσει τή σκέψη

του. Τέτοια θέματα ὑπῆσαν βέβαια στήν Ὀδύσεια ἢ τόν *Βραχόκηπο*. Ἀλλά, ἐκεῖ βρίσκονταν ἐνταγμένα σέ ἕνα ὑπερσύστημα ἰδεολογικό καί γλωσσικό, ἐπιτελώντας ὀρισμένες παράπλευρες λειτουργίες. Ἀκόμα καί ἐκείνη ἡ καχύτυχη λέξη «θεός» μέ τήν ὁποία βασανίζει τούς ἀναγνώστες του, εἰδικά στήν Ὀδύσεια, ἔχει ἀποβάλλει τό ὑπερβατικό της περιεχόμενο καί ἔχει μετατραπεῖ σέ συντελεστικό στοιχεῖο μιᾶς ἀτμόσφαιρας, εἶναι μέρος ἑνός σκηνικοῦ, καί ὄχι σημασία τοῦ λόγου του, ἢ στίγμα τῆς προοπτικῆς του.

Ἡ τάση γιά χρησιμοποίηση θρησκευτικῶν θεμάτων κορυφώνεται σέ ἔργα ὅπως ὁ *Τελευταῖος Πειρασμός* ἢ ὁ *Φτωχούλης τοῦ Θεοῦ*, μολονότι καί τὰ ἄλλα ἔργα τῆς ἰδίας κατηγορίας ὅπως ὁ *Χριστός ξανασταυρώνεται*, διαπνεόνται ἀπό ἕνα ἰσχυρό θρησκευτικό κραδασμό καί μιά νοσταλγία ἐπιστροφῆς στήν παιδική ἡλικία. Ἀπό τὰ ἔργα αὐτά, ὁ *Τελευταῖος Πειρασμός* ἀποτελεῖ τή σημαντικότερη συμβολή τοῦ Καζαντζάκη στή θρησκευτική σκέψη καί φιλολογία. Βασισμένο ἐξ ὀλοκλήρου στά Εὐαγγέλια καί στήν κριτική τους ἀνάγνωση ἀπό τούς Γερμανούς θεολόγους τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἐπιχειρεῖ νά δώσει στό φθαρμένο σύμβολο τοῦ Χριστοῦ τό δεκανίκι πού χρειάζεται γιά νά κατακτήσει ὀλοκληρωτικά τή συνείδηση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἐκεῖ πού οἱ θεολόγοι τονίζουν τό θεϊκό του στοιχεῖο, ὁ Καζαντζάκης προσθέτει καί τό ἀνθρώπινο, δίνοντας στήν ψυχρότητα αὐτῆς τῆς καβαλιστικῆς ἀλληγορίας τή θερμότητα μιᾶς ἀνθρώπινης μορφῆς. Ἐπιχειρεῖ δηλαδή νά ὀλοκληρώσει τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ κάνοντάς την πιό προσιτή στό καθημερινό ἄνθρωπο καί παραμερίζοντας ἐντελῶς τήν πιθανότητα μιᾶς πλήρους ἔλλειψης σημασίας στό σύμβολο αὐτό. Ἡ κριτική του σκέψη, πού παλιότερα *στίς τερσίνες* του γιά τό ἴδιο θέμα καί στήν Ὀδύσεια εἶχε δώσει σέ αὐτό τό ὄνομα ἕνα περιεχόμενο διαφορετικό, ἐδῶ κατορθώνει μέ τήν ἀπλότητα τοῦ Ματθαίου, τῆ γραφικότητα τοῦ Λουκά καί τὰ μυστικά ὑπονοούμενα τοῦ Ἰωάννη, νά τό ξαναστήσει στά πόδια του σάν ὄριο τῆς ἀνθρώπινης δύναμης καί ἐνέργειας. Αὐτό πού δέν κατόρθωσε νά κάνει ὡς θεός, ὁ Καζαντζάκης βοηθᾷ νά τό ἐπιτελέσει ὡς ἄνθρωπος. Καί μέ τή συμβολή του, ἡ εἰκόνα ὀλοκληρώθηκε· ἡ σκάλα στήθηκε καί κάθε ἄνθρωπος μπορεῖ πιά νά θεωρεῖ ἀκολουθώντας τό ὑπέρτατο πρότυπο, κάθε ἄνθρωπος εἶναι δυνάμει «ζῶν θεούμενος», ὅπως προσπαθοῦν νά μᾶς πείσουν οἱ σημερινοί παρατρεχάμενοι τῆς ἐξουσίας νεοορθόδοξοι.

Ἀλλά ἄς ἀπομυθοποιήσουμε τὰ πράγματα. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν ἕνας κοινός ἄνθρωπος πού ἔγινε Χριστός καί πῶς ὁ καθένας μποροῦσε νά γίνει ἕνας Χριστός, δέν εἶναι οὔτε πρωτότυπη, οὔτε τόσο σκανδαλιστική. Ὑποβόσκει σέ κάποιες ἀμφιλεγόμενες φράσεις τῶν ἐπι-

στολών του Παύλου, ενώ μερικοί μυστικοί του χριστιανισμού, όπως ο άλλος κατατρεγμένος Συμεών ο Νέος Θεολόγος, φαίνεται να έρωτοτροπούν σφοδρότατα μαζί της. (Νά μήν ξεχνάμε ότι ο Καζαντζάκης μαζί με τον Σικελιανό είναι από τους πρώτους πού διαβάζουν στον αιώνα μας την *Φιλοκαλία των Ίερών Νηπτικῶν* και έπηρεάζονται από τά κρυφά ρεύματα του άγιορείτικου μοναχισμού). Άλλά και έξω από τον χώρο του έπίσημου χριστιανισμού, οι Γνωστικοί, σέ όλες τις παραισθήσεις και τά παραληρήματά τους, βροντοφωνάζουν αυτή την ιδέα, εικονογραφώντας την με κρυπτικές εικόνες, σύμβολα και άλληγορίες, ή σπουδαιότερη από τις όποιες ήταν τό σύμβολο του σταυρού. Τό ότι ο *Τελευταῖος Πειρασμός* θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί ένα γνωστικό Εὐαγγέλιο, είναι τόσο άληθινό όσο και τό ότι οι νεοορθόδοξοι μπορούν νά χαρακτηριστούν αίρετικοί νικολαϊτιστές. Για όσους όμως βρίσκονται έξω από τό χώρο αυτό, τό ζήτημα είναι άνόητο και άδιάφορο. Άντίθετα, τό πρόβλημα είναι ότι ο Καζαντζάκης προσφέρει στην έκκλησία και στον έκλεκτό της, τή βοήθεια πού χρειάζεται για νά ολοκληρωθεῖ ή εικόνα του θεανθρώπου, ο όποιος υπέφερε και ως θεός και ως άνθρωπος. Οι υπάλληλοι της έκκλησίας μᾶς προσφέρουν τήν άνάλυση της θεικότητάς του και ο Καζαντζάκης τήν ψυχογραφία της άνθρωποσύνης του. Ίδου τό υπέρτατο υπόδειγμα δράσης, ήθικῆς σκέψης και δύναμης. "Όσοι πιστοί προσέλθετε και μιμηθεῖτε το· πράγμα πού σημαίνει, αποβάλλετε κάθε αίσθημα ιδιαιτερότητας και άτομικότητας, άφομοιώστε τόν έαυτό σας πρὸς τό υπέρτατο όν, αποσβέσετε τήν προσωπικότητά σας στον γλυκασμό του προσώπου του και τέλος, προσαρμόστε τήν συμπεριφορά σας στις έπιταγές του νόμου του. Στά γεράματά του ο Καζαντζάκης πρόσφερε στην θρησκεία τήν πληρότητα ενός έσωτερικού ολοκληρωτισμού, λίγο μετά τή συντριβή του τελευταίου ως πολιτικῆς δύναμης. Άσυναίσθητα, και ίσως μέ κάποια έλαφρότητα, ή μεγάλη γραφή μπήκε στην ύπηρεσία μιᾶς ξοφλημένης ύπόθεσης και έπιχείρησε νά νεκραναστήσει τή μυθολογία των Έσσαιων και τόν παραλογισμό των Χριστιανῶν. Και χωρίς νά τό καταλάβει, ξαναγύρισε λίγο προτού πεθάνει, στά παιδικά του χρόνια, όταν του διάβαζαν τά συναξάρια των άγιων κι έκείνος έκλαιγε μέ τά μαρτύριά τους. "Ο παλιμπαίδισμός του όμως αυτός, δέν είναι μόνο άνόητος, αλλά και άπροκάλυπτα επικίνδυνος.

Άν τά σύμβολα αυτά γκρεμίστηκαν, δέν έχουμε κανένα λόγο νά τά ξαναστήσουμε πανηγυρικότερα στην θέση τους. "Ο *Τελευταῖος Πειρασμός* είναι ή ύποτροπή μιᾶς άρρώστιας πού ξαναγύρισε για νά διαβρώσει, μέσα από τήν καλλιτεχνική της ύφή, τήν άτομικότητα του σημερινού ανθρώπου. Και αυτή ή άρρώστια μόλυνε όλα τά τελευταία έργα του Καζαντζάκη, όπως τά θεα-

τρικά *Σόδομα και Γόμορα* και τόν καταστροφικό *Βούδα*, ενώ στην όμορφη αυτοβιογραφία του πήρε τή μορφή της άνάθεσης μιᾶς άποστολῆς στον Ίδιο για τή συγγραφή της *Όδύσσειας*. Τά έργα αυτά του Καζαντζάκη άποδεικνύουν τήν κατάντια ενός μεγάλου πνεύματος πού, κουρασμένο από τις τρέλες της νιότης του, καταλάγιασε στο παραμύθιασμα του γεροντικού του συμβιβασμού.

Άλλά και τό όραμα του πειρασμού πάνω στον σταυρό δέν έχει τίποτε τό έξαιρετικό. "Ο Χέρμαν Έσσε έχει γράψει τήν *Ίνδική βιογραφία* του με παρόμοιο θέμα, ενώ υπάρχουν άμέτρητες παραδόσεις για τήν ζωή του Βούδα, τή μνήμη του όποιου ως σήμερα τιμᾶ εύλαβικά ή όρθοδοξία, μέσα από τόν βίο του Βαρλαάμ και Ίωσαφάτ. Και ως μύθος λοιπόν ο *Τελευταῖος Πειρασμός* είναι τό άναμάσημα ενός γνωστού μοτιβου και ή διασκευή του για νά λειτουργήσει άμέσότερα στην συνείδηση του δυτικού ανθρώπου. Άπό τό έργο όμως λείπει κάτι θεμελιακό πού θά έδινε στον άναγνώστη του μιᾶ ώθηση για κριτική σκέψη και θά έσπαγε τήν άδιαπέραστη πυκνότητα των θεσμών πού ταυτίστηκαν μέ τό όνομα του Χριστού. Λείπει ή *προοπτική του μέλλοντος*, ή *προοπτική νά μετατραπεί ή παραδομένη σημασία σέ μιᾶ άπελευθερωτική δύναμη*, νά μετατραπεί τό σύμβολο αυτό σέ ένα *άνακαινιστικό όραμα του κόσμου και, μέ ειδικούς όρους, σέ ένα έπαναστατικό πρόταγμα*. Έπειδή κάτι τέτοιο δέν έγινε, ο Καζαντζάκης προσέφερε τήν καλύτερη ύπηρεσία στους μανικούς έραστές του Χριστού πού τώρα πιά μπορούν νά ζητούν μαζί μέ τήν ψυχή και τό σῶμα του έρωμένου τους. Και ό,τι πέτυχε ή έλεύθερη σκέψη, ο Καζαντζάκης, μέ τήν αίσθητική τελειότητα της γλώσσας του, τό κλόνησε σοβαρά, μετατρέποντας τήν ιστορία σέ μυθολογία και τήν άπάτη σέ καθιερωμένο θεσμό.

Φυσικά, και στά γεράματά του ο Καζαντζάκης έξακολουθεῖ νά παραμένει ο έαυτός του. "Έτσι, δίπλα στον άγωνιζόμενο Χριστό, τοποθετεῖ τόν άγωνιστή Ίούδα, σαν μιᾶ έπίμονη τύψη της συνείδησής του. Άκόμα, προτού κλείσει τό βιβλίο εισάγει τόν χαρακτήρα του Παύλου, στον όποιο μπορούμε νά άναγνωρίσουμε τόν Ίδιο, κηρύσσοντας σαν γνήσιος θρησκευόμενος μυθολόγος τήν ύπεροχή του σωστικού φεύδους άπέναντι στην άποθαρρυντική άλήθεια. Έδῶ κι εκεί ξεπετάγονται οι ένοχές του για τήν άπόρριψη ενός άπελευθερωτικού όράματος του κόσμου, άπόλυτα όμως έναρμονισμένες μέ τις ανάγκες της μυθοπλασίας. "Ο Καζαντζάκης, όμως, δέν νοιάζεται πιά για επικίνδυνες άναζητήσεις σέ χώρους άγνωστους, δέν άνοίγει παράθυρα στον τοῖχο πού περιβάλλει τόν δυτικό άνθρωπο, τόν άπόλυτα έτερονομούμενο μέσα σέ μιᾶ μυθοδίαιτη κοινωνία. Γι' αυτόν τά σύμβολα, πού στην νεότητά του ήταν, ή έγιναν, κριτικές παρεμβάσεις και έπαναστατικές προοπτικές, τώρα μετατρέπηκαν σέ συμβατικές καλ-

λιτεχνικές μορφές πού προωθοῦνταν ἀπό τήν ἀγορά καί τούς βιβλιοπώλες. Τώρα αὐξήθηκαν ἐπίσης καί οἱ χειρονομίες ἀβροφροσύνης πρὸς τούς ἐξουσιαστικούς χώρους, ἢ ἀπό τούς ἐξουσιαστικούς κύκλους: μιά βασίλισσα τὸν ἐπισκέπτεται, μιά πριγκίπισσα τὸν τιμᾶ καί ἕνας πατριάρχης διαβάζει μὲ ἀφοσίωση τὰ ἔργα του. Οἱ κριτικές πυκνώνουν καί τέλος, λίγο μετὰ τὸ θάνατό του, τὸ πανοῦργο βιβλίον τοῦ Παντελῆ Πρεβελάκη ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν Ὀδύσεια ἐξουδετερώνοντας κάθε ριζοσπαστικό στοιχεῖο τῆς σέ μηδενιστική κατάθεση. Ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ τοῦ Καζαντζάκη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀνακηρύξή του σέ σύμβολο ἀγιοσύνης. Κοντολογίς, ὁ ἴδιος μηχανισμός πού λειτούργησε στὸν ἴδιο γιὰ τίς θρησκευτικές μορφές, λειτουργεῖ τώρα γιὰ τὸν ἴδιο, περιορίζοντας τὸν στοχασμὸ του στὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση μιᾶς θεμιτῆς ἀναζητήσεως μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἐπιτρεπτοῦ. Ὁ ἀπροσάρμοστος ἐρευνητὴς τοῦ Μεσοπολέμου γίνε-ται ἡ ἀσφαλιστικὴ δικλίδᾳ ἐνὸς ἀποστεωμένου συστήματος. Ὁ παλιὸς Ὀδυσσεύς πού ξέφυγε ἀπὸ τὴν Ἰθάκη ζητώντας τὴ γνῶση καί τὴν ἀρετὴ, τώρα μεταμορφώθηκε σέ μιά ἀγιογραφία στὸ εἰκονοστάσι τῶν ἀλλοτριωμένων ἀνθρώπων, προσφέροντας σέ στιγμῆς κρίσεως καί δισταγμῶν ἕνα ὑπερβατικὸ πρόσχημα δικαίωσης. Μὲ τὸν *Τελευταῖο Πειρασμό* ὁ Καζαντζάκης ξαναμπῆκε σκυφτός στὴν ἐκκλησία τῶν παπποῦδων του καί δὲν θά ἀργήσει νὰ γίνεῖ καί γιὰ τὴ μικροῦπαλληλία τῆς ἕνα βολικὸ σύμβολο θεοειδῆς καί θεόφρον — «κοινωνός τῆς ἀφάτου χαρᾶς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, πού πλημμυρίζει ἀπὸ τώρα τὴν ψυχὴ καί τὸ σῶμα τῶν θεωθέντων ἀδελφῶν μας». Εἶναι μάλιστα περιέργο πού οἱ ἀγιορεῖτες μοναχοὶ δὲν ἄδραξαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ξαναρχίσουν μαζί του τὴν προπαγάνδα τους καί ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό· εἶναι σίγουρο πὼς θά κατάφερνε περισσότερα ἀπὸ τὰ φαιδρὰ ἀλφαβητάρια καί τίς κορακιστικές θεολογίες τοῦ Χριστοῦ Γιανναρά.

Ἀκόμα καί ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς ὑλιστικῆς κριτικῆς ἔχει βασίσει τὴ σπουδὴ τῆς λογοτεχνίας στὴν ἰδεαλιστικὴ πρόληψη τῆς ἐνότητος τῆς σκέψης ἢ τῆς ζωῆς ἐνὸς συγγραφέα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ προϋποθέτει καί ἀναφέρεται σχεδὸν ἀπευθείας στὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη τῆς ἀποστολῆς, στὴν ἀντίληψη ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καί τὴ δράση ἐνὸς ἀνθρώπου ὑπάρχει ἕνα λανθάνον σχέδιο, πού ὑποδηλώνει ἕναν ὑπέρτατο νοῦ, ἢ τὴν ἱστορικὴ νομοτέλεια. Τέτοιες ἀντιλήψεις, δόλιες καί ὑποπτές ἀποκαλύπτουν τὴν βαθιὰ ἐπίδραση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας στὴν ὑλιστικὴ προοπτικὴ καί ἀπογομνώνονται καλύτερα ὅταν ἐφαρμόζονται πρακτικὰ στὴν ἀνάλυση ἐνὸς συγγραφέα ἢ ἐνὸς κινήματος. Ὁ Καζαντζάκης, λό-γω τῆς εὐρύτητος τοῦ στοχασμοῦ του, εἶναι ἕνας συγγραφέας ἀνοικονόμητος καί χωρὶς ἀπόλυτη συνοχή στίς προσπάθειές του. Ἀπὸ τὰ 1910 ὡς

τὰ 1957 ἡ ζωὴ καί ἡ δημιουργία του διαφεύδουν ὁποιαδήποτε λογικὴ συνοχὴ καὶ ἐνότητα, πέρα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἴδιου τοῦ ἐγῶ του. Ἔτσι, ὁποιαδήποτε προσπάθεια νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ ἔργο του, εἰδικὰ τῆς τελευταίας περιόδου, σάν ἕνα καπρίτσιο τῆς διαλεκτικῆς, ἔχει ἐλάχιστη ἐρμηνευτικὴ ἀξία. Ἡ περίοδος τῶν μυθιστορημάτων ὑπῆρξε γιὰ τὸν Καζαντζάκη μιά ἀπροσδόκητη παρέκκλιση, ἕνα πισωγύρισμα καί μιά ὀλοκληρωτικὴ ἐνταξί του στὸν ὀρίζοντα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκεῖνος πού διακήρυξε τὸ τέλος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ὑπῆρξε, στὸ τέλος, ὁ σοβαρότερος ἀνανεωτῆς τῆς. Ὁ, τι γκρέμισε, τὸ ξανάχτισε στερεότερα καί πιὸ συμπαγές, συμπορευόμενος μὲ τὴν ἐδραίωση τῆς μεταπολεμικῆς ἐξουσίας. Μετὰ τὸν *Τελευταῖο Πειρασμό* ἀκολούθησε Ὁ *Φτωχούλης τοῦ Θεοῦ*, ἔργο ἀδύναμο καί ἀντιδραστικὸ, προορισμένο νὰ μεταθέσει τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα σέ ζήτημα ἠθικῆς ἀντινομίας. Καί ἡ ἐσωτερικευση αὐτῆ, ἡ ἀπώθηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος καί ἡ μετουσίωσή του σέ θρησκευτικὸ συμβολισμὸ ὑποδεικνύει, παράλληλα, ὅτι οἱ ἀνανεωτικὲς δυνάμεις ἐντάχθηκαν στὸ ὑπάρχον σύστημα, ἀπολαμβάνοντας πλέον τὰ ἐξουσιαστικὰ τους προνόμια. Αὐτὰ δείχνουν γιὰ τὸν Καζαντζάκη καί τὴν ἐποχὴ τους τὰ μυθιστορηματὰ του καί ἰδιαίτερα ὁ *Τελευταῖος Πειρασμός* καί αὐτὰ πρέπει νὰ γνωρίζουμε μέσα στὸν ἐνθουσιασμὸ καί τὴν ἀγάπη μας γιὰ τὸ ἔργο του.

Ἡ μετάβαση τοῦ Καζαντζάκη ἀπὸ τὸν κριτικὸ στοχασμὸ καί τὴν κριτικὴ παρέμβαση στὸν ἀποδεκτὸ λόγον τῆς ἐποχῆς ἦταν σταδιακὴ, σταθερὴ καί πολύτροπη. Ἐγκυμονεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ὀδύσειας καί γεννιέται μέσα στὴν κατοχὴ, ὅταν ἡ ὀξύτητα τοῦ λόγου του ἀμβλύνεται καί λό-γω τῆς ψυχρῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἔπους του. Ἀλλὰ ὁ Καζαντζάκης ἔπρεπε νὰ τὸ περιμένει αὐτό· κανεὶς ἄλλος δὲν εἶχε τίς ἀναζητήσεις του, κανεὶς δὲν ἀκολούθησε τὴν δική του πορεία μέσα ἀπὸ τίς ἰδέες καί τίς «πολιτεῖες». Στίς συζητήσεις πού ἔγιναν τὸ 1943 γύρω ἀπὸ τὴν Ὀδύσεια ἀνάμεσα στὸν Θεοτοκά, τὸν Λαούρδα καί τὸν ἴδιο, τὸ ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώθηκε στὴν ἐλληνικότητα, ἢ ὄχι, τοῦ ποιήματος, σάν μιά γνήσια ἀπόδειξη τοῦ ἐπαρχιωτισμοῦ μας. Ἡ κριτικὴ διάθεση τοῦ ἔργου, εἴτε πέρασε ἀπαράτηρητη, εἴτε θεωρήθηκε καταστρεπτικὴ διάθεση χωρὶς σκοπὸ. Ἄλλωστε, πρόκειται γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων πατέρων, τῶν μεγάλων συμβόλων. Οἱ συνθήκες τοῦ πολέμου, ἐπιπλέον, ἐπέβαλαν τὴν ἀποδοχὴ στέρεων ἰδανικῶν καί προτύπων. Ὁ ἥρωισμὸς γίνεται ἡ ἀγιότητα τῆς ἐποχῆς. Τὰ σύμβολα ἐπανέρχονται καί ἐγκλιματίζονται στίς ἀνάγκες τῆς. Οἱ ἐξουσιαστικὲς ὀμάδες καί τάξεις ἔχουν κάθε λόγον νὰ προπαγανδίσουν τὰ σύμβολα τῶν νέων καιρῶν. Ἀπώτερος σκοπὸς τους εἶναι ἡ ἀμβλυνση τῆς ἀντίστασης τῶν ἀτόμων στὴν παγίωση τῶν προνομίων τους. Ἴσως ὁ πόλεμος νὰ μὴν ἦταν παρά ἔ-

να πρόσχημα, ή ένας καταλύτης, για να ανασταλεί όσο καιρό χρειαζόταν ή άμφισβήτηση των άξιων κάθε συστήματος, για να εξαλειφθούν όριστικά οι άποσάμωστες φωνές που συνέχιζαν να πιστεύουν στην άνανέωση του κόσμου. Μετά τον πόλεμο ή άμφισβήτηση από μαζικό κίνημα περιορίζεται στα άπομονωμένα έκδοτήρια των διανουμένων, έπισφραγίζοντας την άπόλυτη ήττα της προοπτικής τους. Ό πόλεμος βόλευε κάθε έξουσία και άλάφρωνε από τά περιττά βάρη του παρελθόντος.

Η ποίηση μιās σκοτεινής έποχής περιγράφει τό σκοτάδι της, έγραφε κάπου ό Μπρέχτ· και οι θεωρητικοί δημιουργοί της μεταπολεμικής έποχής δέν κάνουν τίποτε άλλο παρά να ύποτάσσονται σταδιακά στις άπαιτήσεις των καιρών χωρίς όμως να διακρίνουν μιá διέξοδο. Η ειρήνη δίνει καιρό για περισυλλογή, αλλά πρώτα πρέπει να χτίσουμε τά συντρίμμια. Οι έργάτες πρέπει να δουλεύουν περισσότερο και να θυσιάζουν τά πάντα στό μεγάλο θεό της παραγωγικότητας. Και οι συγγραφείς πρέπει να τονίζουν την άνάγκη αυτή, πρέπει να την διοχετεύουν μέ την καλλιτεχνική άρτιότητα των συμβολικών άναπαραστάσεων. Ό άνθρωπος πρέπει να ύποφέρει για να κερδίσει, άφου από παλιά γνώση σημαίνει μαρτύριο. Γνώση σημαίνει να ύποφέρεis και να θυσιάζεις τον έαυτό σου σέ ένα μεγάλο σκοπό. Ό άνθρωπος της μεταπολεμικής έποχής έπρεπε να σταυρωθεί για να καρποφορήσει ή προσφορά του και να όνειρευτεί πάνω στον σταυρό τί θά έκανε άν δέ σταυρωνόταν. Όμως ή θυσία πρέπει να γίνει· έπιβάλλεται άνωθεν· ή ανθρώπινη χαρά είναι άυταπάτη, πειρασμός του πονηρού, όλα τελειώνουν κι όλα αρχίζουν από τό μαρτύριο. Και τό μυστήριο γίνεται ό παραδειγματικός τρόπος ζωής, τό άνώτατο πρότυπο· χωρίς αυτό ό άνθρωπος ξαναγυρνά στην άγέλη, χάνει την εύκαιρία να προσφέρει στην ανθρωπότητα την πεμπτουσία της θεϊκής του άποστολής. Τό σύμβολο του χριστιανισμού ξαναπαίρνει ζωή· ένα φάντασμα πλανιέται πάνω στην Εύρώπη — μόνο που τώρα τό χειροκροτούν σχεδόν όλοι.

Αυτός είναι ό Χριστός του Καζαντζάκη. Χωρίς την άνεμελιά, την αυθάδεια και τον αύθορητισμό του Όδυσσέα του, γίνεται ό Προκρούστης που πάνω του θά ταιριάξουν όλοι οι άνθρωποι για να τυποποιηθούν και να διακινούνται εύκολότερα, όπως και τά προϊόντα της έργασίας τους. Οι ήρωες της έργασίας είναι τά αντίτυπα του άγωνιζόμενου Χριστού και ό μυστηριώδης αυτός Έβραϊός γίνεται ή μήτρα του άγώνα τους, ενός άγώνα σκληρού και άδυσώπητου για την έπιβίωση και τά κέρδη των άστών. Φυσικά, στην εικόνα του Χριστού ό τσακισμένος μεταπολεμικός άνθρωπος δέν είχε παρά να προβάλλει την άγωνία και τον πόνο του, τή βουβή του διαμαρτυρία για την σκυμμένη του ζωή. Και ή προβολή αυτή έκα-

νε την αύλη μορφή του ανθρώπινη, τόνησε τό ανθρώπινο στοιχείο του κι έδωσε στον Καζαντζάκη τό θέμα του: τή θέωση του καθημερινού ανθρώπου, δηλαδή την πλήρη του άλλοτρίωση. Ό άνθρωπος πρέπει να βασανίζεται γιατί βασανίστηκε ό Χριστός. Μόνο ύποφέροντας θά μάθει και άν ύποκύψει στον νόμο του θεού που είναι να παράγει περισσότερα, να τρώει λιγότερο, να όνειρεύεται καλύτερα. Ό Χριστός του *Τελευταίου Πειραμού* είναι άπλά ή κορυφή της ανθρώπινης έξαθλίωσης, ή όλική έξάλειψη της άτομικότητας μέσα στις βουβές κατακόμβες των έργοστασιών. Και τό θριαμβευτικό «τετέλεσται» είναι άπλούστερα ή άπόλυτη ύποταγή του ανθρώπου στις έπιταγές του άφέντη του. Κι αυτό που άρχισε τότε, ήταν άπλούστατα ή σκληρότερη έποχή της έκμεταλλευτικής βαρβαρότητας, που δυστυχώς τά μάτια του μεγάλου συγγραφέα είχαν θολώσει πολύ για να την δούν.

«Τράνζιτ»

” Άννα Ζέγκερς

Η Άννα Ζέγκερς, γνωστή πιά στο ελληνικό κοινό ιδίως από το πασίγνωστο μυθιστόρημα «Ο εβδομος σταυρός», υπήρξε μιά μεγάλη και δραστήρια συγγραφέας που έλαβε ένεργά μέρος στον αντιφασιστικό αγώνα.

Τό έργο της αποτελεί τό άποκορύφωμα στην έπική λογοτεχνία τής Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας. Στην αντιφασιστική λογοτεχνική δραστηριότητά της δέν περιορίστηκε μόνο στην άπλή καταγγελία τών φασιστικών έγκλημάτων. Προσπάθησε νά δείξει τίς αίτίες και νά περιγράψει τίς συνθήκες πού εύνόησαν τή χιτλερική βαρβαρότητα. Και σέ άλλα μεταγενέστερα διηγήματά της, όπως «Οί ιστορίες ειρήνης» (1950) και «Τό πρώτο βήμα» (1952), κράτησε σάν κύριο θέμα της τήν άπελευθέρωση τών άπλών ανθρώπων από τή φασιστική πλεκτάνη. Από τίς αρχές τού '50 μέ τά έργα «Ή έπιστροφή» (1953) και «Ο άνθρωπος και τό όνομά του» (1952), ή Ζέγκερς καταπιάνεται και μέ άλλα ζητήματα όπως τά προβλήματα τής κοινωνικής άλλαγής και τών νέων ανθρώπινων σχέσεων στή Γ.Α.Δ. Τή θεματική αυτή θά τή συνεχίσει και στίς έπόμενες δεκαετίες ιδιαίτερα μέ τά δύο κοινωνικά μυθιστορήματα «Ή άπόφαση» (1959) και «Ή έμπιστοσύνη» (1968). Στο πρώτο μυθιστόρημα τά πρόσωπα έχουν νά άποφασίσουν άναμεσα σέ δύο κράτη τών όποιων τά σύνορα βρίσκονται μέσα στό γερμανικό έδαφος, ενώ στό δεύτερο θέτει βασικά ζητήματα τών ανθρώπινων σχέσεων σέ μιά κοινωνία χωρίς ανταγωνιστικές ταξικές σχέσεις. Μέ τά διηγήματα «Τό φώς στην άγχόνη» (1961) και «Ή δύναμη τών αδύναμων» (1965) ξαναεπιστρέφει σέ διηγήματα μέ αντιφασιστικό περιεχόμενο. Ή Ζέγκερς πέθανε τό 1983 σέ ηλικία 83 ετών στό Βερολίνο αφήνοντας ένα άξιόλογο λογοτεχνικό έργο. Όλο της τό έργο είναι άφιερωμένο στους άπελευθερωτικούς αγώνες τού προλεταριάτου και στην

οικοδόμηση τού σοσιαλισμού.¹ Τό μυθιστόρημά της «Τράνζιτ» είναι από τά πρώτα σχεδόν έργα της πού γράφτηκε κατά τά χρόνια τής εξορίας της στή Γαλλία και στό Μεξικό. Κυκλοφόρησε γιά πρώτη φορά τό 1943 στό Μεξικό στην άγγλική γλώσσα και στή γερμανική έκδόθηκε γιά πρώτη φορά τό 1948. Τό έργο αυτό δημοσιεύθηκε πρόσφατα και στην ελληνική γλώσσα.²

Ή υπόθεση τού μυθιστορήματος «Τράνζιτ» διαπλέκεται στενά μέ τά προσωπικά γεγονότα και έμπειρίες πού έζησε ή ίδια ή συγγραφέας στή Γαλλία.

Ή Άννα Ζέγκερς ήταν και αυτή μιά από τίς πολλές δεκάδες Γερμανών συγγραφέων, όπως ο Μπέρτολτ Μπρέχτ, οί Χάινριχ και Τόμας Μάν, πού αναγκάστηκαν τό 1933 νά εγκαταλείψουν τή Γερμανία. Μετά από μιά ολιγόχρονη παραμονή της στην Έλβετία, έζησε στή συνέχεια μέχρι τό 1940 στό Παρίσι. Μέ τήν έναρξη τού δεύτερου παγκοσμίου πολέμου άρχισε και ή δούσειά της, όπως και όλων τών παραπάνω περιπλανώμενων συγγραφέων. Έπειδή ο ναζιστικός στρατός κατακτούσε τή μιά χώρα μετά τήν άλλη, ήταν υποχρεωμένοι νά αλλάζουν διαρκώς «πατρίδα». Ο Μπρέχτ είχε τονίσει ότι εκείνη τήν περίοδο άλλαζε πίο συχνά τίς χώρες από τά παπούτσια του. Αυτό πού τούς χαρακτήριζε ειδικά εκείνη τήν εποχή ήταν ή ικανότητά τους νά παραμένουν αισιόδοξοι μέσα σέ τόσο δύσκολες καταστάσεις. Ή Άννα Ζέγκερς δέν απελπίστηκε όταν ο χιτλερικός στρατός κατέλαβε τό Παρίσι. Ούτε και όταν άκόμη αναγκάστηκε, μετά από μιά άτελέσφορη προσπάθεια φυγής, νά επιστρέψει πάλι στό Παρίσι και νά κάψει τό τελειωμένο χειρόγραφο από τό μυθιστόρημά της «Ο εβδομος σταυρός». Πολλά χρόνια άργότερα, ή Ζέγκερς θά θυμηθεί πώς «μία άνοιξιάντικη μέρα, κρύα και ήλιόλουστη ξεχύθηκε —στον ίδιο πάντα δρόμο— ένα άσταμάτητο ποτάμι από άνθρωπους. Όχι όμως μέ

μουσική αλλά μέ κανονοβολισμούς. Όχι φορτωμένοι μέ λουλούδια αλλά μέ άχρηστες άποσκευές. Ο γερμανικός στρατός είχε φτάσει έξω από τό Παρίσι. Άπ' όλα τά εργοστάσια, άπ' όλα τά στρώματα τού λαού, μέ τά πόδια ή μέ φορτηγά... όλοι είχαν τραπέι σέ φυγή. Κατεστραμένα αυτοκίνητα, καρότσια, ματωμένα κουρέλια, νεκρά όλογα δυσκόλευαν τή φυγή».³

Ή Άννα Ζέγκερς —όπως αναφέραμε— αναγκάστηκε νά γυρίσει πίσω. Φίλοι και γνωστοί τή βοήθησαν νά διαφύγει στή Νότια Γαλλία κοντά στό στρατόπεδο Βερνέ. Έκει, άνάμεσα στους εκατοντάδες κρατούμενους αντιφασιστές, βρισκόταν και ο σύζυγός της. Στή συνέχεια ή Άννα Ζέγκερς έφθασε στή Μασσαλία, όπου παρέμεινε πολλούς μήνες προσπαθώντας νά άπελευθερώσει τόν άντρα της και νά συγκεντρώσει τά απαραίτητα δικαιολογητικά γιά τή βίβα έξόδου. Ήταν σίγουρη ότι ο γερμανικός στρατός σύντομα θά καταλάμβανε και τή Νότια Γαλλία. Μέ τή βοήθεια τού Συνδέσμου Άμερικανών Συγγραφέων κατάφερε μαζί μέ τήν οικογένειά της νά εγκαταλείψει τήν Εύρώπη και νά πάει στό Μεξικό. Τό ταξίδι όμως αυτό ήταν άρκετά περιπετειώδες. Ένώ όλα ήταν έτοιμα γιά τήν άναχώρηση, αναφέρει ή ίδια, «διαπιστώσαμε ότι δέν υπήρχε πλοίο πού νά πήγαινε κατευθείαν στό Μεξικό. Οί βίβες μας δέν έσχαν πιά... Πήραμε βίβα γιά τόν Άγιο Δομίνικο και ξεκινήσαμε μ' ένα άπό τά λίγα πλοία πού ανήκαν στό μικρό αυτό κράτος. Έκει, σέ μιά μικρή άποικιακή πόλη, είδα ύπολείμματα ισπανικού Μπαρόκ, στην παραλία βίβες και πίσω από αυτές φτωχά καλύβια. Βρήκα ένα καφενείο μ' έναν άνεμιστήρα. Καθόμουνα συχνά σ' αυτό περιμένοντας τό πλοίο πού θά μάς πήγαινε στόν προορισμό μας και έγραφα τό βιβλίο μου «Τράνζιτ», τό όποιο είχα άρχίσει νά γράφω στή Μασσαλία και τό συνέχισα στό καράβι».⁴ Τό μυθιστόρημα αυτό γράφτηκε περίπου στό ίδιο χρονικό διάστημα πού διαδραματίζονται και τά γεγονότα, στα όποια αναφέρεται. Διαπραγματεύεται τή δραματική αυτή περίοδο στή Γαλλία και πίο συγκεκριμένα στό Παρίσι και στή Μασσαλία, τήν άγωνία και τήν προσπάθεια γιά τήν επιβίωση, τήν έλπίδα γιά τό ξεπέραςμα τού πολέμου και γιά μιά δικαιότερη κοινωνία.

Ή βασική επίδιξη τού άρθρου είναι νά έρμηνεύσει τόν τίτλο «Τράνζιτ» τού μυθιστορήματος.

Ο τίτλος «Τράνζιτ» δέ σημαίνει μόνο τήν άδεια για νά ταξιδέψει κανείς μέσα από μιά χώρα και νά μεταβεί σέ μιά άλλη, αλλά σημαίνει ταυτόχρονα και τή μετάβαση ενός άπλου ανθρώ-

που σ' ένα νέο ανώτερο στάδιο της ζωής του, τη μετάβαση από ένα βαθμό συνείδησης σ' έναν άλλο ανώτερο βαθμό συνείδησης. Δηλαδή την εξέλιξη της συνείδησης μέσα από τα γεγονότα και τη διαμόρφωσή της σε μία συνειδητή αντιφασιστική συνείδηση. Αυτή τη διαδικασία θα ακολουθήσει ο ήρωας του μυθιστορηματός μας. Ο ήρωας δεν παρουσιάζεται στο έργο με δικό του όνομα. Του τό προμηθεύουν οι φίλοι του δίνοντάς του μία ταυτότητα με τό όνομα Ζάιντλερ.

Ο Ζάιντλερ διηγείται σε κάποιον άγνωστο τό 1940, σ' ένα καπλειό στό λιμάνι της Μασσαλίας, τη ζωή του. Έφτασε στό Παρίσι δραπετεύοντας από ένα στρατόπεδο συγκεντρώσεων της Γερμανίας. Σχέδια δέν είχε κάνει για τη ζωή του, για τό μέλλον. «Τό μέλλον ήταν για μένα τυλιγμένο σε όμίχλη» και άν βρέθηκε στό στρατόπεδο συγκεντρώσεων ήταν γιατί δέν μπορούσε να άνεχθεί «όρισμένες βρωμιές» και χαστούκισε έναν Γερμανό άξιωματικό. Στη Γαλλία ξαναπιάστηκε και στάλθηκε σε καταναγκαστικά έργα άπ' όπου κατάφερε να ξαναδραπετεύσει. Η συγγραφέας δέν αφήνει τόν ήρωά της να έγκαταλείψει τη Γαλλία όπως ή ίδια. Αφού επιχειρήσει να διαφύγει και αυτός από τη Γαλλία, θά παραμείνει τελικά στό έδαφός της —άκόμα και όταν έχει όλα τά δικαιολογητικά για τήν αναχώρησή του— και θά συνδεθεί με τίς δυνάμεις της αντίστασης, βρίσκοντας εκεί ένα νέο σκοπό στη ζωή του.

Στό λιμάνι της Μασσαλίας, όπου υπάρχουν αντιστασιακοί πολλών έθνότητων, οι όποιοι έχουν φύγει από τίς κατακτημένες από τούς Γερμανούς χώρες, συμβαίνουν τραγικά γεγονότα και διαμορφώνεται μία χαώδης κατάσταση. Όλοι τούς έχουν ένα και μόνο πόθο: να φύγουν, να μή μείνουν πίσω, να έγκαταλείψουν αυτήν τήν ήπειρο. Καί αυτοί οι άνθρωποι που ήθελαν να φύγουν δέν ήταν λίγοι. «Θά μπορούσε να επανδρώνεται κάθε βδομάδα ένας γιάντιος στόλος». Δέ ρωτούσαν ό ένας τόν άλλον σε ποιά χώρα ήθελαν να πάνε, αλλά για ποιά είχαν βίζα. Οι талаπωρίες και οι δυσκολίες για τήν απόκτηση της βίζας ήταν άμέτρητες. Ήταν τρομερά δύσκολο να συγκεντρώσει κανείς μέσα σ' ένα όρισμένο χρονικό διάστημα όλα τά απαραίτητα δικαιολογητικά. Θά αναφέρουμε, για παράδειγμα, τήν περίπτωση ενός Τσέχου ό όποιος «είχε ήδη συμβόλαιο (εργασίας) στά χέρια του, με βάση τό συμβόλαιο είχε τη βίζα, με βάση τη βίζα είχε τό τράνζιτ. Όσπου να του δώσουν όμως τη βίζα de sortie (βίζα έξόδου από τη χώρα), πέρασε τóσος και-

ρός που έληξε ή προθεσμία του τράνζιτ, στη συνέχεια ή προθεσμία της βίζας και στη συνέχεια του συμβολαίου. Τήν περασμένη βδομάδα του χορηγήσανε τη βίζα de sortie, τώρα περιμένει, μέρα-νύχτα, τήν παράταση του συμβολαίου του που είναι ή προϋπόθεση για τήν παράταση και της βίζας του. Αυτή όμως ή βίζα είναι ή απαραίτητη προϋπόθεση για να του δοθεί νέο τράνζιτ».

Η συγγραφέας παρουσιάζει άνθρωπους κατάκοπους, τσακισμένους και εξαντλημένους από τη διαρκή άναμνη. Άνθρώπους που δέν χάνουν τήν έλπίδα τούς και προσπαθούν διαρκώς από τήν άρχή να συγκεντρώσουν τά δικαιολογητικά τούς και να ξεφύγουν από τόν καθημερινό φόβο του θανάτου. «Ίσως αυτή τη βδομάδα να φεύγει τό τελευταίο πλοίο. Ίσως αύριο να ρθούν οι Γερμανοί». Ο θάνατος βρισκόταν παντού, άκόμα και πριν και κατά τη διάρκεια της φυγής. Άκόμα και άν είχαν βίζα, διότι έλεγχος γινόταν και στό πλοίο. Μερικοί από αυτούς ήταν υποχρεωμένοι να περάσουν πρώτα από τό λαβύρινθο της γραφειοκρατίας, να ύποστούν αυστηρότατους έλέγχους στα έπίσημα χαρτιά τούς και στα πολιτικά τούς φρονήματα. Τόν έλεγχο αυτό δέν τόν έκαναν μόνο οι γαλλικές άρχές, αλλά και οι άρχές τών άλλων χωρών πρός τίς όποιες κατευθύνονταν. Ένα γεγονός που έπηρεασε τόν Ζάιντλερ ήταν ή περίπτωση του Χάιντς, ό όποιος κινδύνευσε να συλληφθεί, αλλά κατάφερε να γλιτώσει γιατί ποτέ δέν ήταν μόνος του. Παντού έβρισκε φίλους και συντρόφους που τόν βοηθούσαν. Η άλληλεγγύη που έβρισκε ό Χάιντς ήταν τό στοιχείο που τόν έπηρεασε βαθύτατα. Ο Χάιντς ήταν ένας αγωνιστής, ό όποιος ύπέφερε τά πάνδεινα σ' ένα στρατόπεδο συγκεντρώσεως στη Γερμανία, κατάφερε να δραπετεύσει για τό Παρίσι και να φθάσει στη συνέχεια στην Ίσπανία. Εκεί εντάχθηκε στη Διεθνή Ταξιαρχία και έχασε και τό ένα του πόδι. Επιστρέφοντας μετά στη Γαλλία συνελήφθηκε και κλείστηκε στό ίδιο στρατόπεδο με τόν Ζάιντλερ. Δραπέτευσε και αυτός από κει χάρη στη βοήθεια τών φίλων του που τόν βοήθησαν να προσπεράσει τόν τοίχο του στρατοπέδου. Όταν ξανασυναντήθηκαν άργότερα, ό Χάιντς του διηγήθηκε τη συνέχεια ότι «οι φίλοι μου με κουβαλούσαν με βάρδιες στα χέρια για να γλιτώσω από τούς Γερμανούς. Ήρθαμε διασχίζοντας τόν Λίγηρα. Στό δρόμο ύπέφερα, πίστεψέ με, που τούς ήμουν βαρος. Όμως ύστερα, στόν Λίγηρα, βρέθηκε ένας φαράς που έίπε ότι θά μās περάσει άπέναντι, μόνο για δικό μου χατίρι. Έτσι βολευ-

τήκανε τά πράγματα. Φυσικά ύπήρχε ένας ανάμεσά μας, τόν θυμάσαι βέβαια, τόν Χάρτμαν, που αναγκάστηκε να μείνει πίσω γιατί ή βάρκα δέ χωρούσε άλλον. Άφησε να φύγω εγώ κι εκείνος έμεινε πίσω».

Και σ' αυτό τό μυθιστόρημα ή Άνα Ζέγκερς περιγράφει έντονα τό στοιχείο της άλληλεγγύης όπως στόν «βδομο σταυρό» καθώς και σ' άλλα έργα της. Για τόν Ζάιντλερ είναι ό Χάιντς τό μεγάλο πρότυπο, άπ' αυτόν περιμένει να τόν συμβουλευσει και να τόν δια φωτίσει σ' αυτή τη δύσκολη και χαώδη κατάσταση. Όλα αυτά τά γεγονότα τά πληροφορείται ό αναγνώστης από τήν περιγραφή του Ζάιντλερ. Η διήγηση στό πρώτο πρόσωπο δημιουργεί τήν έντύπωση ότι ό ίδιος ό Ζάιντλερ έχει ζήσει τά όσα έξιστορεί.

Ο Ζάιντλερ στην άρχή του μυθιστορηματος παραμένει για άρκετό χρονικό διάστημα άδρανής και άναποφασιστος. Ζει και συμπεριφέρεται όπως ένας άπλός άνηρωπος που του διατάραξαν τη τάξη και τήν ήρεμία. Έπιθυμεί μία μόνιμη, σταθερή δουλειά, οικογένεια, άγάπη. Μισεί μόν τόν πόλεμο αλλά για άρκετό διάστημα άποφεύγει τήν ένεργή συμμετοχή στόν άγώνα κατά του ναζισμού. Τά γεγονότα όμως και οι συνθήκες τόν αναγκάζουν να νοιώσει πόσο άνώφελος είναι αυτός ό τρόπος ζωής του. Αισθάνεται τήν παρέα του Χάιντς όλο και πιό έντονα. Σε μία τούς συνάντηση θά του πει: «ή ζωή μου περνάει όλότελα από δίπλα μου». Τήν άκλόνητη πίστη σε ιδέες δέν τήν θεωρεί πια «παιδιάστικη και άχρηστη» ύπόθεση και αισθάνεται περιφανεος που συνέβαλε στη σωτηρία του Χάιντς, όταν αυτός βρέθηκε σε κάποια δύσκολη στιγμή. Ο Χάιντς όπως και τόσοι άλλοι έχουν θέσει σαν ύψιστο σκοπό να άπελευθερώσουν τήν ανθρωπότητα από τό φασισμό. Τελικά και ό ίδιος καταλαβαίνει ότι είναι λάθος και καταστρεπτικό να σκέφτεται κανείς τήν προσωπική του έντυχία και τήν ιδιωτική ζωή σε μία τόσο ταραγμένη ιστορική περίοδο όπως αυτή.

Η προσωπική έντυχία είναι συνάρτηση της γενικότερης κοινωνικής έντυχίας και όχι άτομική ύπόθεση. Μόνο σ' αυτή τη βάση ό άνθρωπος είναι ικανός για μεγάλες πράξεις. Ο φασισμός δέν μπορεί να άντιμετωπιστεί όταν τόν άποφεύγει κανείς ή παραμένει ούδέτερος, αλλά μόνο όταν δραστηριοποιηθεί και άντισταθεί σ' αυτόν.

Τίς εκτιμήσεις τών γεγονότων τίς αφήνει ή συγγραφέας στην κρίση του Ζάιντλερ. Ο Ζάιντλερ είναι ένας ειλικρινής και καλοπροαίρετος άνθρωπος με κριτική ματιά, αλλά ό,τι συμβαίνει γύρω του δέ γίνεται άμέσως άντιληπτό ή κατανοητό. Η Ζέγκερς πα-

ρουσιάζει την έσωτερική κατάσταση ενός ανθρώπου σε μία ανήσυχη πόλη. Γι' αυτό στο μυθιστόρημα βαρύνουν τά προσωπικά γεγονότα του ήρωα, τά συναισθήματα, οι σκέψεις και όχι τόσο πολύ τά ιστορικά γεγονότα. Είναι μία ύποκειμενική παρουσίαση των γεγονότων.

Μιά άλλη περίπτωση, πού έπαιξε σημαντικό ρόλο στή συνειδητοποίηση του Ζάιντλερ, ήταν ή περιπλοκή του στήν υπόθεση του συγγραφέα Βάιντελ. Στήν ιστορία αυτή τονίζεται ιδιαίτερα ή εϋθύνη του συγγραφέα στήν εποχή μας. 'Ο Ζάιντλερ, πού έχει νά του παραδώσει ένα γράμμα, πληροφορείται ότι ο Βάιντελ έχει αυτοκτονήσει. Μέσα στά προσωπικά αντικείμενά του άνακαλύπτει τό χειρόγραφο ενός μισοτελειωμένου μυθιστορήματος. Τό διαβάσει από «καθαρή πλήξη» και μόνο και τό συσχετίζει μέ τά ιστορικά γεγονότα πού συμβαίνουν στή χώρα του τή Γερμανία. Τό μυθιστόρημα αναφέρεται στήν ιστορία ενός λαού πού έμπιστεύτηκε τίς τύχες του σ' έναν «λύκο». Έξηγει τίς αιτίες πού οδήγησαν σ' αυτό, πώς μπόρεσε δηλαδή αυτός ο «λύκος» νά κερδίσει τήν εξουσία και νά εξουσιάσει έναν ολόκληρο λαό και έκει πού ή άνυπομονησία και ή άγωνία άνεβαίνει στό άποκορύφωμα σταματάει τό μυθιστόρημα. 'Ο Ζάιντλερ άναρωτιέται: «Γιατί έβαλε τέρμα στή ζωή του; Δέ θά έπρεπε νά μέ είχε άφήσει μόνο μου! Θά έπρεπε νά είχε γράψει τήν ιστορία του μέχρι τό τέλος. Θά μπορούσα νά διαβάζω μέχρι τό γκρίζο φώς τής αυγής. Θά έπρεπε νά είχε συνεχίσει νά γράφει άμέτρητες ιστορίες, πού θά μέ είχαν φυλάξει από τό κακό. "Αν μέ είχε γνωρίσει έγκαιρα!... Έγώ θά τόν είχα ίκετεύσει νά μείνει στή ζωή. Θά του είχα βρει μία κρυψώνα. Τώρα όμως ήταν νεκρός.(...) Δύο άράδες γραμμένες μέ τή γραφομηχανή στήν τελευταία μεγάλη κόλλα χαρτιού. Κι έγώ μόνος μου! "Ετσι έλεει νός και δυστυχημένος όπως παλιότερα».

Παρ' ότι νεκρός, ο Βάιντελ εξακολουθεί νά συνοδεύει τόν Ζάιντλερ στήν προσπάθειά του νά αναζητήσει τή σαφήνεια των πραγμάτων και τήν πολιτική τους διάσταση. "Όταν πηγαινει μάλιστα νά παρακαλέσει για τή βίβα οι άρχές του Μεξικού τόν έκλαμβάνουν από κακή πληροφόρηση ως τόν ίδιο τόν Βάιντελ, μέ αποτέλεσμα νά φέρνει ο ίδιος τώρα τά στοιχεία του νεκρού συγγραφέα. Πρόκειται στήν περίπτωση αυτή για ένα λογοτεχνικό τέχνασμα, όπου ο Ζάιντλερ συνεχίζει και ολοκληρώνει μέ τή ζωή του τό μυθιστόρημα του Βάιντελ. Αυτό μάλιστα δίνει και τήν εϋχέρεια στό Ζάιντλερ νά

κινείται πότε σαν ένας μέσος άπλός πολίτης και πότε σαν συγγραφέας.

Έκτός από τόν Βάιντελ και τόν Χάινς πού έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στις άπαρχές τής συνειδητοποίησης του, σημαντικό ρόλο θά παίξει στή συνέχεια και ή συνάντησή μέ τούς Γάλλους έργάτες. "Όλα αυτά τά γεγονότα θά τόν σπρώξουν νά κάνει τό άποφασιστικό βήμα και νά ένταχθεί οργανωμένα στό κίνημα τής αντίστασης. Ένώ στό παρελθόν τό κύριο μέλημά του ήταν πώς θά διαφύγει στο έξωτερικό, τώρα αντίθετα πού έχει όλα τά χαρτιά του έτοιμα για τήν αναχώρηση θά άποφασίσει συνειδητά νά παραμείνει στή Γαλλία και νά συνεργαστεί μέ τούς Γάλλους φίλους και ιδιαίτερα μέ τήν οικογένεια του Μαρσέλ Μπινέ. Είναι έτοιμος όχι μόνο νά αντισταθεί στό ναζισμό σε περίπτωση εισβολής στή Νότια Γαλλία αλλά ακόμα και αυτή τή ζωή του νά θυσιάσει για τά ιδανικά του. «"Αν ξαφνικά μās παρουσιαστούν έδω οι ναζί, ίσως νά μέ πάρουν μαζί μέ τούς γιους τής οικογένειας (Μπινέ) για καταναγκαστική έργασία ή νά μās μεταφέρουν όπουδήποτε άλλου. "Όποια τύχη θά 'χουν οι γιοι τής οικογένειας, θά έχω κι εγώ. Οι ναζί δέ θά μέ άναγωνίσουν πιά σε καμιά περίπτωση για συμπατριώτη τους. Θά μοιραστώ έδω μέ τούς δικούς μου ανθρώπους τά καλά και τά κακά, τήν καταφυγή σ' αυτούς και τό διωγμό μαζί μ' αυτούς. Και άμέσως μόλις οργανωθεί ή "Αντίσταση, θά συγχρονίσω τό φθινό ρολόι μου μέ του Μαρσέλ. "Εστω κι άν πέσω μαζί μ' αυτόν κάτω από τίς σφαίρες, μου φαίνεται ότι δέν μπορώ νά μέ κάνουν νά πεθάνω οριστικά. Μου φαίνεται ότι γνωρίζω παραπάνω από καλά αυτόν έδω τόν τόπο, τή δουλειά του, τούς ανθρώπους του, τά βουνα του, τά ροδάκινά του, τά σταφύλια του. "Όταν χύνει κανείς τό αίμα του σ' ένα οικείο έδαφος, κάτι άπ' αυτόν εξακολουθεί νά βλασταίνει εκεί, όπως γίνεται μέ τά δέντρα και τούς θάμνους πού προσπαθούν νά τά ξεριζώσουν κι ώστόσο κάποια φύτρα τους άπομένει και εξακολουθεί νά βλασταίνει».

Τό «Τράνζιτ» είναι ένα έργο τής αντιφασιστικής δοκιμασίας και άπόφασης στήν έξορία καθώς κι ένα έργο τής αντιπαραθέσης μέ μία άπάνθρωπη εποχή. "Η Ζέγκερς περιγράφει τόν τρόπο του πολέμου, τίς φρικαλεότητες και τά έγκλήματα του ναζιστικού στρατού. Κάτω από αυτές τίς συνθήκες ξεπηδάει και ή αναγκαιότητα του αντιφασιστικού άγώνα των λαών. Περιγράφοντας τόν τρόπο του πολέμου, θέτει ή "Αννα Ζέγκερς ταυτόχρονα και τό μεγάλο ζήτημα τής εϋθύνης του Γερμανού συγγραφέα για τά έγκλήματα

τα πού διέπραξαν οι συμπατριώτες του. Τό «Τράνζιτ» είναι ένα μυθιστόρημα πού δίνει προοπτικές. Παρουσιάζει έναν άνθρωπο πού ξεπερνά τήν καθημερινή άδράνεια και μπαίνει ενεργά μέ πλήρη συνείδηση στό αγωνιστικό μέτωπο. Είναι ένας άπλός άνθρωπος, όχι διανοούμενος, ούτε συγγραφέας. Δέν γράφει άπομνημονεύματα, άπλως διηγείται και μάλιστα έτσι όπως έχει συνηθίσει νά μιλάει στήν καθημερινή του ζωή. Οι προτάσεις είναι ως επί τό πλείστον σύντομες και τό ύφος σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζεται από άπλότητα πού ταιριάζει περισσότερο στό τραγικό περιεχόμενό του. Χρησιμοποιεί συνθετότερο λόγο όταν αναλύει ή έξηγει όρισμένα γεγονότα. Αυτό έχει νά κάνει μέ τή διπλή του ιδιότητα, δηλαδή σαν άπλο πολίτη και σαν συγγραφέα. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τό ύφος και τή μορφή αλλά και για τό περιεχόμενό του, όπου άλλου παρουσιάζονται σκέψεις ενός μέσου ανθρώπου και άλλου σύνθετες άναλύσεις.

"Όλες οι προσωπικές τραγωδιες πού περιγράφονται, ένώνονται σε μία μεγάλη τραγωδία των λαών και ή άφήγηση είναι σοβαρή και άπλή.

Ε. Κατσαμπάνη

1. Βλ. επίσης Κατσαμπάνη, Ε.: 'Ο έβδομος σταυρός και Die Kraft der Schwachen, 'Επιστημονική Σκέψη, σελ. 105-107.
2. Seghers, Α.: Τράνζιτ, Σύγχρονη 'Εποχή, 'Αθήνα 1987.
3. Seghers, Α.: Fragen und Antworten. In: Neue Deutsche Literatur 2/1970, σ. 49.
4. Seghers, Α.: Fragen und Antworten. In: Neue Deutsche Literatur 2/1970, σ. 51.

Βιβλιογραφία

- Abusch, Α.: Uber Anna Seghers, In: Abusch Schriften, Bd. 2, Berlin 1967.
- Albrecht, Fr.: Das Bild des Arbeiters und seine Wandlung, In: Deutsche Schriftsteller in der Entscheidung, Leipzig 1970.
- Albrecht, Fr.: Die Erzählerin Anna Seghers, Berlin 1965.
- Batt, K.: Unmittelbarkeit und Praxis, In: Positionen, Leipzig 1969.
- Hermelin, St.: Das Werk der Anna Seghers, In: Ansichten über einige Bücher und Schriftsteller, Berlin ο.].
- Jarmatz, Kl.: Litaratur im Exil, Berlin 1966.
- Neugebauer, H.: Anna Seghers, Berlin 1970.
- Rilla, P.: Die Erzählerin Anna Seghers, In: Litaratur, Kritik und Polemik, Berlin 1952.

ΖΑΚ ΛΕ ΓΚΟΦ, ΠΙΕΡ ΝΟΡΑ

(υπεύθυνοι έκδοσης), *Τό έργο τής ιστορίας, τόμος 3ος, Προβλήματα του καιρού μας, Ράππας, Άθήνα 1988, σ. 304, μετάφραση Κλαίρη Μιτσοτάκη.*

Ό τόμος αυτός ολοκληρώνει τό συλλογικό έργο που επιμελήθηκαν οι Γάλλοι ιστορικοί και έκδόσανε στα γαλλικά για πρώτη φορά τό 1975. Στην ελληνική έκδοση σέ κάθε έναν από τούς τρεις τόμους υπάρχει επιλογή και από τά τρία μεγάλα τμήματα που απαρτίζουν τή θεματολογία του έργου. Άπό τά «προβλήματα», στον τρίτο τόμο περιλαμβάνονται ή «κοινωνική ιστορία και ή ιδεολογία των κοινωνιών» του Duby και «ό εκπολιτισμός» του Wachtel. Σχετικά μέ τίς «προσεγγίσεις» έχουμε απολογισμούς τής ιστορίας τής τέχνης, των επιστημών και τής δημογραφίας. Στα «άντικείμενα» κάνουν τήν εμφάνισή τους τό βιβλίο, ή κοινή γνώμη, τό κλίμα, ή γιορτή και ή κουζίνα.

Ό χαρακτήρας του έργου δέν είναι τόσο προγραμματικός — αν και έχει προγραμματικά στοιχεία — όσο απολογιστικός. Οι συνεργάτες του έργου δέν έρχονται νά ανοίξουν νέους δρόμους, αλλά επιχειρούν νά κατανοήσουν και νά καταγράψουν τίς μεγάλες προόδους που συντελούνται στους ιστορικούς κλάδους στή Γαλλία, έδώ και μία περίπου γενιά. Άς πάρουμε

τό παράδειγμα του βιβλίου. Η ιστορία του βιβλίου είναι ταυτόχρονα ιστορία ενός έμπορεύματος και ενός φορέα νοήματος. Συστηματικές μετρήσεις δείχνουν πόσα και ποιά βιβλία κυκλοφορησαν κατά εποχές· σέ ποιά γλώσσα ήταν γραμμένα· σέ ποιό τυπογραφείο έκδόθηκαν· ποιά θέματα κυριαρχούσαν. Ποσότητα και κοινωνική ιστορία διασταυρώνονται σέ καθένα απ' αυτά τά έρωτήματα. Οι σχέσεις των έθνικών γλωσσών μέ τά λατινικά, οι προτιμήσεις των άναγνωστών τής πρωτεύουσας και των άναγνωστών των επαρχιών, οι άναλογίες λαϊκών και λόγιων άναγνωσμάτων, τό βιβλίο ως σύμβολο λογισύνης, όπως αποτυπώνεται στή ζωγραφική κάθε εποχής· όλα αυτά τά ζητήματα που καταμετρώνται μέ άριθμούς, όρίζουν τήν ιστορία των ιδεών, των πολιτισμών, των νοοτροπιών. «Τό βιβλίο» μπορεί λοιπόν νά συμπεριληφθεί στα νέα αντικείμενα τής ιστορίας, όχι λόγω του ενδιαφέροντος που δείχνουν οι ιστορικοί γι' αυτό (τέτοιο ενδιαφέρον υπήρχε άνεκαθεν) αλλά λόγω τής άνάδειξής του ως αναπόσπαστου μέρους τής ιστορίας γενικά.

GEORGES DUBY

Μεσαιωνική δύση: κοινωνία και ΐδεολογία, Θεωρία και μελέτες ιστορίας 10, Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού, Άθήνα 1988, σ. 128, μετάφραση Όντέτ Βαρών και Ρίκα Μπενβενίστε.

Μετά τίς *Μελέτες για τήν ιστορία* του Φερνάν Μπρωντέλ και τά δύο μελετήματα του Ροντζιέρο Ρομάνο για τόν Μπρωντέλ και για τή σύγχρονη ιστοριογραφία, μεταφράστηκε και έκδόθηκε από τήν ΕΜΝΕ μία άκόμη συλλογή άρθρων που ανήκουν στην ίδια ιστοριογραφική οικογένεια. Ό Duby είναι από τούς γνωστότερους και σημαντικότερους ιστορικούς του δυτικού Μεσαίωνα, αλλά μόλις πρόσφατα

άρχισε νά μεταφράζεται στα ελληνικά. Τά τέσσερα άρθρα και ή συνέντευξη που περιλαμβάνονται στον τόμο δίνουν μία καλή εικόνα του εδρους των θεμάτων που άπασχολούν τό μελετητή και του συνθετικού τρόπου μέ τον όποιο επιχειρεί νά τά πραγματευτεί: κοινωνική ιστορία, οικονομική ιστορία και ιστορία των νοοτροπιών συμβάλλουν από κοινού σέ μία «συνολική προσέγγιση».

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ-ΙΣΤΟΡΙΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Άλεξανδρής Άλέξης, Βερέμης Θάνος, Καζάκος Πάνος, Κουφουδάκης Βαγγέλης, Ροζάκης Χρήστος, Τσιτσόπουλος Γιώργος, Οι Έλληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987, Έκδόσεις ΓΝΩΣΗ, Άθήνα 1988.

Άνδριανόπουλος Άνδρέας, Αυτός είναι ό φιλελευθερισμός, έκδόσεις LIBRO, Άθήνα 1988.

Βαλαβανίδης Άθ., Σαραφόπουλος Ν., Έργασιακό περιβάλλον, Προβλήματα υγιεινής και άσφάλειας των εργαζομένων στην Έλλάδα, έκδοση: μή κερδοσκοπική έκδοτική εταιρεία Σύγχρονα Θέματα, Άθήνα 1988.

Βάλτερ Ζεράφ, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, μετ. Κ. Παναγιώτου, έκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Άθήνα 1988.

Δημητράκος Δημήτρης Π., Έναντια στο ρεύμα — ΐδεολογία και πολιτική στή μεταδικτατορική Έλλάδα, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1988.

Δουκάκης Ντάντης-Λάζαρος, Έργασιακές σχέσεις — οικονομία και θεσμοί, έκδόσεις Όδυσσεάς, Άθήνα 1988.

Δρεττάκης Μανόλης Γ., Η πορεία του τόπου και ή άπλή άναλογική, έκδόσεις Gutenberg.

Έλληνική Άριστερά — Τμήμα Οικολογία — και Περιβάλλοντος, Προκαταρκτικά για μία Άριστερή Οικολογική Πολιτική, έκδόσεις Άνοιξη, Άθήνα Μάιος 1988.

Ίωακειμίδης Π.Κ., Ό μετασχηματισμός τής ΕΟΚ — Άπό τήν «Έντολή» στην ένιαία Εύρωπαϊκή Πράξη — Η μετεξέλιξη τής Εύρωπαϊκής Κοινότητας και ό ρόλος τής Έλλάδας, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1988.

Καράγωργας Σάκης, Κασμάτη Κούλα, Πανταζίδης Νίκος, Έρευνα για τή σύνθεση και τήν κατανομή του εισοδήματος στην Έλλάδα, Μέρος Πρώτο, Άποτελέσματα για τήν περιοχή τής Πρωτεύουσας, έκδ. Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών, Άθήνα 1988.

Καρκοπίνο Ζερόμε, Η καθημερινή ζωή στή Ρώμη στο άπόγειο τής Αυτοκρατορίας, μετ. Κ. Παναγιώτου, έκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Άθήνα 1988.

Κατζούρου Νένα, Δάνεια επ' ενεχύρω χρεογράφων έξοφλημένα, έκδόσεις Μορφωτικό ΐδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Άθήνα 1988.

Κωστή Κώστα, Άγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα — Όψεις τής Έλληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928), έκδόσεις Μορφωτικό

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ — ΜΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Δημοσιεύουμε την παρακάτω επιστολή της συνεργάτιδός μας Άγγελικης Κωσταντακοπούλου που αναφέρεται σε δημοσίευμα του προηγούμενου τεύχους του *Πολίτη* του κ. Γιαννόπουλου με το όποιο άπαντοῦσε σε κριτική της.

Τὸ ἔγχειρίδιο τοῦ Λυκείου «Εἰσαγωγή στὶς ἱστορικές σπουδές». Μέρους δευτέρου καὶ τελευταῖο.

Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔγχειριδίου «Εἰσαγωγή στὶς ἱστορικές σπουδές» Γιάννης Γιαννόπουλος εἶχε τὴν εὐκαιρία μιά ἀκόμα φορά στό παρελθόν νά ἀπαντήσει στήν ἴδια κριτική, ὅταν τό κείμενο τοῦ ἄρθρου μου, πού δημοσιεύτηκε στό περ. Ὁ *Πολίτης* τεύχος 94 (Σεπτ. '88), διαβάστηκε στό διήμερο, συζητήσεων πού ὀργάνωσε ἡ ΕΜΝΕ μέ θέμα «Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας στή μέση ἐκπαίδευση» (9-10.5.86). Τότε προσπάθησε νά ἀποδείξει πόσο ἀγνοῶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τώρα προσπαθεῖ μ' ἓνα παρόμοιο τρόπο νά ἀποδείξει ἐπιπλέον πόσο εὐφάνταστη καὶ παράλογη εἶμαι.

Ἀπαντώντας στόν συγγραφέα τοῦ ἔγχειριδίου δέν προτίθεμαι νά ξαναγράψω τό ἴδιο ἄρθρο — γιατί ἴδιο θά τό ξανάγραφα βέβαια — οὔτε καὶ νά μιμηθῶ τό ὕφος του. Περιθώρια γιά διάλογο δέν φαίνεται νά ὑπάρχουν. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά σχηματίσει τὴ δική του γνώμη καὶ νά διαπιστώσει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο συνυπάρχουν τὰ ἀποσπάσματα πού παραθέτει ὁ συγγραφέας στήν ἀπάντησή του καὶ ἐκείνα πού παράθεσα ἐγὼ στήν κριτική μου — αὐτά τουλάχιστον δέν εἶναι ἀποκύημα τῆς φαντασίας μου — καὶ τελικά νά ἀναγνωρίσει τὴν ἀντίληψη γιά τὴν ἱστορία πού μεταδίδει τό ἔγχειρίδιο ἔτσι ὅπως ἐπιχείρησα νά τὴν ἀναλύσω.

Ἐπικαλέστηκε ὁ συγγραφέας κάμποσες φορές μεταγενέστερα ἀπὸ τό ἔγχειρίδιο δημοσιεύματά του, γιά νά ἀντικρούσει τὴν κριτικὴ πού ἔκανα σ' αὐτό. Θά ἴλεγα πὼς δέν βρῆκε τόν πῶς εὐστοχο τρόπο νά ἀπαντήσει πειστικά. Ἄν αὐτά τὰ πολὺ πρόσφατα δημοσιεύματα πραγματικά δέν ἀναπαράγουν τὴν ἀντίληψη γιά τὴν ἱστορία πού διατυπώνεται στό σχολικὸ ἔγχειρίδιο, τότε θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεὶς πὼς ἡ κριτικὴ πού ἄσκησα τό '86 εἶχε στά χρόνια πού ἀκολουθήσαν εὐεργετικὴ ἐπίδραση πάνω του!

Τέλος σ' ὅ,τι ἀφορᾷ «τά παιχνίδια πού παίζονται», θά εἶχα νά προτείνω στόν συγγραφέα τοῦ ἔγχειριδίου ὅτι τό καλύτερο πού ἔχει νά κάνει εἶναι νά τὰ δημοσιοποιήσει, γιά νά τὰ μάθουμε καὶ μεῖς. Ἄν βέβαια δέν συμμετέχει καὶ ὁ ἴδιος σέ κάποιο ἀπὸ αὐτά.

Ἄγγελικὴ Κωσταντακοπούλου

ΕΡΑΣΜΟΣ

Οἱ ἰδέες

HENRI LEFEBVRE

Ἄρχαῖοι καὶ νέοι Ἑλεάτες

Φιλοσοφία

M. FOUCAULT

Τί εἶναι Διαφωτισμός;

T.W. ADORNO

Σέ τί χρησιμεύει ἀκόμη ἡ φιλοσοφία;

MAX HORKHEIMER

Τό τέλος τοῦ Λόγου

Ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου

MΑΡΙΟΣ ΜΑΡΚΙΔΗΣ

Ἡ ψυχανάλυση τοῦ διχασμένου ὑποκειμένου

J. LACAN

Ἀπαντήσεις

Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ

Οἱ περιπέτειες τοῦ Λόγου

NOAM CHOMSKY

Μορφὴ καὶ νόημα στὶς φυσικὲς γλῶσσες

Θεωρία λογοτεχνίας

PAUL RICOEUR

Περὶ Ἑρμηνείας

ANTREI ΜΠΕΛΥ

Ἡ μαγεία τῶν λέξεων

B. ΣΚΛΟΒΕΚΙ — ΜΠ. ΑἴΧΕΝΜΠΑΟΥΜ

Γιά τόν φορμαλισμό

N. ΚΑΛΤΑΜΠΑΝΟΣ

Ἡ Νέα Κριτικὴ

T.S. ELIOT

Ἄμλετ

Μαυρομιχάλη 131, 114 72 ΑΘΗΝΑ, τηλ. 64.36.676